

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

33/4 ✓

לזכרו של
ליאון שלף

מאמרים

מסה

ספרים

עם פטירת ליאון שלף ע"ה
סוציולוגיה שיפוטית ממוקדת -
ליאון שלף בפסיקת העליון:
השתקפות של חלוץ רב-תרבותי
בנוף הפסיקה

שלמה דשן
אסף פורת

'אימהות', 'אבהות', 'משפחה':
בין אינטואיציה להלכה פסוקה
מעמד, עדה ומפלגה בישראל
ריבוד חברתי וערי הפיתוח בישראל:
דיון מחודש בשאלות ישנות
תהלוכת מוות: טקסים של מות
העצמי בבית-האבות
משטר הרווחה במדינת ישראל:
מגמות השינוי והשלכותיהן
החברתיות

דפנה הקר ורוגן שמיר

מאיר יעיש
אירית אדלר,

נח לויץ-אפשטיין ויוסי שביט
חיים חזן וטובה גמליאל

אברהם דורון

הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט
מהסוציולוגיה של הרנסה

אילן תלמוד וויקטוריה בראט

תשס"ד, 2003

כרך ה, מס' 2

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

יוצא לאור מטעם החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב, בשיתוף עם המכון למחקר חברתי ליד החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה ובתמיכת המכון לחקר החברה והכלכלה על-שם דוד הורוביץ והאגודה הסוציולוגית הישראלית

עורכת: חנה הרצוג

חברי המערכת:

תמר אלמור, ניצה ברקוביץ, חיים חזן, ינון כהן,
נדים רוחאנא, חיה שטייר, יהודה שנהב, אילן תלמוד

רכות המערכת:

שירלי האוזר

הוועדה המייעצת:

ישראל:

ש' ג' אייזנשטדט, איל בן-ארי, נחמן בן-יהודה, ניצה ינאי,
אריק כהן, תמר כתריאל, בלהה מנהיים, סמי סמוחה, חווה עציוני הלוי,
ברוך קימרלינג, ורד קראוס, מוטי רגב

חו"ל:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA),
David Nelken (Italy), Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA),
Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano (France), Amiram D. Vinokur (USA)

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל-אביב, טל' 03-6408964, פקס' 03-6409215,
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

ניתן לרכוש את כתב-העת ולהירשם כמנוי בהוצאת רמות,
רחוב חיים לבנון 32, תל-אביב 69975, טל': 03-6403419.

הפקה: איה דראל

עריכה לשונית: שרון פרמינגר

סדר ועימוד: טל פוקרד-צלאל

© כל הזכויות שמורות

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב, 2003

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

27-05-2004

כרך ה

חוברת מס' 2

תשס"ד—2003

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
הפקולטה למדעי החברה ע"ד גרשון גורדון
אוניברסיטת תל-אביב
הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

מטרת כתב-העת לשמש במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מחקר מתקדמות בסוציולוגיה העולמית תוך הפניית מבט לישראל כמקום ולחומרים מקומיים. המערכת מזמינה מאמרים מדעיים ממוגוון של מתודולוגיות וגישות תיאורטיות שמשקפות את הפלורליזם של הסוציולוגיה; מסות ודיונים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר-היום הסוציולוגי, תוך שימת דגש במציאות הישראלית; וכן תגובות על מאמרים שהתפרסמו בחוברות קודמות.

המערכת תשקול לפרסם רק מאמרים מקוריים שטרם פורסמו (בעברית או בכל שפה אחרת).

מאמרים שיתקבלו במערכת כתב-העת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על-ידי קוראים-מומחים.

כתב-העת סוציולוגיה ישראלית מופיע פעמיים בשנה.

הנחיות למחברים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול.
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מלה. המאמר יכלול הערות-שוליים, רשימת מקורות מלאה ותקציר בן כ-100-120 מילים.
- המאמר (ללא שם המחבר) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחבר/ת, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל, ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותב/ת.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על-פי החוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית.
- יש להעביר את הגרסה הסופית של מאמר שהתקבל לפרסום כמסמך בדוא"ל או בתקליטון תואם IBM בתוכנת WORD לחלונות.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.
- כתב-היד חייב להיות בעברית. כתב-ייד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי דופן. אם כתב-היד יאושר לפרסום, יהיה על המחבר/ת לדאוג לגרסה העברית.

המערכת אינה מחזירה כתב-ייד.

תוכן העניינים

299 דבר העורכת

לזכרו של ליאון שלף

303 עם פטירת ליאון שלף ע"ה שלמה דשן

טוציולוגיה שיפוטית ממוקדת - אסף פורת

ליאון שלף בפסיקה העליון: השתקפות של חלוץ רב-תרבותי בנוף הפסיקה 305

מאמרים

311 'אימהות', 'אבהות', 'משפחה': בין אינטואיציה להלכה פסקה דפנה הקר ורוגן שמיר

341 מעמד, עדה ומפלגה בישראל מאיר יעיש

365 ריבוד חברתי וערי הפיתוח בישראל: דיון מחודש בשאלות ישנות אירית אדלר, נח לויין-אפשטיין ויוסי שביט

395 תהלוכת מוות: טקסים של מות העצמי בבית-האבות חיים חזן וטובה גמליאל

417 משטר הרווחה במדינת ישראל: מגמות השינוי והשלכותיהן החברתיות אברהם דורון

מסה

435 הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה אילן תלמוד וויקטוריה בראט

ביקורת ספרים

עידו תבורי על: עשבים שוטים בגן עדן: השפעות התנ"ך על חיינו, ליאון שלף 453

גל לוי על: מזרחים בישראל: עיון ביקורתי, חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים) 456

	גיל אייל על:
	הדרור הזקוף,
462 חאולה אבו־בקר ודני רבינוביץ
	אמל ג'מאל על:
	Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship,
466 Gershon Shafir and Yoav Peled
	עמליה סער על:
	Women and the Politics of Military Confrontation; Palestinian and
	Israeli Gendered Narratives of Dislocation,
472 Nahla Abdo and Ronit Lentin (Eds.)
	אלי בן־רפאל על:
	"חסר לי צחוקם של ילדים" - קיבוץ 2000 בעיני חבריו,
475 אלי אברהמי
	שרון הלוי על:
	פמיניזם זה לכולם: פוליטיקה מכל הלב,
477 בל הוקס
	רון ניו־לד על:
	האוטופיה הרומנטית - בין אהבה לצרכנות,
479 אווה אילוז
	דוד דה פריס על:
	האמנם נטל מרצון? סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה, 1920-1995,
482 ג'וני גל
	דפנה כספי־דרור על:
	רווחה מתקתקת: הכלכלה והפוליטיקה של הרווחה בישראל,
486 מוריה אבני־מלך ויוסי תמיר
	ערן רזין על:
	שיקום השכונות, פוליטיקה של שינוי,
489 דניאל שמשוני
	שלמה דשן על:
	India's Jewish Heritage: Ritual, Art, and Life-Cycle,
492 Shalva Weil (Ed.)

קול קורא למלגה בתר-דוקטורית מטעם מכון הורוביץ לחקר החברה והכלכלה

מכון הורוביץ יעניק בשנת הלימודים תשס"ה מלגה אחת למשתלמ/ת בתר-דוקטורי.
גובה המלגה הוא עד 65,000 ₪.

זכאים להגיש את מועמדותם בעלי תואר דוקטור בתחומי מדעי החברה, שבמועד תחילת ההשתלמות (2004/10) יהיו זכאים לתואר "דוקטור לפילוסופיה" (Ph.D) ואשר לא חלפו יותר מארבע שנים ממועד קבלת תואר זה.

- להגשת המועמדות יש לצרף את המסמכים האלה, בחמישה עותקים:
- אישור המעיד על זכאות ומועד הזכאות לתואר "דוקטור לפילוסופיה", או אישור על מועד הגשת עבודת הדוקטורט לשיפוט.
 - מכתב מאת חוקר בכיר מהפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל-אביב המוכן להדריך את המשתלמ/ת.
 - מכתב מאת ראש היחידה הקולטת המאשר את ההשתלמות.
 - שני מכתבי המלצה.
 - תיאור קצר (עמוד או שניים) של תכנית ההשתלמות.
 - קורות חיים ורשימת פרסומים.
 - עותק של עבודת הדוקטורט או פרקים מתוך העבודה.

כתובת להגשת הבקשות:

המכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש דוד הורוביץ
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון
בניין נפתלי (חדר 312)
אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, 69978.

המועד האחרון להגשת המועמדות: 15 במרס 2004.
לברור פרטים נוספים ניתן לפנות ל: e-mail: horwinst@post.tau.ac.il

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology
A Journal for the Study of Israeli Society

Vol. 5, No. 2

2003

Ramot Publishing – Tel Aviv University

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology **A Journal for the Study of Israeli Society**

Published by the Department of Sociology and Anthropology, Tel Aviv University, in collaboration with the Institute for Social Research, Department of Sociology and Anthropology, and funded by the David Horowitz Institute for Social and Economic Research and the Israeli Sociological Society

Editor: **Hanna Herzog**

Board Members:

**Nitza Berkovitch, Yinon Cohen, Tamar El-Or, Haim Hazan,
Nadim Rouhana, Yehouda Shenhav, Haya Stier, Ilan Talmud**

Editorial Assistant:

Shirley Houser

Advisory Committee:

Israel:

Eyal Ben-Ari, Nachman Ben-Yehuda, Erik Cohen, S.N. Eisenstadt,
Eva Etzioni-Halevy, Tamar Katriel, Baruch Kimmerling, Vered Kraus,
Bilha Mannheim, Motty Regev, Sammy Smooha, Niza Yanay

Abroad:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA), David Nelken (Italy),
Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA), Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano
(France), Amiram D. Vinokur (USA)

Address for manuscripts:

Israeli Sociology – A Journal for the Study of Israeli Society
Department of Sociology and Anthropology, the Gershon H. Gordon Faculty of Social Science
Tel Aviv University 69978; Tel. 972-3-6408964; Fax. 972-3-6409215
e-mail: socis@post.tau.ac.il

Address for ordering information and subscription:

Ramot Publishing – Tel Aviv University
32 Levanon Street, Tel Aviv 69975, Israel

Production: Aya Darel

Language Editor: Sharon Preminger

Composition: Tal Pockard Tsalel

© Copyrights

Ramot Publishing – Tel Aviv University, 2003

Israeli Sociology
A Journal for the Study of
Israeli Society

Vol. 5, No. 2
2003

Department of Sociology and Anthropology,
the Gershon H.Gordon Faculty of Social Sciences
in conjunction with the Institute for Social Research
Tel Aviv University

Israeli Sociology

Israeli Sociology objective is to serve as a platform for studies that conduct a dialogue with advanced research studies in sociology across the world, and that investigates Israel as a place, and its local materials. The journal welcomes scientific articles drawing on diverse methodologies and theoretical approaches, and reflecting sociology's pluralism; theoretical articles; essays and discussions of pivotal issues on the sociological agenda, with an emphasis on the Israeli reality; and responses to papers published in previous issues.

Israeli Sociology will consider only original work that has not been published beforehand (in Hebrew or in any other language). Manuscripts sent to the journal will be reviewed anonymously by reader-experts.

Israeli Sociology is published twice a year.

Instructions for authors:

- Manuscripts must be typed, double-spaced, and submitted in three copies.
- The manuscript's length should not exceed 9,000 words, including the abstract of 100–120 words, footnotes, and a full bibliography.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page that shows the title in Hebrew and English, the author's name, address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional attribution.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself should comply with the format of the latest issue of *Israeli Sociology*.
- The final version of the manuscript should be sent to the editors as an e-mailed attachment, or on an IBM-compatible diskette, in Word for Windows.
- Authors will receive a proof copy of their manuscripts before publication, for typographical corrections.
- The manuscript must be submitted in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in unusual cases. If the manuscript is accepted for publication, the author must then submit a version in Hebrew.

Manuscripts are not returned to authors.

CONTENTS

In Memory of Leon Sheleff

Shlomo Deshen **In Memory of Leon Sheleff** 303

Assaf Porat **Focus on a Sociological Critique of the Judiciary: Leon Sheleff as a Pioneer of a Multi-Disciplinary Approach to Decisions of the Supreme Court** 305

Articles

Daphna Hacker, Ronen Shamir **Concepts of Motherhood, Fatherhood and Family in Israeli Courts: A Case Study** 311

Meir Yaish **Class, Ethnicity and Party in Israel** 341

Irit Adler, Noah Lewin-Epstein, Yossi Shavit **Social Stratification and Development Towns in Israel** 365

Haim Hazan, Tova Gamliel **Death Procession: Rituals of Self-Death in Old Age Home** 395

Abraham Doron **The Israeli Welfare Regime: Changing Trends and their Societal Effects** 417

Essay

Ilan Talmud, Victoria Bratt **Social Capital: A Critical View from the Sociology of Rent** 435

Book Reviews 453

דבר העורכת

הקהילה הסוציולוגית בישראל איבדה בשנה האחרונה כמה מבכירי חוקריה - דפנה יורעאלי ז"ל (מאוניברסיטת בר-אילן), ראובן כהנא ז"ל (מהאוניברסיטה העברית בירושלים) וליאון שלף ז"ל (מאוניברסיטת תל-אביב). כתב-עת המופיע פעמיים בשנה אינו יכול לדווח על רגעי הכאב בעת התרחשותם, אך הוא יכול להביע את הערכתו והוקרתו לאלה שתרמו במחקריהם ובפעילותם לביסוס הסוציולוגיה הישראלית. תרומתם תמשיך ללוות אותנו לאורך שנים, ואנחנו מוקירים וזוכרים אותם.

ראובן כהנא ז"ל עסק בחקר החינוך במובנו הרחב של המושג. הוא עסק בסוציולוגיה של המדע, בחינוך הבלתי פורמלי, בנוער, באוניברסיטה ובסטודנטים, בדמוקרטיה ובסטייה. בכל התחומים הללו ניכרה השפעת הכשרתו באוניברסיטת ברקלי, כפי שהעיד על עצמו בדף הבית של בוגרי המוסד המכובד הזה; האווירה הרדיקלית-ליברלית והמשמעת האקדמית הן אלה שעיצבו את עבודתו האקדמית. ראובן בלט בקהילה הסוציולוגית המקומית בדבקותו במחקר המשווה. מחקריו על הודו, אינדונזיה ויפן היו חלק מתפיסתו המחקרית, שבאמצעותה ביקש להבין את החברות האלה, אך גם את החברה הישראלית כחלק מעולם דעת רחב וממציאות רחבה, שישראל היא חלק מהם ואינה שונה מהם באופן משמעותי. ראובן, בדרכו שלו, נמנע ממעורבות בעימותים פרדיגמטיים וממחלוקות אקדמיות-פוליטיות. פתיחותו ואמונתו בשוויון ובפלורליזם תאורטי ומתודולוגי פתחו שערים רבים לפני תלמידיו וחבריו. גם לאחר פרישתו ראה בהוראה תפקיד מרכזי והמשיך ללמד עד רגעי האחרונים. אבד לנו מורה וחבר.

הגיליון העשירי של סוציולוגיה ישראלית מוקדש לזכרו של ליאון שלף ז"ל, שהיה מיוזמי של כתב-העת ועורכו הראשון. מותו הפתאומי השאיר אותנו המומים וכואבים. עיון בדברים שכתב בפתח הגיליון הראשון של כתב-העת משמשים לנו כצוואה. אני מרשה לעצמי להביא מדברי הפתיחה שלו כלשונם, שכן עם כל גיליון חדש מקבלים דבריו משנה תוקף וחוק.

כתב-עת זה, סוציולוגיה ישראלית, בא לעולם בעת משבר עמוק בחברה הישראלית, הנאבקת על דמותה וערכיה. הדיונים על המצב ערים ומגוונים, אולם אינם מוצאים ביטוי נאות במסגרת הספרות האקדמית בישראל. חלק ניכר מהדיון - למעשה, החלק הארי - מובע בלועזית. מלומדים ישראלים מעלים תרומה ניכרת לכתב-עת לועזיים במדעי החברה, על כל תחומיהם והיבטיהם, ומחקרים ישראליים תופשים מקום נכבד ברשימת הספרים של מו"לים מובילים ובכירים בעולם בעיקר בארצות דוברות אנגלית.

דיון חשוב ומרתק, מקיף ומגוון על החברה הישראלית, שיח זה על דמותה, מן הראוי שימצא מקום מורשש היטב - קודם כל ומעל לכל - במסגרת הפנימית, בשפה המקומית ובבמות משלנו. האקדמיה הישראלית, שפניה מופנים לרוב כלפי חוץ, חייבת לזכור שיש לה מחויבות גם כלפי פנים, כלפי החברה בישראל וטיפוח תרבותה.

יש אפוא מקום לשקול מחדש את מקומה ומעמדה של העברית בעולם האקדמי

בישראל, לא רק כשפת ההוראה וכשפתם של הסטודנטים בהגשת עבודותיהם, אלא גם כשפה השגורה בכתבי מלומדים [...] עם כל החשיבות שיש לייחס להתבססות מעמדה של האקדמיה הישראלית בעולם (והישגה זה אינו מוטל בספק, לפחות בעולם הדובר אנגלית), חשוב וחיוני שדיון זה יתבטא כלפי פנים, ויהווה תרומה משמעותית של האקדמיה להבהרת הבעיות של החברה ולתהליכים העוברים עליה...” (שלף, סוציולוגיה ישראלית 1, ע' 5.5)

בימים אלה, שבהם החברה הישראלית מצויה במשבר כלכלי, פוליטי וחברתי מתמשך, כשהציבור כולו, והציבור המשכיל בכללו, מתכנס בתוך עצמו מתוך אכזבה, ייאוש ותחושה של אובדן דרך, קריאתו של ליאון לעסוק בשאלות הנוגעות לחברה, ולעסוק בהן בשפה המקומית ועל הבמה שלנו, נשמעת רלוונטית יותר מתמיד. ליאון, ששפת אמו הייתה אנגלית, ראה לעצמו חובה מיוחדת לכתוב בעברית ולעסוק בבעיות המרכזיות העומדות על סדר היום הציבורי-חברתי. כתביו הרבים בעברית יעידו על כך שהיה בבחינת נאה דורש ונאה מקיים. הדברים לזכרו המתפרסמים בגיליון זה נכתבו על-ידי שני עמיתים. כל אחד מאיר בדרכו את דמותו המיוחדת של ליאון כחבר, כחוקר, כעמית למחקר, כאיש דעת וכבעל דעה, אך מעל לכל – כאדם. דבריהם של שלמה דשן, עמיתו בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב, ושל אסף פורת, תלמיד ושותף בעבודתו המחקרית, הם רק מהמעט שאפשר לומר על ליאון איש המצפון, אשר בצניעותו הרבה הציע לנו מצפן שיוורה לנו את הדרך.

המאמרים הנכללים בחוברת זו לא נאספו במיוחד לציון זכרו של ליאון חברנו. אלה הם מאמרים שהגיעו אל שולחן המערכת, עברו תהליכי שיפוט קפדניים על-ידי חוקרים מומחים בתחומים הנוגעים לשאלות המחקר, ואושרו לפרסום על-ידי השותפים לתהליך ההערכה. אולם דווקא המקריות שבקובץ מאמרים זה מעידה באיזו מידה אומצה צוואתו של ליאון. ליאון היה מנציגיה המובהקים של התפיסה התובעת פתיחות לריבוי ולגיוון התאורטיים והמתודולוגיים המתקיימים בשיח הסוציולוגי, ולהכרה בתרומתם הייחודית של תחומי הדעת השונים ובערך המוסף המופק מן הניסיון להבין את העמדות השונות, זאת בלי התפשרות על הרמה האקדמית. הוא האמין ביצירת דו-שיח בין עולמות דעת ותרבות שונים מתוך כבוד הדדי ואמפתיה, ולא מתוך ביטול, זלוול והתנשאות, המאפיינים לא אחת את המחלוקות בזירה האקדמית, כמו גם בזירות החברתיות והפוליטיות.

חוברת 2 לזכרו של ליאון שלף פותחת במאמרם של רונן שמיר ודפנה הקר, התורם לשדה השיח שליאון הניח את יסודותיו במחקר האקדמי בישראל – הסוציולוגיה של המשפט. נקודת המוצא של המאמר היא הניסיון להבין את הטקסט השיפוטי אשר נכתב מול אופק תרבותי מסוים, המשקף תפיסות ערכיות ביחס לשאלות של זהות חברתית ויחסים חברתיים וממלא תפקיד פעיל בכינונה של המציאות. המאמר מנתח פסיקות בשלוש ערכאות במאבק המשפטי בין הורים גרושים, חושף השקפות עולם דומיננטיות לגבי הורות, אך גם מחלף אופני חשיבה אלטרנטיביים. הוא מצביע על הדילמות המתעוררות במפגש בין ההגות הפמיניסטית לבין הידע הסוציולוגי על המשפחתיות בישראל והמשפט, ובוחר כיצד השופטים והשופטות מתמודדים עם דילמות אלה.

שלושה מבין המאמרים עוסקים בסוגיות הנוגעות לאי-שוויון חברתי ולהשלכותיו על החברה הישראלית. השיח הסוציולוגי הישראלי הרבה מראשיתו לעסוק בסוגיות הנוגעות

למקורות אי-השוויון ובהשלכותיהן על יחסי חברה ופוליטיקה. אך לנוכח אי-השוויון המתרחב בישראל של ראשית שנות האלפיים, שאלות אלה מקבלות משנה חשיבות.

מאיר יעיש משתמש ברפורמה בשיטת הבחירות (1996) כנקודת ציון לבחינת מידת השפעתו של המעמד על זיקה מפלגתית והתנהגות פוליטית. עד שנת 1996, לפני פיצול ההצבעה לראשות הממשלה ולכנסת, התחזקה הזיקה בין מעמד למפלגה ונחלשה הזיקה בין עדה למפלגה, אך הרפורמה הובילה לשינוי חריף במגמות אלה, ונמצאה ירידה מרשימה בחוזקה של הזיקה בין מעמד להתנהגות פוליטית, ירידה שלווה בעלייה בעוצמתה של הזיקה בין עדה להתנהגות פוליטית. לטענתו, הרפורמה הפוליטית בישראל לא שינתה באופן משמעותי את "מאזן הכוחות" בין ימין לשמאל, אלא תרמה לארגון מחדש, על-פי מפתח עדתי, של יחסי הכוחות בין המפלגות "הקטנות" המרכיבות את הגושים הללו. השאלה המרתקת העומדת מאחורי ממצאים אלה והמבקשת המשך מחקר היא כיצד ולאן מנותבים המתח העדתי והוזהר העדתית לאחר שהשיטה הישנה הושבה על כנה?

אירית אדלר, יוסי שביט ונח לוין אפשייין מציעים דיון מחדש בשאלות הישנות של ריבוד חברתי וערי הפיתוח בישראל. בשיח על אי-שוויון חברתי בישראל נהוג להצביע על ערי הפיתוח כאחד הגורמים המדכאים את התושבים ומונעים מהם הישגים. המחברים מבקשים לבחון את הטענה הרווחת כי ממוצע ההשכלה, הסטטוס התעסוקתי וההכנסה בערי הפיתוח נמוכים באופן משמעותי בהשוואה ליישובים עירוניים אחרים, תוך כדי התחשבות בהיבט המוביליות ובהשפעות הבין-דוריות. עיקר טענתם היא כי למגורים בערי הפיתוח יש השפעה שלילית על הסיכוי להשיג תעודת בגרות, אך לא על הסיכוי להשכלה גבוהה או על ההישגים התעסוקתיים.

הדיון בנוסחתה של מדינת הרווחה היא חלק מהדיון הכולל בסוגיית הדרכים לצמצום אי-השוויון החברתי. מאמרו של אברהם דורון מבקש לבחון סוגיה זו מתוך השיח הליברלי המערבי. הוא סוקר סוגים שונים של משטרי רווחה הקיימים במערב, ומתריע על חדירתם של יסודות קליינטליסטיים למשטר הרווחה הישראלי. לטענתו, תהליך זה טומן בחובו סכנת פגיעה בצורת התפקוד האחידה והאוניברסליסטית המאפיינת את מדינות הרווחה בארצות מרכז אירופה וצפונה. אין ספק שהצעתו של דורון לדיון במדינת הרווחה היא אחת מני אפשרויות שונות לדיון בסוגיה זו, ואני מקווה שמאמרו יפתח פתח להמשך הדיון בנושא חשוב זה, כמשאלתו של ליאון ז"ל, שהדיון האקדמי לא ינותק מהבעיות הבווערות של החברה הישראלית.

האמפתיה ל"אחר" שאפיינה באופן בולט כל-כך את ליאון שלף החוקר והאדם, מתגלה בעבודתם של חיים חזן וטובה גמליאל, אשר דנה במאפייני התמודדותם של זקנים עם קרבת המוות מן ההיבט של טקסי מעבר. במוקד העיון עומד המושג "כבוד המת", השופך אור על התנתקותם ההדרגתית של הנחקרים מן המציאות. טענת המאמר היא כי הפרספקטיבה הטקסטית מעניקה מסגרת אמפתית יותר להבנת מצבם של זקנים בסוף ימיהם.

אחת מיוזמותיו הברוכות של ליאון הייתה שכל חוברת תכלול גם מסה בנושא העומד במרכזו של העיון הסוציולוגי, ואשר מטרתה תהיה לעורר דיון אקדמי וציבורי. אילן תלמוד וויקטוריה בראט ניאותו לבקשתי לכתוב מאמר העוסק ב"הון חברתי", אחד המושגים שקנו להם אחיזה בלקסיקון הסוציולוגי בשנים האחרונות. מאמר זה מציג בקיצור את מגוון השימושים במושג, ובמקביל מציג מסגרת אנליטית המבקשת לחבר בין הון חברתי ברמת היחיד להון חברתי ברמת הקולקטיב. מסגרת זו נגזרת מהסוציולוגיה של הרגשה ומהתפתחויות

בחקר סיפורים של משטרי רנטות. למסגרת המוצעת מטרה כפולה: ליישב את הבלבול הרב בשימוש הסוציולוגי במושג הון חברתי ולהציע דרך להכליל את המושג ככלי ביקורתי, המצביע על הקיום הברזומני של תהליכי שיתוף, חסם ואי־שוויון בחברה. המסגרת המוצעת מבקשת לקשר בין הון חברתי לבין כוח, מדינה ואי־שוויון, ולעגן אותם בהקשרים היסטוריים ופוליטיים. המאמר פותח פתח לדיון במושג ובתרומתו לסוציולוגיה, ומניח יסודות לסדר יום מחקרי בנושא. המערכת תשמח לקבל מאמרי תגובה ומחקרים רלוונטיים לקידום הדיון בנושא.

את החוברת מסיימות סקירות ספרים שהגיעו לשולחן המערכת. בין הסקירות נמצאת גם סקירת ספרו של ליאון שלף עשבים שוטים בגן העדן. עידו תבורי סקר את הספר לפני פטירתו של ליאון, אך ליאון לא זכה לקרוא את הסקירה הזאת, לצערנו. סקירה זו והחוברת כולה מוקדשות לזכרו ולכבודו של אדם יקר שהלך לעולמו.

מגוון הכותבים והסוקרים לכתב־העת הולך ומתרחב, ואנו רואים בכך עדות למקום המכובד שכתב־העת תופס בקהילה האקדמית של חוקרי ישראל. המשך הצלחתו של כתב־העת תלויה בקהילת החוקרים, ולכן, אנא, ראו בכל חוברת חדשה קריאה נוספת למשלוח פרי עבודתכם. נשמח גם לקבל הצעות למסות הסוקרות שדה שיח ו/או מעלות סוגיות לעיון ולדיון.

אני מבקשת לסיים דברי פתיחה אלה בהתנצלות לפני האגודה הסוציולוגית הישראלית וחבריה על כך ששם האגודה נשמט מן הרשימה של תומכי כתב־העת. כל חברי המערכת, ואני במיוחד, אסירי תודה על תמיכתה של האגודה הסוציולוגית בכתב־העת, המיועד לשמש במה לכל קהילת הסוציולוגים הישראלית.

חנה הרצוג, עורכת

עם פטירת ליאון שלף ע"ה

שלמה דשן*

עם פטירת ליאון שלף ע"ה אבד לנו עמית ותיק ושותף אקדמי חשוב. אך יותר מכל חסר לנו עתה האדם היקר, הנדיר באיכותו. ליאון היה אינטלקטואל גמור, השקוע בהגות ובספרים, ועם זאת איש פוליטי דעתן. הוא הרבה להתבטא בלהט בכתב ובעל־פה. שאלות מעשיות גדולות העסיקו אותו, שאלות של מלחמה ושלום, שאלות של קיפות, צדק ושוויון. ליאון היה חבר פעיל בקהילה דתית־קונסרבטיבית בסביבת מקום מגוריו, השתתף בקביעות בתפילות ותרם לפעילויות אחרות של בית־הכנסת. הוא היה יהודי מאמין על־פי דרכו, וגם איש טוב, בעל חמלה, שניצל את הידע המשפטי שלו כדי לעזור למי שנוקק לסיוע משפטי. מעל לכל היה ליאון רודף צדק ושלום, בחברה, במדינה ובסביבתו המיידית. הוא ידע לנווט בתבונה בין בעלי מחלוקת ולהיות רצוי ואהוב על הכל. איש חכם ונבון, שהצליח להישאר אופטימי ומאיר פנים לכל, למרות מודעותו העמוקה למצוקות ולעיוותים שבחיים.

התכונות השונות הללו אינן מצליחות תמיד לדור יחד באדם אחד, אך אצל ליאון לא היו סתירות. הכל היה מקשה אחת, משום שליאון היה בעל אישיות הרמונית, משולבת ומאוזנת. מאור הפנים והלבביות שלו עוררו תחושה של ישירות וכנות גמורה, של איש שאינו שומר דבר לעצמו, גלוי ונטול סודות. גם האמונה הדתית לא הייתה אצלו עניין פרטי וממודר. אמונתו הייתה גלויה ובאה לידי ביטוי ברבות מן העשיות האקדמיות שלו ובכל עשיותיו הפוליטיות. הישירות של ליאון הייתה מרנינה, לא היה בו שמץ אירוניה (ובוודאי לא ציניות). ישירותו הייתה עדינה לגמרי. היינו שותפים לחדר בשנת חייו האחרונה, אחרי שפרש לגמלאות, ולא פעם נוצרו בינינו ויכוחים ואי־הסכמות. אך ויכוח עם ליאון היה חוויה ייחודית. הוא התלהט והתלהב מתוך דבקות בדעתו־שלו, אך תוך כדי כך הקרין לזולת את התחושה שהדעה המנוגדת חשובה, מעניינת וראויה לא פחות. את דברי הביקורת השמיע בנעימה מחמיאה, כמעט מלטפת, אפילו בעניינים הפוליטיים שהיו יקרים ללבו.

ליאון היה חוקר פעיל, מרצה נדיב ומחבר ספרים ומאמרים פורה ביותר. הוא ראוי שתיכתב עליו ביוגרפיה אינטלקטואלית מסודרת, שתסקור את מסלולו כצעיר ציוני מדרום אפריקה, שהתחיל את דרכו בארץ בקיבוץ, המשיך בלימודי משפטים, ולא נטש את התחום אף שנראה בלתי הולם את אישיותו, אלא שילב אותו בסוציולוגיה ופיתח עיונים מקוריים בנושאים שונים ונפרדים. בינתיים, בהעדר ביוגרפיה ראויה, אוכל רק לבטא את התרשמותי שמניע חשוב בעבודתו של ליאון הייתה המוסריות היהודית־המקראית, שליאון חש מחויב לה, ואשר הייתה חלק חשוב מתרבותו וערכיו.

למדנותו של ליאון יכלה לעורר קנאה בעמיתים רבים. באחד מספריו הראשונים, *Generations Apart*, צלל לתוך ספרות פסיכולוגית (נוסף על הספרות המשפטית והסוציולוגית) כדי להתמודד באופן מקורי עם בעיות שרק בשלב מאוחר יותר נעשו מקובלות ואופנתיות בשיח החברתי, כגון זכויותיהם של ילדים ובני נוער ביחסיהם עם מבוגרים.

* החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב

באחד מספריו המאוחרים, *The Future of Tradition*, עסק ליאון בכישרון שרידותן של מסורות חיים שבטיות בעידן שלנו, וכן במעמד המשפטי שרצוי להעניק להן. הכרך הגדול הזה רווי למדנות אנתרופולוגית מרשימה, וגם בו ניכרים דחפיו המוסריים של המחבר, הבוחן באהדה כיצד יש לקיים מסורות שבטיות בחברות הטרוגניות בהווה. גם כאן בולטת גישתו האופיינית של ליאון, הפעיל הפוליטי, בקריאתו את טיבה של המערכת המשפטית בחברה השבטית כמערכת הממליצה על התרת סכסוכים לא בדרך של הכרעה, אלא במשא ומתן המוליך לפשרה ולפיוס.

בספרו האחרון, עשבים שוטים בגן־עדן, עסק ליאון בקשר בין פוליטיקה ליהדות, ובמיוחד במסרים הפוליטיים של המקרא. בתחילת הספר הוא מתוודה: "אני כותב מתוך יראת כבוד למורשתנו, אך גם בתחושה עמוקה שמורשת זו נמצאת בסכנה... [מפני] המתיימרים להיות שומריה... לא קל היה לכתוב ספר זה, אבל קשה עוד יותר שלא לכתובו."

הכתיבה בספר רוויה בכאב ובמאמץ לגשר בין פוליטיקה ראויה, לפי הבנתו של ליאון, לבין קטעים במקרא המצריכים עיון, כדי למנוע סתירה בין השניים. פרשנותו של ליאון מעוצבת כולה על־ידי אהבתו למקרא ולשלום גם יחד. דוגמה לכך הוא האופן שבו הספר מטפל באירועים בספר "בראשית", שבהם מופיעה העיר חבון (קנייתו של אברהם את מערת המכפלה והמפגשים בין האחים היריבים יצחק וישמעאל, יעקב ועשיו ויוסף ואחיו). ליאון מבליט אירועי פיוס שהיו שם לדעתו, וכך הוא מסכם:

"זמן רב עבר מאז נקבר שם אברהם במעמד שני בניו... חשוב לבחון שוב ושוב את מלוא משמעותו של המעמד. מי שרואה בו ביטוי של סולחה יוצר תשתית לעשיית שלום... מי שמתעקש על בלעדיות המקום ליהודים – זורע פורענות."

בדומה לכך, הקישור שליאון עושה לסיפור אדם וחוה בגן־עדן מעיד על רגישותו הפמיניסטית, אם כי אולי באופן מאולץ יותר. בקריאתו את הסיפור עומד ליאון על פן חיובי בדמותה של האישה הקמאית. האישה היא הדמות הראשונה המורדת בסמכות־על ופועלת באופן עצמאי, ובכך היא מקדמת את מעמדו של המין האנושי מעבר לזה של מינים אחרים. העיון בפרשה זו מתקשר אצל ליאון לפן החיובי שהוא רואה בסרבנות המצפונית ולמאמצים שעשה בפועל לסייע לסרבני מצפון. אך כאן מתגלה עצמאותו של ליאון עצמו, אשר ברבים מכתביו טרח להבחין בין סרבנות של יחידים לבין סרבנות קבוצתית, שאותה סיווג כהמרדה וכפסולה מכל וכל.

ליאון היה מלומד המעורב במצוקות של חברתנו, והשתדל לתרום מן המיומנויות המקצועיות שלו לרווחת כולנו. הוא נפטר באופן דרמטי ובלתי אופייני לו, אך בכל זאת ראוי ומתאים לו, אם כי בגיל צעיר מדי, לצערנו. ליאון נשא דברים בכנס שעסק בענייני צדק וזכויות אדם. הוא דיבר בלהט, כרגיל, סיים את הרצאתו, התיישב במקומו ונפטר. כך גם ביומו האחרון היה במלוא איכותו וכוחו, כתמיד. באחד ההספדים כינה אחד העמיתים את ליאון בתואר "צדיק", ואכן דייק באמירתו. היה בו סממן נדיר של תום וטוהר, הוא היה בעל נפש יפה. מתאים לקרוא עליו כמה שורות של קלסיקה עברית הנכונות גם לגביו: יהי חלקי עמכם, ענני עולם, אלמי נפש, רקמי חייהם בסתר, צנועי הגות ועלילה... אור אחד לעינכם תמיד... ובת־שחוק אחת, רבת בינה וסליחה, לשפת־יכם... אתם השומרים הנאמנים לצלם אלהים בעולם! (ח"נ ביאליק, יהי חלקי עמכם).

סוציולוגיה שיפוטית ממוקדת – ליאון שלף בפסיקת העליון השתקפות של חלוץ רב-תרבותי בנוף הפסיקה

אסף פורת*

פתח דבר

אבקש לפתוח בהודאה: אני כותב על אדם שהערצתי, הערכתי ואהבתי – מורה, מנחה וחבר. רבים יראו בכך עילה לפסול אותי לעדות, שהרי אני מודה בפה מלא שאיני אובייקטיבי. בעיני, די בהודאתי בעובדה המפלילה. ואבקש גם להתנצל על כך שחיבור זה יהיה בלתי שגרתי, בוודאי לא חיבור משפטי או סוציולוגי, אלא חיבור רב-תחומי, אולי, מן התחום שעדיין אינו מוכר בישראל – המשלב משפט, סוציולוגיה, רגש וגם הומור מהול בעצב. החיבור לא יכלול סקירה אקדמית ראויה של השילוב בין כתבי שלף לבין פסיקת הערכאה העליונה בישראל. מלכתחילה אסתפק במילים ספורות בהקשר מיוחד זה, שכן לא בו טמונה תורתו של ליאון. תורתו טמונה בכתבים האקדמיים של עמיתיו בארץ ובחוץ לארץ, התומכים בעמדותיו והמבקרים אותן. תורתו טמונה גם באינספור העבודות שכתבו ויכתבו מאות סטודנטים למשפטים ולסוציולוגיה, עבודות הכוללות מובאות רבות מכתביו של פרופ' ליאון שלף. רק בשבוע שעבר קיבלנו עבודה של סטודנטית למשפטים ולמדע המדינה לצורך בחינת מועמדותה להתמחות בבית המשפט המחוזי בתל-אביב. עוד בטרם הספקנו לעיין בעבודה, בצבץ לו שמו של פרופ' שלף כאשר המדפסת הוציאה את העמוד הראשון. ואכן, העבודה כולה כמעט התבססה על כתביו של שלף. כעבור שעות נסעתי לפקולטה למשפטים, לעזור לרינה שלף בפינוי החדר של ליאון, כפי שקבענו.

פן אישי – ליאון ואני

"פרופ' שלף", כך קראתי לליאון, היה מרצה שלי בפקולטה למשפטים שבאוניברסיטת תל-אביב. בהמשך שימשתי כעוזר ההוראה האחרון שלו בפקולטה זו.¹ יחד פרסמנו מאמר משותף בכתבי-העת של המכללה למינהל,² שאומרים כי שימש את כל העוזרים הפרלמנטריים

* עורך-דין (LL.M), עוזר משפטי בבית המשפט המחוזי בתל-אביב-יפו, עוזר הוראה בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל-אביב ובבית-הספר למשפטים של המרכז הבינתחומי הרצליה. חיבור זה מוקדש למשפחתו האהובה של ליאון, לרינה ולילדים, שאהבתו להם הייתה הכוח שהניע אותו.

1 בקורס "משפט, חברה ותרבות" ובקורס "שיטות משפט", קורסים ששילבו תחומי אקדמיה שונים, כפי ששם מעיד.

2 ל' שלף וא' פורת "הלכות בעייתיות במשפט הפלילי: דיון במספר סוגיות שהתעוררו בשנים האחרונות" המשפט 1 (תשס"א) 81.

בכנסת ישראל. בעת האחרונה עסקנו בכתיבת מאמר משותף נוסף, כאשר שלף נפטר בפתאומיות.³ יותר מכך, כבר תכננו מאמר נוסף באנגלית, שיעסוק בעתירות שנגעו לבחירות האחרונות שהתקיימו בארץ. אך כפי שאומר הפתגם היידי המפורסם (בתרגום חופשי שלי) – "בני־האדם מתכננים, ואלוהים צוחק". ליאון היה לי לעזר רב, נועצתי בו בכל ולמדתי ממנו רבות. מבחינתי, מותו הפתאומי הותיר חלל שלא יתמלא לעולם. חייו היו הטוב במיטבו. במותו, נקודת האור היחידה היא התורה שהעביר לי ולרבים אחרים בחייו. נקודת אור נוספת, המתלווה לקודמתה, היא הזכות העניקת שנפלה בחלקי ובחלקם של אחרים – להכיר אדם מדהים, מבריק, לבבי, אוהב, צנוע ומצחיק.

תורתו של פרופ' ליאון שלף

פרופ' שלף לימד בפקולטה למשפטים ולמדעי החברה באוניברסיטת תל־אביב; בעבר אף שימש ראש החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה וראש המכון לקרימינולוגיה ולמשפט פלילי בפקולטה למשפטים. חלק ניכר ממחקריו עסקו בזכויות האדם, בסוציולוגיה בכלל ובסוציולוגיה של המשפט בפרט. ליאון הותיר אחריו תורה שבעל־פה – דבריו בדיונים, בהרצאות, במסדרונות, בשיחות פנים אל פנים ובטלפון, וכן תורה שבכתב – כל כתביו. דפים רבים לא יספיקו אם נבקש להעלות על הכתב את כל אותה תורה שבעל־פה של חלוץ הרב־תרבותיות, אשר בחן, בין השאר, את הקשר בין משפט לחברה, כיאה לאחד מראשוני הסוציולוגים של המשפט בישראל שעבודתו הייתה חובקת עולם.⁴ את תורתו הרצה תמיד בלהט בלתי רגיל, בלוויית תנועות יד, תזוזות ומבטים, ובקולו הנעים, בעל המבטא האנגלוסקסי – שריד שרימו על מקום היוולדו. אשר לתורתו הכתובה של שלף, הרי זו מצויה בספרים ובעשרות כתבי־עת בעברית ובאנגלית. יש להדגיש שליאון ראה בשפה העברית את השפה העיקרית של השיח האקדמי בישראל, הרבה לכתוב בעברית ופעל רבות לחיזוק מעמדה של העברית בעולם האקדמי הישראלי.⁵

ליאון ובית־המשפט העליון

ברשימה קצרה זו, שאינה מתיימרת לשקף אלא נקודה או שתיים בכתיבתו של ליאון שלף, בחרתי לתת פומבי להתייחסותו של בית־המשפט העליון בישראל לכתיבתו ולעמדותיו של שלף. יש להבהיר כי בית־המשפט לא הרבה לצטט את כתביו של ליאון.⁶ שאלתי את

3 בחזרה אל המשפט החוזר (טרם פורסם).

4 ראו, לדוגמה, את חיבורו – "הדחת שופטים ושיפוט פוליטיקאים בארצות־הברית: מבט היסטורי־ביקורתי על החוקה האמריקאית" פלילים ח (תש"ס) 345.

5 ראו ל' שלף "דבר המערכת" סוציולוגיה ישראלית א(1) (תשנ"ט) 5. לנוכח מגמה ברוכה זו של מורי ורבי, אמנע בחיבור זה מעיסוק בכתיבו הרבים של ליאון שהתפרסמו באנגלית.

6 שלף הרבה לכתוב על פסיקת בית־המשפט העליון, כמוכן, ראו, לדוגמה, חיבורו לעניין הערעור הפלילי הראשון שנידון בבית־המשפט העליון, ע"פ 1/48 סילוטר נ' היועץ המשפטי לממשלת

עצמי מדוע, ומיד השבתי שכתבתו של ליאון כמעט לא עסקה בדין המצוי, אלא בעיקר בדין הרצוי, ואילו בית-המשפט העליון נדרש לרוב למאמרים המציגים דין מצוי, בעיקר כאלה הסוקרים תחומים או דנים בבעיות משפטיות. שלף מעולם לא ערך סקירות במאמריו; הוא היה כותב "מהבטן", כתיבה רגישה וחדשנית, שתמיד ניסתה להמציא, לחדש ולשפר. ליאון לא ראה כל צורך לסקור או להציג דין מצוי, אלא אם הדבר היה דרוש לצורך חידוש וביקורת, או כדי ללמד את תלמידיו.

שלף היה מראשוני הכותבים בארץ בנושא של איכות הסביבה, עוד בראשית שנות השבעים.⁷ הוא היה מראשוני הכותבים בתחום אי-הציות לחוק מטעמי מצפון – הסרבנות המצפונית.⁸ שלף הוא שהמציא את הביטוי "מרות המשפט", כתרגום מדויק למונח האנגלי המוכר "The rule of law", אשר קודם לכן פורש כ"שלטון החוק". פרשנות זו ענתה רק על פן אחד של המושג האנגלי "שלטון החוק הפורמלי" – הפירוש הצר שמשמעותו הקפדה על קיום החוק, והזניחה את הפן העיקרי של שלטון החוק, הלא הוא שלטון החוק המהותי. המונח החדש, "מרות המשפט", הוא פירוש רחב יותר למושג שלטון החוק, שלפיו השלטון כפוף לדרישות החוק ולערכי הצדק היסודיים, ועליו לעסוק בנושאים כלליים יותר, הנוגעים גם בערכים, בשאיפה לקידום הצדק ובמשמעותן האנושית של הכרעות שיפוטיות.⁹ שלף הוא שהעז לבקר את מדיניות בג"צ ביחס לעתירות תושבי האזור (השטחים),¹⁰ ולא ירא מעיסוק בנושאים רגישים וקשים כמו המתת חסד.¹¹ שלף הוא שייסד, יחד עם אחרים, את כתבי-העת המוצלחים פלילים (בשנת תש"ן – 1990) וסוציולוגיה ישראלית (בשנת תשנ"ט – 1998), והיה עורכם הראשון. ומעטים יודעים ששלף הפרופסור היה גם קצין בצה"ל וסגור צבאי,¹² נשא דרשות בבית-כנסת וערך טיולים בכל קצוות תבל בעקבות מחקריו המדהימים בנושא המשפט השבטי.

אך נחזור לשאלת יחסו של בית-המשפט העליון לכתביו של ליאון שלף: מסריקה שערכת במאגרים המשפטיים מצאתי כי שישה פסקי-דין הפנו למאמריו של פרופ' שלף. ייתכן שהמספר קטן יחסית, אולם עיון בשמות פסקי-הדין מלמד כי מדובר בפסקי-דין

ישראל, פ"ד 5, בספר משפטים ראשונים – שיחות בעקבות פסקי-דין של בית המשפט העליון בשנה הראשונה להיווסדו (בעריכת דפנה ברק-ארוז, הקיבוץ המאוחד, 1999) 23; חיבורו לעניין פרשת כהנא – ע"ב 1/88 ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית, פ"ד מב(4) 177, בספר בית-המשפט – חמישים שנות שפיטה בישראל (משרד הביטחון, 1999) 164; וחיבורו "גירוש רבים כהרתעה כושלת – שיקולים של המשפט הפלילי ושל תורת הענישה" פלילים ד (תשנ"ד) 47.

7 ל' שלף "אקולוגיה ומשפט" עיוני משפט ב (1972) 408.

8 ל' שלף (1989). קול הכבוד – סרבנות מצפונית מתוך נאמנות אזרחית. תל-אביב: רמות.

9 לעניין זה, ראו: ל' שלף (1996). מרות המשפט ומהות המשטר (ע' 31). תל-אביב: פפירוס.

10 ל' שלף "גבול האקטיביזם הוא הקו הירוק: בשולי ובשבילי הפסיקה של בית המשפט הגבוה לצדק בשטחים" עיוני משפט יז (תשנ"ג) 757.

11 ל' שלף "בין קדושת החיים לכבוד האדם – על ייסורי הגוף, הקדמה הרפואית, רגישות אנושית והמשפט הפלילי" משפטים כד (תשנ"ד) 207.

12 סרן ליאון שלף היה הסגור בשתי הערכאות הצבאיות – בית-הדין הצבאי המחוזי ובית-הדין הצבאי לערעורים – במשפט המפורסם ביותר בסוגיית הסרבנות המצפונית, בעניינו של גדי אלגזי – ע' 16/81 טור' אלגזי גדי נ' התצ"ר (לא פורסם, פסקי-הדין מיום 11.12.81). וראו גם הערה 8 לעיל.

מהותיים ביותר, ואפשר אף לומר, מפסקי־הדין החשובים ביותר שנתן בית־המשפט העליון בשלושת העשורים האחרונים – התקופה שבה פעל פרופ' ליאון שלף.

פסקי־הדין הראשון הוא בג"צ 734/83 יעקב שיינ' נ' שר הביטחון.¹³ המשנה לנשיא בית־המשפט, פרופ' מנחם אלון, מפנה שם שלוש פעמים למאמרו של ליאון שלף "אי ציות לחוק" מטעמי מצפון", שהופיע בקובץ מאמרים לכבוד חיים כהן.¹⁴ הפעם השנייה היא בפסק־דינו של נשיא בית־המשפט, פרופ' אהרן ברק, בבג"צ 1843/93 רפאל פנחסי, סגן שר וחבר כנסת נ' כנסת ישראל,¹⁵ שם מפנה כב' הנשיא ברק למאמרו של ליאון שלף, "מ'שלטון החוק' ל'מרות המשפט': הרהורים וערעורים על מושג יסוד".¹⁶ הפעם השלישית היא בפסקי־הדין החשוב ביותר שניתן בבית־המשפט העליון, הלוא הוא פסקי־הדין בעניין בנק המזרחי המאוחד, המוכר כפרשת התיקון ל"חוק גל". מדובר בפסק־דין תקדימי, שבו הוכרה בראשונה עליונותם הנורמטיבית של חוקי היסוד בדבר זכויות האדם – חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק. בפסק־דין זה נקבע כי בית־המשפט רשאי לבטל חוק של הכנסת הפוגע בזכויות המוגנות בשני חוקי היסוד הללו.¹⁷ מדובר בע"א 6821/93 בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי,¹⁸ שם מפנה כב' הנשיא ברק שוב למאמרו של פרופ' שלף "מ'שלטון החוק' ל'מרות המשפט': הרהורים וערעורים על מושג יסוד". הפעם הרביעית היא בפסק־דינו של כב' השופט יעקב טירקל, בע"פ 3416/98 אלברט (בבר) אפרגן נ' מדינת ישראל.¹⁹ באותה פרשה מפנה כב' השופט טירקל למאמרו של ליאון שלף "בין הריגה פלילית לבין הגנה משפטית".²⁰ ההפניה החמישית וגם השישית היא של כב' הנשיא ברק בפסק־דינו המהפכני בעניין שיטות החקירה של שירות הביטחון הכללי (השב"כ), המכונה "בג"צ העינויים" – בג"צ 5100/94 הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל.²¹ שם מפנה כב' הנשיא למאמרו של ליאון שלף "הרע במיעוטו והטוב במיטבו – על דו"ח ועדת לנדוי, טרור ועינויים".²² כאמור, גם פסקי־הדין האחרון בסקירה זו הוא של כב' הנשיא ברק. מדובר בפסקי־הדין העקרוני של בג"צ בעניין הסרבנות המצפונית – בג"צ 7622/02 דוד זוננשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי (טרם פורסם). שם

13 פ"ד לח (3) 393.

14 ראו ר' גביוון (עורכת) (1982). זכויות האדם בישראל: קובץ מאמרים לכבוד חיים ה' כהן (ע' 117), האגודה לזכויות האזרח בישראל. ראוי לציין כי שלף העריץ, העריך והושפע מאוד מהשופט חיים כהן, כפי שציין בעצמו במאמר שהקדיש לזכרו של השופט חיים כהן: "חנינה בטרם משפט – בין מיצוי הדין לבין גילוי האמת" קרית המשפט (כרך ג, תשס"ג) 177.

15 פ"ד מט (1) 661.

16 עיוני משפט טז (תשנ"א) 599.

17 לתקציר פסקי־הדין בעניין בנק המזרחי נ' מגדל (התיקון ל"חוק גל"), ראו משפט וממשל ג (תשנ"ו) 669. לגישתו של שלף בכל הנוגע לביקורת שיפוטית, ראו את השער הראשון לספרו, הערה 9 לעיל, 31.

18 פ"ד מט (4) 221.

19 פ"ד נד (4) 769.

20 פלילים ו (תשנ"ח) 89.

21 פ"ד נג (4) 817.

22 פלילים א (תש"ן) 185.

מפנה הנשיא לספרו של ליאון שלף קול הכבוד: סרבנות מצפונית מתוך נאמנות אזרחית. בנקודה זו עלי להעיר הערה אישית: כשהעברתי לשלף את פסק־הדין בעניין זוננשיין, הוא טלפן אלי למחרת, לאחר שקרא את פסק־הדין, ולאחר שיחה ארוכה על פסק־הדין, אמר כי התפלא מאוד אך גם שמח מאוד לראות שהנשיא ברק הפנה לספרו.

שבעה פסקי־דין (כולל פסקי־דין מחוזי אחד שיידון בהמשך) – מספר של שלמות ביהדות, שהיתה כה חשובה לליאון. כאמור, רוב פסקי־הדין הם מן החשובים שניתנו בבית־המשפט העליון. כל פסקי־הדין עסקו בנושאים המשפטיים שהיו כה קרובים ללבו של פרופ' שלף: סוגיית הסרבנות המצפונית – פרשות שיין וזוננשיין; חוקה, חוקי יסוד וביקורת שיפוטית – פרשת בנק המזרחי; עיניים – "בג"צ העיניים"; משפט פלילי והגנה תרבותית – פרשת איפרגן; ושלטון החוק – פרשת פנחס.

העיון בפסיקה העוסקת במאמרים מזכיר לי עניין נוסף שליאון היה אמן בו במלוא מובן המילה: כוונתי לשמות שהעניק למאמריו ולספריו. בטוחני כי שמות מאמריו וספריו מצדיקים מאמר ארוך ונפרד. ליאון הפליא לטמון בשמות מאמריו וספריו אמירות חריפות, כפל לשון מכוון וביקורת מהולה בהומור, הומור שכה ייחד אותו. כך, למשל, מאמרו "סוף מאסר – בחנינה תחילה"²³ או מאמרו "על ספיות הדיון ועל עשיית צדק במשפט פלילי – הרהורים נוגים על משפט חוזר, ערעור פלילי וחנינה"²⁴ או "הצורך להגן על האמת לאמתה – על ייסורי הדין בנושא עיניים"²⁵ או "בין רשימת שינדלר לבין הרכבת של קסטנר – על מציאות היסטורית, מיתוסים תקשורתיים ואמת משפטית"²⁶ או ספרו "קול הכבוד – סרבנות מצפונית מתוך נאמנות אזרחית"²⁷, והדברים מדברים בעד עצמם. לפני סיום, יש להדגיש פן נוסף בעיסוקו המשפטי־הסוציולוגי של שלף. כוונתי לתרומתו הרבה לאסירי עולם. בכל שנותיו עסק ליאון בהתנדבות, במקביל לעיסוקו כמרצה וחוקר, בסיוע של ממש לאסירי עולם בקבלת חנינה מנשיא המדינה. עיסוק זה אינו עיסוק משפטי טהור, אין בו עבודה לצורך יצירת פסקי־דין, הפעילות אינה מתוקשרת, ואין היא נעשית רק מול משפטנים; כך שאפשר לומר, למעשה, שהעוסקים בתחום זה מצויים לכאורה מחוץ למתחם המשפטי. בפריפריה הזאת היה שלף פעיל דומיננטי ועיקש. בכל שנותיו כמשפטן, קרימינולוג וסוציולוג נלחם ליאון בלי לאות למען שחרורם של אסירי עולם שטענו לחפותם, ולעתים אף הצליח להשיג להם חנינה של ממש. כידוע, רוב העיסוק המשפטי הפלילי מתמקד בחקירה, באישום ובשפיטה, וכך כמעט נעלם העניין בנאשם שהורשע (בהנחה שגם ערעורו נדחה). אצל ליאון, האדם היה תמיד במרכז. ולכן, כאשר נאשמים איבדו כל סיכוי, תמיד מצאו אוון קשבת אצל ליאון שלף, שהיה מוכן לנסות ולפעול למענם אף בניגוד לכל הסיכויים.

23 הפרקליט מד (תשנ"ח) 72.

24 קרית המשפט א (תשס"א) 133.

25 מחקרי משפט יז (תשס"ב) 459.

26 גוטוין, ד' ומאטנר, מ' (עורכים). משפט והיסטוריה (ע' 339). מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

27 ראו הערה 8 לעיל.

סוף דבר

אין דרך טובה לסיים רשימה קצרה כזאת, העוסקת באיש היקר הזה, מסיפור הנוגע בתחום שבו עסקנו ברשימה זו. במהלך העיון במאגרי המידע בחיפוש אחר אזכור מאמריו של ליאון שלף,²⁸ גיליתי להפתעתי כי בפסק-דין מחוזי ת"פ 76/93 (ב"ש) מ"י נ' סולימאן אל עביד,²⁹ מפנה כב' השופט נ' הנדל, מבית-המשפט המחוזי בבאר-שבע, למאמרו של ליאון שלף "תיקונו של עיוות דין".³⁰ הפתעתי הגדולה נבעה מכך שרוב רובו של מאמרנו המשותף, שפורסם בכתב-העת המשפט של המכללה למינהל,³¹ הוקדש לפרשה הקשה של אל-עביד. איני יודע אם ליאון היה ער לאזכור זה. סביר שידע, שכן הכיר כל פינה בפסקי-הדין שניתנו בעניין אל-עביד. נראה לי שבצניעותו המדהימה לא מצא טעם לציין את האזכור. האמת העובדתית טמונה עם האיש הצנוע הזה. האמת המשפטית היא ההנחה שלא שת לבו לאזכור האמור של מאמרו, שהרי היה עסוק בכתובה על עיוות הדין שהתגלה לו בעניינו של אל-עביד, כך שלא מצא זמן לעסוק במאמרי עבר, גם אם הוזכרו בענייני ההווה.

28 בהערת אגב מסכמת יש לציין כי שלף פיזר את מאמריו בעברית כמעט בכל כתבי-העת המשפטיים הקיימים בארץ: עיוני משפט ופילוסופיה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, משפטים של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, מחקרי משפט של הפקולטה למשפטים של אוניברסיטת בר-אילן, הפרקליט של לשכת עורכי-הדין בישראל, המשפט של בית-הספר למשפטים של המכללה למינהל בראשון-לציון וקרית המשפט – שנתון הקריה האקדמית בקריית-אנוו. כמו-כן פרסם את מאמריו בכתב-העת לבר-משפטיים: סוציולוגיה ישראלית – כתב-עת לחקר החברה הישראלית, מקרוב – כתב-עת לספרות ולתרבות, מגמות – רבעון למדעי ההתנהגות, וכתב-העת פוליטיקה. כמו כן פרסם בעיתונים הארץ, דבר וכוורת ראשית.

29 דינים מחוזי, כרך כו(4) 274.

30 הפרקליט מא (תשנ"ד) 346.

31 ראו הערה 2 לעיל.

'אימהות', 'אבהות', 'משפחה': בין אינטואיציה להלכה פסוקה

דפנה הקר ורוןן שמיר*

*"Contested custody cases are absolutely hard cases.
I am playing God... You can do extreme damage.
Usually before a decision I do not sleep. My stomach hurts.
I would rather send someone to life in the penitentiary"*

(מתוך ריאיון עם שופט ממדינת קולורדו בתוך: Pearson & Rign, 1982-1983, p. 722)

תקציר. מאמר זה עוסק בהכרעתן של שלוש ערכאות שיפוטיות בנוגע לזכותה של אם גרושה להגר ללונדון עם בנה למרות התנגדותו של האב. המאמר מנתח את ההכרעות השונות בכלים סוציו-משפטיים. הוא מתמקד בשני היבטים מרכזיים הנוגעים להכרעות בדבר משמורת ילדים. האחד – האופן שבו הכרעות אלה מושפעות מתפיסות תרבותיות עמוקות בנוגע להורות בכלל ולאימהות בפרט. השני – המידה והצורה שבהן הכרעות בנוגע למשמורת ילדים, המתמקדות במושג 'טובת הילד', נשענות על תפיסות של מומחים טיפוליים שונים, הפועלים לצדם של בתי-המשפט. ניתוח פסקי-הדין מלמד שלמרות ההבדלים ביניהם, שלושת פסקי-הדין מתבססים על תפיסה שמרנית בנוגע לתפקידה של האישה במשפחה ובחברה. המאמר מבליט את הפער בין הנוכחות התרבותית העמוקה של הבניות מגדריות של תפקידים הוריים ושל ההבנות בנוגע לטובת הילד, לבין העדר התייחסות כמעט מוחלטת הן לידע סוציולוגי הנוגע למשפחה בעידן העכשווי, והן לשיח הפמיניסטי העוסק בדילמות המתעוררות בעקבות הצורך להכריע עם מי והיכן יחיו הילדים לאחר גירושי הוריהם.

הקדמה

הטקסט השיפוטי, על דגשיו ושתיקותיו, הוא מקור לחקירה סוציולוגית באשר ליחס בין המשפט לסדר החברתי. טענות התוקף של הטקסט המשפטי וגופי הידע שהוא נשען

* החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

תודתנו לד"ר רות הלפרין-קדרי, ד"ר דן גבתון, גב' יופי תירוש וגב' ליאת בן-מאיר על הערותיהם. אנו מודים לעו"ד שמואל מורן ולעו"ד אביגדור פלדמן על עזרתם. עם זאת, מובן שהאחריות לכתוב במאמר זה היא שלנו בלבד.

עליהם, המידה שבה קיימים בו אמפתיה וחמלה או כעס ואיבה, השיטה שעל-פיה הדרמה האנושית מומרת למונחים משפטיים, והצורה שבה המרה זו נהפכת להלכה כללית ומחייבת, כל אלה הם רכיבים במהלך סוציו-תרבותי, המשקף עמדות סמכותיות בנוגע לסדר החברתי הראוי. לשיטתנו, הטקסט השיפוטי נכתב לנוכח אופק תרבותי מסוים ומשקף תפיסות ערכיות ביחס לשאלות של זהות חברתית ויחסים חברתיים. יתר על כן, הטקסט השיפוטי נוטל חלק בכינונה של המציאות החברתית ובהכוונתם של בני-אדם להתנהגויות ולפעולות העולות בקנה אחד עם מה שיוצרו רואים כנכון, כרצוי וכאפשרי. לפיכך, חשיבותו של הטקסט השיפוטי חורגת מתוצאתו המעשית במקרה המסוים שהוא דן בו.¹

מאמר זה בוחן שלושה פסקי-דין, שניתנו בשלוש ערכאות שונות בסכסוך בין הורים גרושים, לגבי בקשת האם להגר עם בנם הפעוט. ההסדר המקורי שנקבע במסגרת הסכם הגירושין כלל מסירת הילד למשמורת אמו והסדרי ראייה בין האב לבנו. שבעת השופטים והשופטות שדנו בסכסוך, החל בבית-המשפט לענייני משפחה וכלה בבית-המשפט העליון, נדרשו להכריע אם להתיר לאם לשנות את ההסדר שנקבע ולקחת עמה את בנה ללונדון, למרות התנגדותו של האב. בית-המשפט לענייני משפחה ענה על שאלה זו בחיוב והתיר לאם להגר עם בנה, עם קביעת מפגשים דו-חודשיים בין האב לבנו.² בית-המשפט המחוזי הפך את פסקי-הדין, קבע כי הילד יישאר בישראל בחזקת אביו, והחזיר את התיק לבית-המשפט לענייני משפחה לשם קביעת הסדר המפגשים בין הילד לבין אמו.³ בית-המשפט העליון הפך את החלטת בית-המשפט המחוזי והשיב על כנו את פסקי-הדין של הערכאה הראשונה.⁴ בקשתו של האב לדין נוסף בבית-המשפט העליון נדחתה על-ידי נשיא בית-המשפט, אהרן ברק.⁵

- 1 להצגה תמציתית של התאוריה העומדת בבסיס הבחירה המתודולוגית של ניתוח פסקי-דין כטקסט סיפורי, המכיל שיפוט תלוי תרבות של המציאות ותורם להבנייתה מחדש, ראו: תירוש, 2001; ברקאי ומאסס, 1998. לדוגמות נוספות ליישום מתודולוגי של תאוריה זו, ראו: רימלט, 2001; קמיר, 1999; הראל, 1998; בילסקי, 1997; שמיר ושטראי, 1996.
- 2 תמ"ש (משפחה ת"א והמרכז) 6173/95 פלונית נגד אלמוני (לא פורסם); תמ"ש (משפחה ת"א והמרכז) 6173/95 פלונית נגד אלמוני (פסקי-דין משלים) (לא פורסם).
- 3 ע"מ (מחוזי ת"א) 1125/99 פלוני נגד אלמונית (לא פורסם).
- 4 רע"א 4575/00 פלונית נגד אלמוני, פ"ד נה(2) 321.
- 5 דנ"א 354/01 פלוני נגד אלמונית (לא פורסם). הנשיא ברק קובע כי אף-על-פי שפסקתו של בית-המשפט העליון במקרה הנדון היא הלכה חדשה, אין הצדקה לקיום דיון נוסף. זאת מכיוון שהקביעה התקדימית שנפסקה, ששאלת הכרח ההגירה אינה רלוונטית, נשענת על עקרון טובת הילד, שהוא עיקרון המעוגן בחקיקה ובפסיקה קודמת. הנשיא ברק אינו מתייחס לחזקת הגיל הרך, המקבלת אישור מחודש על-ידי בית-המשפט העליון לאחר שבית-המשפט המחוזי ניסה להחלישה. זאת אף-על-פי שקביעת הלכה גורפת כמו חזקת הגיל הרך אינה עולה בקנה אחד עם טענתו של הנשיא ברק כי "בעניינים כגון אלה, אין מקום לקביעתם של כללים נוקשים, או חזקות מוקדמות, אלא יש לבחון את השיקולים השונים ומשקלם היחסי בנסיבות המקרה". הנשיא ברק מתעלם בהחלטתו מהנושאים ומההדלמות הקשורים להורות ולמשפחה בעידן הנוכחי, העולים מפסקי-הדין שעסקו בבקשת ההגירה הנדונה ויוצגו במאמר זה, ומסרב להקדיש להם דיון נוסף.

הפרשה כולה היכתה גלים בשדה המשפטי העוסק בעיצוב הסדרי משמורת של ילדים עם גירושי הוריהם ולאחריהם. תחילה עורר הדים פסק-דין החדשני של בית-המשפט המחוזי, אשר מחליש את חוקת הגיל הרך הקבועה בחוק, שעל-פיה טובתם של ילדים עד גיל שש דורשת שיהיו עם אמם. אחריו פורסם בתקשורת ונדון בפורומים שונים פסק-הדין של בית-המשפט העליון, אשר מתווה בפעם הראשונה הלכה סדורה באשר לדרך ההכרעה בבקשות הגירה של הורה משמורן. פסק-דין זה קובע כי חוקת הגיל הרך שרירה וקיימת, ומהווה את אבן הבוחן המרכזית בבקשות הגירה, כמו גם בסכסוכי משמורת בהליכי גירושין.⁶ השאלה עם מי יגור הילד לאחר הגירושין היא אחת השאלות המורכבות ביותר, מבחינה רגשית ונורמטיבית, שהמשפט מתמודד עמן. מורכבות זו נובעת לא רק מהדאגה לילדים והאחריות הכרוכה בהכרעות הנוגעות לגורלם, אלא גם מההכרה בכך שגירושין אינם מביאים את קשרי המשפחה אל סיומם. הפרידה בין ההורים מחייבת יצירת מערכת של יחסי הורות בלי יחסי זוגיות ומיסוד היחסים במשפחה שלאחר-הגירושין (postdivorce family) (Thompson & Amato, 1999). הן בני המשפחה והן המוסדות החברתיים המעורבים בהליך הגירושין נדרשים להמשיג את היחסים בין ההורים לבין ילדיהם ובין ההורים לבין עצמם לאחר הגירושין. בקשת הגירה של הורה משמורן טורפת את קלפי ההסדר שהושג בהליך הגירושין ומעוררת את הצורך למסד מחדש את יחסי המשפחה, תוך כדי הכרעה מחודשת בדבר טיב היחסים בין האם, האב וילדיהם.

הצורך להכריע בהליכי גירושין ובבקשות הגירה לגבי מבנה היחסים בין הורים לילדיהם מחייב התמודדות עם מה שנתפס בחיי השגרה כמובן מאליו. התמודדות זו יוצרת שקיפות יחסית של השחקנים הנוטלים בה חלק ומאפשרת את בחינת עמדותיהם לגבי 'אימהות', 'אבהות', 'זוגיות' ו'משפחה'. המקרה שמאמר זה עוסק בו מהווה הזדמנות יוצאת דופן לבחון את עמדותיהם של העוסקים במלאכת השפיטה לגבי מושגים אלה בשל התדיינות ההורים לגבי משמורת בנם מהערכאה הנמוכה ועד לערכאה הגבוהה ביותר. נוסף על כך,

6 סקירת המצב המשפטי בסוגיית ההגירה של הורה משמורן ובסוגיית המשמורת לפני מתן פסק-הדין הנדון חורגת ממטרת מאמר זה. סקירה של פסקי-דין ישראליים העוסקים בסוגיית ההגירה אפשר למצוא בפסק-הדין של השופטת שטופמן בפרשה הנדונה בהערה 2 לעיל. דיון מקיף בסוגיית ההגירה, לרבות במשפט הנוהג במדינות אחרות, אפשר למצוא בפסק-הדין של השופט פורת, מ"א 2069/92 פלוגית נ' פלוגי, דינים מחוזי כז(1) 420, שהיווה פסק-דין מנחה בסוגיית ההגירה עד למתן פסק-הדין של בית-המשפט העליון הנדון במאמר זה. באשר לסוגיית המשמורת, ראו ספרו של עו"ד סעדיה שמואל משמורת קטינים (1992). ככלל, בתי-המשפט נוטים ליישם את חוקת הגיל הרך הקבועה בסעיף 25 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב-1962, ולייחס לה משקל מכריע בהחלטותיהם. ראו, כדוגמה, ע"א 268/80 זהר נ' זהר, פ"ד לה(1) 1. יתרה מכך, פסיקות הקובעות שככלל אין לשנות מצב קיים ואין להפריד בין אחים הופכות את משמורת האם להסדר המועדף גם כאשר הילדים מבוגרים מגיל שש (שיפמן, 1995). עם זאת, ישנם שופטים המערערים על מרכזיות חוקת הגיל הרך בהכרעה לגבי "טובת הילד" במקרה של גירושי ההורים, ופונים לשיקולים נוספים בבואם להכריע בסכסוכי משמורת. ראו, כדוגמה, ע"א 458/79 ניר נ' ניר, פ"ד לה(1) 518. פסק-דינה של השופטת דורנר, הנדון במאמר זה, מחזק את המגמה הכללית של אימוץ חוקת הגיל הרך כגורם המרכזי והמכריע לגבי משמורת ילדים להורים גרושים.

ואולי חשוב מכך, מקרה זה מהווה הזדמנות טובה לבחון את עמדות השופטות והשופטים ביחס למשפחה ולמגדר, מכיוון שבערכאה הנמוכה הוגשה חוות־דעת פסיכולוגית נדירה למדי, אשר קבעה כי לשני ההורים מסוגלות הורית טובה וכי שניהם מעורבים בחיי ילדם. בהעדר עדיפות מובהקת של אחד ההורים, ההחלטות בשלוש הערכאות השונות מאפשרות לחשוף את מערך השיקולים המהותיים שמפעילים השופטות והשופטים. שיקולים אלה כוללים השקפות תרבותיות בנוגע לסדר החברתי הראוי לגבי הורות, זוגיות ומשפחה. העניין בחשיפת השקפות אלה גובר לנוכח התרבות הממצאים הסוציולוגיים המראים כי התקופה העכשווית מתאפיינת בריבוי צורות של משפחתיות, בהפיכתה של המשפחה הגרעינית הקלאסית לעוד מקרה פרטי מני רבים, בשינויים בזהויות ובתפקידים הוריים, ובשינויים במעמדן של נשים בהתמודדותן עם הסדר החברתי הפטריארכלי. הדיון בהשקפות העולות מפסקי־הדין לגבי סוגיות אלה חשוב במיוחד לנוכח דלות הידע הסוציולוגי הן לגבי משפחות ומשפחתיות בישראל בעידן הנוכחי והן לגבי יחס המשפט הישראלי לסוגיות הקושרות משפחה ומגדר.⁷

חשוב להדגיש כי איננו מבקשים לנקוט עמדה באשר להכרעה הרצויה במקרה הנדון ואין כוונתנו לתפקד כאן כערכאת ערעור נוספת. מטרתנו אינה להציג את 'ההכרעה הראויה', אלא להתחקות אחר המהלכים הנרטיביים והלוגיים שביצעו השופטים השונים, לאתר את הבחירות הערכיות שלהם, להתמודד עם הגיון החברתי של ההכרעות השונות, ולעמוד על טיבה של המומחיות המדעית שמכוחה ביססו השופטים השונים את הכרעותיהם. עם זאת, ייאמר מיד כי איננו מבקשים לנהוג כעומדים מן הצד וכנטולי השקפות ועמדות ערכיות משלנו ביחס לסוגיה שהתבררה לפני בתי־המשפט. עמדתנו העקרונית היא שלמשפט צריך להיות תפקיד בקידום מעמדן החברתי של נשים ובשינויו של הסדר החברתי הפטריארכלי לקראת סדר חברתי המאפשר לנשים ולגברים בחירות ביוגרפיות במנותק מזהותם המינית. עמדה זו מארגנת בעבורנו את הדיון שלהלן: אילו מסרים גלויים וסמויים מעבירים פסקי־הדין לשדה המעצב יחסי הורים-ילדים בהליכי גירושין ולחברה בכלל בנוגע לזהותם ולתפקידם של אימהות ושל אבות? האם אפשר ליישב בין זרמים שונים בהגות הפמיניסטית לבין פסקי־הדין או חלקים מהם, וכיצד? אילו דילמות מתעוררות כתוצאה מן המפגש בין ההגות הפמיניסטית לבין הידע הסוציולוגי לגבי המשפחתיות בישראל והמשפט, והאם וכיצד השופטים והשופטות מתמודדים עמן?

שתי תובנות מרכזיות עולות מהניתוח המוצע במאמר זה. התובנה הראשונה היא שבסופו של דבר, למרות ההבדלים בין ההכרעות השיפוטיות השונות ויחסן השונה לאבהות, שלוש ההכרעות משקפות תפיסות שמרניות בנוגע לזהותן ולמעמדן של נשים בחברה ובמשפחה. התובנה השנייה היא שבתי־המשפט מייחסים משקל מכריע לידע הפסיכולוגי וליכולתו לייצר ולנבא 'אמת' בקשר למשפחה שלאחר־הגירושין. וזאת תוך כדי התעלמות מידע סוציולוגי ומהדילמות הפמיניסטיות המתעוררות לנוכח השינויים המשמעותיים המתרחשים בתחום ההורות והזוגיות במודרניות המאוחרת. בחלקו האחרון של המאמר אנו טוענים כי בשל התפיסות המיניות הנוכחות בבתי־המשפט ובשל ההישענות על הידע הפסיכולוגי כגוף הידע היחיד הרלוונטי לשאלת היחסים בין הורים לילדים לאחר הגירושין, דיני המשפחה

7 מן המעט הקיים, ראו: פוגל-ביו'אוי, 1999; הלפרין-קדרי, 1997; קמיר, 1996; ברק-ארו, 1996; Hacker, 2001.

בישראל, לפחות בשלב זה, נוטים לבלום התפתחויות חברתיות אשר עשויות לסמן שינוי בדפוסים המסורתיים המבחינים בין נשים לגברים בכל הנוגע לזהויות ולתפקידים ההוריים.

השתלשלות האירועים

איילת ורמי⁸ נישאו בנובמבר 1995 לאחר מספר שנים של זוגיות משותפת. כשבעה חודשים לאחר מכן נולד בנם, עידו, וכעבור שנה נוספת הם התגרשו. הליך הגירושין היה מלווה בעימותים רבים. איילת טענה כי רמי התעמר בה נפשית במהלך הנישואים, ואף התעלל בה גופנית בתקופת ההיריון ולאחר הלידה. רמי הכחיש טענות אלה מכל וכל. בהסכם הגירושין, שגובש לבסוף, נקבע כי עידו יישאר בחזקת אמו וכי רמי יראה את עידו פעמיים בשבוע ובכל סוף שבוע שני. עוד נקבע כי בעת שאחד ההורים ישהה בחו"ל, יהיה הילד אצל ההורה האחר.

חמישה חודשים לאחר הסדרת הגט בבית הדין הרבני, פנתה איילת לבית המשפט לענייני משפחה ברמת גן בתביעה לאפשר לה להגר עם בנה ללונדון. זאת בעקבות קשר זוגי עם יוחאי, ישראלי שחי באנגליה זה שמונה שנים ועובד שם כמנכ"ל של חברה מסחרית. באותה עת היה יוחאי גרוש ואב לילד בן שתיים-עשרה, שחי בישראל ושאותו היה מבקר תדיר. רמי התנגד לבקשתה של איילת ודרש כי לא תותר הגירתו של עידו עם אמו. במהלך הדיונים בבית המשפט לענייני משפחה נישאה איילת ליוחאי, ושלושה חודשים לאחר מתן פסק הדין בערכאה זו נולדה להם בת. במהלך תקופה זו שהה עידו לפרקים אצל אביו, עקב נסיעותיה של אמו ללונדון, נסיעות שהיו תכופות וממושכות לעתים.

בעת ההתדיינות בבית המשפט לענייני משפחה יוצגו הצדדים על-ידי עורכי-דין המתמחים בהליכי גירושין. לבקשת הצדדים מינתה השופטת יהודית שטופמן, שדנה בתיק, את פרופ' רחל לוי-שיף, מומחית לפסיכולוגיית ילדים, לתת חוות-דעת בדבר בקשתה של איילת. לאחר מפגשים עם איילת, רמי, יוחאי וגרושתו, תצפיות במפגש בין כל אחד משלושת הראשונים עם עידו, עריכת מבחני אישיות לרמי ולאילת ושיחה עם הגננת של עידו, הגישה הפסיכולוגית את חוות-דעתה. בחוות-הדעת נאמר כי שני ההורים בעלי מסוגלות הורית טובה, וכי פרידה מכל אחד מהם תסב לעידו נזק. שישה ימים לאחר הגשת חוות-דעת זו, הגישה הפסיכולוגית חוות-דעת שנייה, שבה הוסיפה כי "על-פי הדעה המקובלת בין המומחים להתפתחות הילד בגיל הרך", עדיפה האפשרות של משמורת אם עם ביקורים תכופים וממושכים אצל האב. בינואר 1999 פסקה השופטת שטופמן כי האם תוכל להגר עם בנה, וכי עידו ישהה עם אביו בין יום חמישי לראשון פעם בחודש בישראל ובין יום חמישי למוצאי שבת פעם בחודש בלונדון. כמו-כן, עידו ישהה עם אביו בישראל שבוע בחנוכה, שבוע בפסח ושבועיים בחופש הגדול.⁹

הן רמי והן איילת ערערו על פסק-דינה של השופטת שטופמן לבית המשפט המחוזי.

8 שמות אלה בדויים, כולל שמותיהם של הילד ושל בן-הזוג החדש של האישה. שמות המעורבים או קיצוריהם הוחלפו בשמות בדויים גם בציטוטים מתוך ההכרעות השיפוטיות.

9 אף-על-פי שהדבר לא נאמר במפורש, אפשר להבין מפסק-הדין כי איילת נדרשת לממן את נסיעותיו של עידו לישראל ורמי נדרש לממן את עלות מפגשיו עם עידו בלונדון.

רמי ערער על מתן ההרשאה לאיילת להגר עם עידו, ואיילת ערערה על תכיפות הסדרי הביקורים שנקבעו. הרכב בית-המשפט המחוזי, שכלל את השופטים חיים פורת, אביגדור משאלי וסביונה רוטלוי, הפנה את התיק בחזרה לבית-המשפט לענייני משפחה, להשלמת דיונים וראיות לגבי שתי שאלות: האם יש אפשרות שיוחאי יחזור להתגורר בישראל במקום שאיילת ועידו יהגרו ללונדון; והאם ייתכן שהסדר הביקורים מכביד ואינו מתאים לילד כה צעיר כעידו (שהיה כבן שלוש באותה עת). לאחר חמישה חודשי התדיינות נוספים בבית-המשפט לענייני משפחה, וקבלת חוות-דעת נוספת של פרופ' לוי-שיף לגבי שאלות אלה, נתנה השופטת טופמן פסק-דין משלים, שלא שינה את הכרעתה הראשונה, הן לעניין ההגירה והן לעניין הסדרי הראייה. רמי ערער על פסק-דין זה לבית-המשפט המחוזי. ביום שבו נשמע הערעור, הודיעה איילת לבית-המשפט, באמצעות בא-כוחה, כי בכוונתה להגר ללונדון גם אם ייפסק שאינה יכולה לקחת עמה את עידו. במאי 2000 ניתן פסק-הדין של בית-המשפט המחוזי מפי השופט פורת ובהסכמת שני השופטים האחרים. פסק-הדין הפך את פסק-הדין של בית-המשפט לענייני משפחה וקבע כי עידו יישאר בישראל וכי בית-המשפט לענייני משפחה יקבע את הסדרי הראייה בין איילת לבנה.

איילת ערערה על פסק-הדין של בית-המשפט המחוזי לבית-המשפט העליון. אל עורך-הדין שייצג אותה עד כה צורף עורך-דין נוסף, המתמחה בייצוג בערכאה זו. הרכב בית-המשפט העליון, שכלל את השופטים דליה דורנר, מישאל חשין ואליהו מצא, הפך את החלטת בית-המשפט המחוזי וקבע, על-פי הצעתה של השופטת דורנר, כי פסק-הדין של בית-המשפט לענייני משפחה יושב על כנו בשני שינויים: האחד – שאיילת תתחייב שעידו ילמד באנגליה במוסדות חינוך יהודיים, והשני – שבתוך שנתיים יוכל רמי לפנות שוב לבית-המשפט לענייני משפחה ולהגיש בקשה לבחינה מחודשת של הסדר המשמורת. בקשתו של רמי לקיום דיון נוסף נדחתה, ואיילת היגרה עם בנה לאנגליה.

הורות, משפחה ומגדר בפסקי-הדין

לאחר דיון ארוך ברקע לבקשת ההגירה, במערכת היחסים הקשה בין הצדדים, במסוגלותם ההורית הטובה, בפסקי-דין שניתנו בבקשות הגירה אחרות, ובחוות-הדעת של הפסיכולוגית, ניסחה השופטת טופמן בבית-המשפט לענייני משפחה את עמדתה העקרונית:

"נקודת המוצא היא כי טובתו של עידו וזכויותיו כקטין, מחייבות קביעת משמורתו אצל אמו. מנגד, יש לכבד את זכותה של איילת לבנות משפחה חדשה, לחיות חיי משפחה שלווים עם בעלה והילד העתיד להיוולד לה. נראה לי כי יהיה זה בלתי סביר, בלתי אנושי ובלתי הוגן לחייב את איילת לחיות בנפרד מבעלה, ולחיות, למעשה, כאם חד הורית לשני ילדים. עוד אינני סבורה כי יוחאי הוא זה אשר עליו לוותר על מקום עבודתו ומשרתו הבכירה, במסגרת הסכסוך שבין איילת לרמי. לא סביר בעיני כי בסכסוך אשר בין רמי לאיילת, יוחאי הוא זה שידרש לשלם את מחיר ההסדר שיתאים לכל הצדדים, על ידי שינוי מרכז חייו, וויתור על מקום עבודתו מזה כעשר שנים." ¹⁰ [ההדגשה במקור]

10 לעיל הערת-שוליים 2, בע' 22 לפסק הדין.

בעמדה זו יש שלושה אלמנטים מרכזיים, שיעמדו לביקורת סוציולוגית בהמשך המאמר:

- א. נקודת המוצא שלפיה טובת הקטין מחייבת משמורת אם.
- ב. כריכת רצונה הפרטי של האישה - במובחן מתפקידה כאם - עם שאיפתה לתפקד כרעיה במסגרת של משפחה גרעינית קלסית, המזוהה אינהרנטית כמקור של יציבות, תמיכה רגשית ואושר פרטי.
- ג. מעמדו הבלתי מעורער של הגבר כמי שמחויבותו לקריירה בשוק העבודה עומדת מעל מחויבותיו האחרות.

כפי שנראה בהמשך, פסקה זו מקפלת בתוכה בדיוק נמרץ גם את עמדתה של השופטת דורנר בבית המשפט העליון. לפיכך, לא נתעכב בשלב זה על משמעותה של עמדה זו ונחזור אליה בהמשך, לאחר דיון בהכרעתו המנוגדת של השופט פורת בבית המשפט המחוזי. השופט פורת, שהפך את הכרעת בית המשפט לענייני משפחה והעביר את המשמורת על עידו לידי אביו, כתב החלטה חדשנית. השופט פורת דחה את המלצת הפסיכולוגית וביסס את הכרעתו על עקרון השוויון בין המינים בכל הנוגע לזכויות הוריות. השופט פורת פתח את פסק-דינו בסקירת מקורות משפטיים המצביעים על שוויון בין הורים בזכותם לגדל את ילדם וקבע כי -

"שוויון זה שבין ההורים הוא שיקול בסיסי וראשוני שחייבים לראותו אף כשיקול בסיסי וחשוב מבין השיקולים אשר נשקלים כדי להגיע לטובת הילד."¹¹

השופט פורת הדגיש כי נוכחות שני ההורים בחיי הילד חשובה במיוחד כאשר מדובר בילד רך בשנים:

"בעבר תפיסת העולם השכיחה של האב במערכת החברתית משפטית ואף בקרב בני המשפחה עצמם הייתה של אב מפרנס ולא של הורה העוסק בגידול הילדים הרכים. לעומתו, הובלטה חשיבותה המרכזית והבלעדית של האם. דפוס זה אינו בלעדי עוד. שינויים חברתיים ואידיאולוגיים הבליתו עד כמה הונח מקום האב בניתוח ההליכים העוברים על המשפחה, ועד כמה מכירים כיום במרכזיות האב וחשיבותו לילד במיוחד בגיל הרך."¹²

השופט פורת מקדיש פרק שלם בפסק-דינו לחזקת הגיל הרך,¹³ שבו הוא חוזר על טענתו כי שינויים חברתיים קעקעו את חלוקת התפקידים המסורתית שעל-פיה האם מטפלת בילדים והאב מפרנס. שינויים אלה, התרבות הדעות בדבר מרכזיות האב בחיי ילדיו וביטול חזקת הגיל הרך במדינות אחרות, מחייבים, לטענת השופט פורת, התייחסות לחזקת הגיל

11 לעיל הערת שוליים 3, בע' 6 לפסק הדין.

12 שם, בע' 9 לפסק הדין.

13 השופטת שטופמן אינה מתייחסת כלל לחזקת הגיל הרך, מכיוון שהיא בונה "מסגרת נורמטיבית" המתבססת בעיקרה על תקדים של בית המשפט המחוזי בדבר הכרעה בבקשות הגירה שאינן כולל חזקה זו (מ"א 2069/92 פלונית נגד פלוני, לעיל הערה 6). השופט פורת מתייחס לחזקת הגיל הרך כחלק מתקיפת חוות-דעתה של פרופ' לוי-שיף, המסתמכת על התפיסה כי לילדים רכים עדיף להיות במשמורת אמם. השופטת דורנר, לעומת זאת, מתייחסת לחזקת הגיל כמבחן הרלוונטי להכרעה הן בתיקי משמורת והן בבקשות הגירה.

הרך כאל שיקול אחד מני שיקולים רבים המשפיעים על ההכרעה בדבר טובת הילד, ולא כאל שיקול-על המגביל את מרחב שיקול הדעת של מומחים טיפוליים ושל שופטים. עמדתו של השופט פורת עולה בקנה אחד עם ממצאים סוציולוגיים באשר לשינויים בזהויות ובתפקידים הקשורים להורות של גברים ושל נשים במודרניות המאוחרת. בשנים האחרונות החלה להתפתח ספרות סוציולוגית המצביעה על תהליך עקבי של גידול במספרם של 'אבות חדשים' (new fathers). 'האב החדש', בין אם במסגרת זוגית ובין אם לאחר פרידה, הוא גבר המודע לצד הרגשי שלו, הרוצה להעניק מעצמו לאהובים עליו, והמעוניין להיות בחברת ילדיו ולקשור עמם קשרים נפשיים משמעותיים. זהו גבר היוצר סדר עדיפויות חדש, המאפשר לו לחלוק עם אמם של ילדיו את הטיפול וההשקעה בילדים (Lupton & Barclay, 1997; Coltrane, 1996; Burghes et al., 1997). דימוי 'האבות החדשים' נוכח בתוכניות טלוויזיה, סרטים ומגזינים (Bronstein, 1988; Furstenberg, 1988), כמו גם בשיח הטיפולי שהחל לייצר מחקרים המצביעים על חשיבות מעורבותו הרגשית והטיפולית של האב בהתפתחות התקינה של ילדיו (שגיא וקורן-קריא, 1988; Gottman, 1998). לטענתה של פוגל-ביואוי (1999), גם בישראל ישנם 'אבות חדשים', שלמרות חוסר האפשרות להעריך במדויק את מספרם, הם נוכחים דיים ולפיכך נתפסים על-ידי חלק מהגברים הישראלים כאיום על מקומם בחברה ובמשפחה.

השיח הפמיניסטי, המתייחס לאבהות בכלל ול'אבות חדשים' בפרט, מצוי בחיתוליו.¹⁴ ישנן הטוענות כי בניגוד לנוכחותם הגוברת של 'האבות החדשים' בשיח הטיפולי ובתוצרי התרבות הפופולריים, מספר הגברים שמאמצים בפועל פרקטיקות התואמות דגם זה הוא קטן עד זניח. יתרה מכך, השיח על הגברים הרגישים, אשר משתפים בעבודות הבית ובטיפול בילדים, ממסך את הסגרגציה התפקודית ואת יחסי הכוחות הפטריארכליים שעדיין קיימים בין נשים לגברים בבית ומחוצה לו (Lewis & O'Brien, 1987). בהתאם לכך, מאחורי קריאתם של ארגוני גברים לביטול חוקות המעדיפות משמורת אם בשם הזכות לשוויון, אין למעשה מוכנות אמיתית לחלוק באופן שווה את האחריות והעבודה הכרוכה בגידול הילדים (Bertoia & Drakich, 1993). אל מול טענות אלה אפשר להציג ממצאים אמפיריים, המצביעים על כך שהטיפול בילדים הוא המשימה שבה הצטמצם הפער בין המינים באופן המשמעותי ביותר. כיום, נשים מטפלות בילדיהן פחות שעות מאשר טיפלו בהן אימותיהן, ואילו גברים מטפלים בילדיהם יותר מאשר טיפלו בהם אבותיהם (Coltrane, 1996, p. 54; Burghes et al., 1997). אולריך בק ואליובת בק-גרנשיים (Beck & Beck-Gernsheim, 1995) רואים בהתרחשויות בתהליכי גירושין סימן נוסף לתלות הרגשית של גברים בילדיהם, הקיימת לטענתם בעידן הנוכחי. הם מציינים את הגידול במספר המקרים שבהם אבות נאבקים על משמורת, את תחושת האובדן שאבות לא-משמורנים רבים חשים לאחר גירושין ואת הגידול במספר חטיפות ילדים על-ידי אבות שלא קיבלו משמורת, כאותות למקום הרגשי המרכזי שילדים ממלאים בחיי אבותיהם.

גם הממעטות בחשיבותה ובמרכזיותה של תופעת 'האבות החדשים' אינן יכולות להתעלם מכך שאי אפשר לדבר עוד על דפוס משפחתיות אחד ויחיד של משפחה הטרוסקסואלית, שבה האב מפרנס והאם מטפלת בילדים. בארצות-הברית, לדוגמה, דפוס

14 דוגמה נדירה בהיקפה לעיסוק פמיניסטי באבהות בעידן העכשווי הוא ספרה של ננסי דאוד (Dowd, 2000).

משפחתיות זה תואם רק כחמישית מהמשפחות (Coltrane, 1996). מחקרים סוציולוגיים שונים מלמדים כי גם בישראל ישנו מגוון משפחתיות הכולל אופני חלוקת תפקידים שונים בין אימהות לאבות, כולל דפוסים מסורתיים של חלוקה מגדרית מובהקת ודפוסים שוויוניים, שבהם שני ההורים מפרנסים ומטפלים בילדים (אורן, 2001; מרקוס ודורון, 1988; Benjamin, 1997). המגוון בדפוס חלוקת התפקידים בין אימהות לאבות בעידן העכשווי מעורר שאלות באשר ליחס המשפטי הראוי לגבי קשרי הורים-ילדים לאחר הגירושין: כיצד המשפט צריך להתייחס להורות בעידן העכשווי? האם עליו להישען על חזקת דוגמת חזקת הגיל הרך, ובכך להכיר בעובדה שנשים עדיין נוטלות את החלק הארי בגידול ילדים, או שמא על המשפט להכיר ברב־גוניות בין משפחות שונות ולנטוש חזקות קבועות מראש? האם על המשפט לחזק את ניצני השינוי החברתי ולהוביל אותו בכך שיתיר לאבות, או אף ינסה לעודד אותם, לקחת חלק מרכזי בחיי ילדיהם לאחר הגירושין? האם עמדה פמיניסטית צריכה להגן על חזקות בדבר עדיפות האם כהורה, ובכך להוקיר את השקעותיהן של נשים במשפחתן במהלך הנישואים ולהכיר במרכזיותה של האימהות בחייהן, או אולי דווקא לעודד מעורבות של אבות אחרי הגירושין בנשיאת עול הטיפול בילדים וביצירת קשרים משמעותיים של נתינה רגשית?

התשובות לשאלות אלה נגזרות לא רק משאלת היחס והעמדות כלפי האבהות, אלא גם מהאופן שבו נתפסות חוויית האימהות והשפעתה על מעמדן של נשים בחברה. סקירת הספרות הפמיניסטית העוסקת באימהות מגלה כי חלק ניכר ממנה מדגיש את הקשיים הנובעים מחוויית האימהות ואת הקשר בין מחויבותה הרגשית, המעשית והנורמטיבית של האישה לילדיה לבין שעתוק נחיתותה החברתית. היריון, לידה והנקה מתוארים בעיקר כחוויות פיזיות ונפשיות קשות, המטשטשות את גבולות העצמי של האישה. טיפול ודאגה לילדים מוצגים כנטל וכעול, ועבודות הבית מוצגות כמשימות משעממות ובלתי מתגמלות. מוסד האימהות המודרני נתפס כאמצעי מרכזי להמשך דיכוייה של האישה בחברה הפטריארכלית והעצמת תלותה בגבר. האימהות מצטיירת כבעיה שעל נשים להתמודד עמה ולגבור עליה כדי לתת מקום לאני המשוחרר שלהן, שיכול להתממש בראש ובראשונה בתחום הציבורי, כלומר, בשוק העבודה בשכר או בפוליטיקה (ראו, לדוגמה: Firestone, 1963; Friedan, 1963; De Beauvoir [1949] 1989; 1970). מפרסקטיבה זו אפשר לגזור עמדה המצדדת ביצירת שוויון בזכויות ובהובות בין גברים לנשים בתחום הפרטי, לרבות ביחס להורות. בדיוק כפי שנטען ביחס לתחום הציבורי, יש להתייחס באופן שוויוני ליכולות ולרצונות של נשים ושל גברים לגבי משפחתם במנותק מזהותם הביולוגית. הכרה ביכולתם של גברים ליטול אחריות שווה בגידול הילדים ועידודם לעשות זאת הם תנאי הכרחי לשינוי חלוקת העבודה המסורתית הן בתחום הפרטי והן בתחום הציבורי. משמעותה של גישה כזאת במשפט היא, בין השאר, ששוב אין מקום להחלתה של חוקה המניחה כי מקומם הטבעי של ילדים לאחר גירושין הוא עם אמם.¹⁵

כאמור, על בסיס עיקרון שוויוני זה (אם כי בלי דיון בספרות הסוציולוגית הרלוונטית ואגב התעלמות מהגות פמיניסטית כלשהי) מבטל השופט פורת, למעשה, את חזקת הגיל הרך הקבועה בחוק. נוסף על כך, השופט פורת מגלם בהחלטתו מערכת ציפיות התואמת

15 כפי שיוצג בהמשך, ישנן גישות פמיניסטיות אחרות הרואות באימהות מקור כוח וסיפוק לנשים, והמצדדות בתורת משפט המוקירה את הקשר המיוחד שבין אימהות לילדיהן.

את דגם 'האב החדש'. ראשית, הוא אינו מקבל את הטענה כי יוחאי, הגבר החדש בחייה של האישה, מנוע מלעבור לישראל. לדידו, יוחאי לא עשה ניסיונות רציניים למצוא עבודה בישראל, ניסיונות שהיה עליו לעשות גם אם הדבר מנתק אותו מהקריירה הנוכחית שלו. זאת במיוחד לנוכח העובדה שהוא ישראלי, אשר שוהה בישראל מאה ימים בשנה כדי לבקר את בנו מנישואים קודמים.¹⁶ מסקנתו, העקיפה לפחות, היא שעדיף היה אילו הייתה האם נשארת בישראל כשבנה בחזקתה, ואילו בן-זוגה החדש היה חוזר לישראל. שנית, כאשר אפשרות זו נשללת על-ידי האם, מחליט השופט פורת כי על הילד להישאר בחזקת אביו, וכי אב זה מסוגל לספק את כל צורכי ילדו. משתי בחינות אלה יוצר השופט פורת השווייט חובות בין גברים לנשים, מטיל על גברים חובות העומדות מעל צווי שוק העבודה, ומצפה הן מהאב והן מהגבר שהאישה נישאה לו בשנית לתפקד כ'אבות חדשים'.

אך למרות רטוריקת השוויון שנוקט השופט פורת, בחינה מדוקדקת של הכרעתו המסוימת מצביעה על כך שהיא אינה עולה בקנה אחד עם העקרונות התאורטיים שהוצגו לעיל. השופט פורת נוקט בלשון "הורה" ואינו מבדיל בין אימהות ואבות המבקשים להגר. אך המשמעות המגדרית של פסיקתו מתבהרת כאשר מבינים את ההקשר המשפטי-חברתי של בקשות הגירה של "הורה". למעשה, על-פי רוב, המסגרת המשפטית שבה מתקיים דיון בבקשתו של הורה להגר היא בקשה של הורה משמורן להוציא את הילדים מן הארץ למרות התנגדותו של ההורה הלא-משמורן. הצורך והרצון של ההורה שעמו חיים הילדים לקחת אותם עמו במקרה של מעבר למדינה אחרת, הם המצרים את חופש התנועה של ההורה המשמורן. מכאן שהגבלות על הגירתו של הורה הן למעשה הגבלות על ההורה המשמורן ולא על ההורה הלא-משמורן.¹⁷ מכיוון שברובם המכריע של המקרים ההורה המשמורן הוא האם, ההגבלה על חופש התנועה של "הורה" והטיעונים בזכות הגבלה כזאת הם, למעשה, הגבלת חופש התנועה של אימהות ולא של אבות.

ההיבטים המגדריים של נכונותו של השופט פורת להגביל את חופש ההגירה של הורה משמורן, כלומר, של אימהות, מתחדדים כאשר בוחנים את מערכת הדימויים המשמשת בסיס להכרעתו. בחינה זו מלמדת כי בלב ההכרעה עומדת למעשה תפיסה של האישה כאם בלתי ראויה. תפיסה זו מתגבשת בתגובה ישירה להצהרות בא-כוחה של האישה באשר לתוכניותיה. כמעט בפתח ההחלטה, בפסקה מודגשת, מציין השופט פורת את העובדות הבאות מפרוטוקול הדיון בבית-המשפט המחוזי:

ביום בו שמענו את הערעור הודיע לנו עו"ד שובר (בא-כוח איילת):

'יוחאי לא יעבור לחיות במדינת ישראל זה מבחינתו חד וחלק... איילת היא בתהליך של מעבר לחיות באנגליה, אין לה אפשרות יותר לחלק את חייה בין

16 לעיל הערת-שוליים 3, בע' 35 לפסק הדין.

17 הגבלות על הגירתו של הורה לא-משמורן ביוזמת ההורה המשמורן יכולות להיקבע במקרה של חובות כספיים של ההורה הלא-משמורן להורה המשמורן או לילדיו. תאורטית, הורה משמורן יכול להתנגד להגירתו של הורה לא-משמורן גם בטענה שההגירה פוגעת בטובת הילד בשל הנתק שייוצר בין ההורה הלא-משמורן לבין ילדיו. עד כמה שידוע לנו, תביעה מסוג כזה טרם נדונה בבית-משפט ישראלי (ראו סקירתו של השופט פורת במ"א 2069/92, לעיל הערה 6, שממנה אפשר ללמוד כי גם שיטות משפט אחרות מתרכזות בזכות להוציא ילדים מחוץ לגבולות ארצם ובכך, למעשה, מכירות במגבלות הגירה על הורה משמורן ולא על הורה לא-משמורן).

ישראל לאנגליה, על רקע זה היא שוהה כשלושה חודשים באנגליה... כשהיא חוזרת לאנגליה (לאחר ביקור בארץ - ח' פ') הילד נמצא אצל האב... היום הסטטוס חדש מבחינתה והיא מתכוונת להתגורר באנגליה בכל מקרה... אם לא תאושר הגירתו של הילד, הרי שיצטרך להשאר אצל האבא.¹⁸ [הדגשה ונקודות קטיעה במקור].

לדעתנו, פסקה עובדתית-הצהרתית זו היא שמנחה את השופט פורת בהחלטתו לגופו של עניין:

"מצופה מאם לילד אשר מתכננת את עתידה שתתחשב בו, בצרכיו ובקשריו עם ההורה האחר ושתהא מוכנה לויתורים מסוימים שמעמדה כאם ילדים מחייבה לעשותם, זאת במיוחד שעה שעוסקים בילד בגיל הרך, גיל שבו שמירת הקשר עם שני הוריו משמעותית להתפתחותו ולעצם זכירתו את ההורה האחר. בענייננו, האם ובעלה החדש נראים כשקועים בענייניהם בלא שהתחשבו בתכנון עתידם בקטין. כחמישה חודשים בלבד לאחר גירושי ההורים, עתרה האם לבית המשפט ופקשה רשות הגירה עם הגבר איתו החל להרקם הקשר רק מספר שבועות לאחר הגירושיין. לאחר זמן כה קצר החליטה האם כי ברצונה להגר עם בנה, שעה שהקשר טרם היה יציב ובטרם יכלה להוכיח בביסוס הקשר לעתיד. אמנם כעת הווג נישא והקים משפחה, אך הגשת בקשת ההגירה בשלב כה מוקדם מעידה על נקיטת הליכים פזיזים מצד האם ותכנון עתידה בלא שתשקול את טובת ילדה."¹⁹

השופט פורת מצטט שנית מהצהרת בא-כוחה של האישה בדבר כוונתה להגר גם אם תאבד את המשמורת על בנה, ומאפיין הצהרה זו כ"מטילת צל" על התנהגותה: "הורה המודיע כי הוא מהגר בכל מקרה, גם ללא ילדו, מציג עצמו למעשה כמי שכבר הכריע בדילמה, הוא מוכן לעזוב את ילדו, ומתכחש לצרכיו בגלל אי הנוחות הנגרמת לו עצמו, מבלי לשקול את טובת הילד. בכך מעלה אותו הורה סימני שאלה בנושא מסוגלותו ההורית."²⁰

השופט פורת מתאר את תוכניתה של איילת להגר עם בנה ללונדון כ"פזיזה" וככזאת שמטרתה הבלעדית היא להשביע את עקשנותו של בן-זוגה החדש של האם להמשיך ולעבוד בחו"ל. איילת מצטיירת בפסק-הדין של בית-המשפט המחוזי כאישה תלותית, אשר מקבלת החלטות לא-רציונליות עקב להיטותה להיכנס לקשר חדש עם גבר שזה עתה הכירה. התייחסות זו לאיילת ולבחירותיה מתיישבת עם הדיכוטומיה ההיררכית המוכרת, המקשרת בין נשיות, רגשנות ואימפולסיביות, והמנגידה קישור זה כנחות מן הקישור בין גבריות, שכלתנות וקור רוח. השופט פורת אינו מתלבט ואינו שוקל דרך אחרת להבין את איילת, דרך אשר יכולה להצביע, לדוגמה, על כך שאיילת ביצעה מהלך הגיוני ונחוץ של ניסיון התרחקות מקשר קודם שגרם לה סבל, וניסיון לחזק קשר חדש המסב לה אושר. דרך נוספת

18 לעיל הערת-שוליים 3, בע' 4-5 לפסק הדין.

19 שם, בע' 13 לפסק הדין.

20 שם, בע' 15 לפסק הדין.

שבה אפשר לייחס היגיון ושיקול דעת להחלטתה של איילת להגר, גם אם לא יותר לה לקחת את בנה, היא שקלול דבר קיומה וצרכיה של בתם של איילת ויוחאי, שנולדה לפני הכרעת בית המשפט המחוזי. השופט פורת בוחר להתעלם מהיותה של איילת אם לילדה נוספת ומהאפשרות שהחלטתה להגר בכל מקרה היא החלטה רציונלית, המבקשת לשמר את הקשר בין הבת שזה עתה נולדה לבין אביה, דווקא מתוך ההכרה, שהשופט מצדד בה, בחשיבות אבות בחיי ילדיהם הרכים.

ההתעלמות מקיומה של הבת הנוספת הכרחית לצורך המהלך שנוקט השופט פורת בהבנייתו את איילת כאימא לא טובה ואת האימהות' כתפקיד טוטלי: איילת נמצאת בלתי ראויה לחזקה על בנה בשל אי-נכונותה לוותר על רצונותיה האנוכיים (המתבטאים לכאורה ב"עקירה"²¹ לארץ אחרת) לטובת המחויבות הנובעת מאימהותה, האמורה לקשור אותה לישראל כדי שהילד ייהנה מסביבה תומכת יומיומית של שני ההורים. בשל אנוכיותה זו צריכה איילת לשלם את מחיר העברת המשמורת של בנה לידי אביו. שקלול קיומה של הבת ובחינת האפשרות כי ההגירה היא ויתור של איילת על מולדתה למען ילדתה היו מקשים על הבניית איילת הן כאם אנוכית, המרוכזת בצרכיה ומתעלמת מצורכי ילדיה, והן ככזאת שאינה מסוגלת לעשות ויתורים למענם.

כך, במעבר מהדין הכללי אל המקרה הפרטני, מבצבצת מבעד לרטוריקה השוויונית באשר לזכויותיהם ולחובותיהם של הורים, אבות ואימהות כאחד, תפיסה שמרנית, הן של האישה כתלותית, פזיזה ובלתי רציונלית, והן של האימהות' כמהות המחייבת ויתורים על שאיפותיה האינטרסנטיות של האישה, לרבות שימור קשר זוגי חדש.²²

כאמור, הכרעתה של השופטת דורנר בבית המשפט העליון ביטלה את פסיקתו של השופט פורת. עורכי-הדין של איילת השקיעו בשכנוע בית המשפט כי העמדה הנאורה והמתבקשת היא זו המכירה באישיותה הנפרדת של האישה ומכבדת את רצונותיה והעדפותיה הפרטיות, וכי גישה זו היא שעולה בקנה אחד עם הגישה הפמיניסטית הראויה. אכן, לכאורה נראה כי פסק-הדין שכתבה השופטת דורנר מבטא את העמדה שלפיה יש לבחון את מעשי האישה וזכויותיה במובחן מתפקידיה המסורתיים כאם וכרעיה. עמדה זו אינה מנוסחת באופן ישיר, אלא עולה מעמדתה הנחרצת של השופטת דורנר כי "שאלת ההכרה בהגירה ככלל אינה רלוונטית".²³ נקודת המוצא של השופטת דורנר היא כי עצם הזכות של הורה משמורן להגר אינה יכולה להיות שנויה במחלוקת, וכי יש לנתק בין שיקולי ההגירה לבין

21 בשלב מסוים בפסק-הדין השופט פורת ממיר את המושג "הגירה" ל"עקירה", ראו שם, בע' 32 לפסק הדין.

22 גישתו של השופט פורת מזכירה נטייה שכיחה בפסיקה האמריקאית, שעל-פיה אם עלולה לאבד את החזקה על ילדיה בשל סטיית מדגם "האם הראויה" בשל התנהגותה המינית, לרבות קשר חדש עם גבר (Becker, 1992, pp. 175-177; Fineman, 1995, p. 78). דוגמה נוספת לסכנה הטמונה בגישתו של השופט פורת לנשים החורגות מהציפיות החברתיות כלפיהן היא פסק-דינו בבקשת בנות-זוג לסביות לאמץ זו את ילדיה של זו. בפסק-הדין מתייחס השופט פורת לפסק-דינו הנידון במאמר זה, ורואה בחריגות הזוג הלסבי ובחשיבותו של אב בחיי ילדיו (אף-על-פי שמדובר בילדים שנולדו מתרומות זרע) כשיקולים מנחים בסירובו לקבל את בקשות האימוץ, ראו ע"מ 10/99 (מחוז ת"א) פלונית ופלמונית נגד היועמ"ש, דינים מחוזי לב (2) 31.

23 לעיל הערת-שוליים 4, בע' 332 לפסק הדין.

הקריטריונים שלאורם יש לבחון את סוגיית המשמורת. בכך מסרבת השופטת דורנר לשפוט הורים משמורניים (כלומר, אימהות) הבוחרים להגר למדינה אחרת ומסרבת לפשפש במניעיהם. השופטת דורנר מכירה בזכותן של נשים, ובזכותה של איילת בכלל זה, לבחור את בחירותיהן, לרבות הגירה למדינה אחרת, כזכות הקיימת בלי קשר להיותן אימהות. כד בבד עם ההכרה בעצמאותה של האישה, השופטת דורנר אינה מוכנה לוותר על חזקת הגיל הרך, הקובעת כי בהעדר הוכחות בדבר מסוגלות הורית נמוכה, עדיף כי ילדים קטנים יישארו במחיצת אמם:

"עדיין בדרך-כלל הקשר בין ילדים רכים בשנים לבין אמם חזק מהקשר בינם לבין אביהם. כך עולה ממחקרים עדכניים רבים הדנים בקשר הפסיכולוגי המיוחד שנבנה בין האם לילדיה ובנוק שעלול להגרם לילדים, במיוחד בגיל הרך, מניתוקם מן האם שטיפלה בהם מאז לידתם והעניקה להם חום ואהבה, וזאת אף במקרים שבהם לאב תפקיד משמעותי בחיי הילדים."²⁴

מבחינה זו אפשר לטעון כי החלטתה של השופטת דורנר קרובה לעמדה המנוסחת על-ידי רובין ווסט (West, 1988), תאורטיקנית פמיניסטית המחפשת דרכים ליישב בין גישות פמיניסטיות שונות ומנוגדות לאימהות. ווסט טוענת כי למרות חזקה של הגישה שהוצגה קודם, הרואה בזיהוי בין נשיות לאימהות בסיס מרכזי להמשך דיכוי של נשים, יש להביא בחשבון גם את העובדה שאימהות היא לעתים חוויה מעצימה וחיונית, אשר ניטרולה מהקשרה המגדרי עלול לגזול מנשים עוגן קיומי וחוויתי מרכזי. התבוננות שונה זו על האימהות מתקשרת לעמדה הרואה בדאגה ובהענקה לילדים ערכים נעלים בפני עצמם, הנחוצים לקיומה של חברה מתוקנת. על-פי עמדה זו, האימהות מהווה מקור לתחושות חיוביות לנשים, כגון אהבה וסיפוק, ומקור לאתיקה אלטרנטיבית לאתיקה הגברית, האינדיבידואליסטית והתחרותית, הכוללת, בין היתר, אכפתיות, אחריות, ענווה, חברות והקשבה (ראו, לדוגמה: Ruddick, 1980; Gilligan, 1982). עמדה זו מצדדת בכללי משפט המכירים בקשר המיוחד הנוצר בין אימהות לילדיהן ומגנים עליו (Fineman, 1995). דוגמאות בולטות לכללים משפטיים כאלה הן חזקת הגיל הרך או חזקת העדפת האם, המכירות בכך שברובם המכריע של המקרים האם היא זו הדואגת לצרכיו הפיזיים והנפשיים של הילד ויוצרת עמו את הקשר המשמעותי יותר במהלך הנישואים, ועל כן חזקה כי טובת הילד שיישאר עם אמו לאחר הגירושין (Becker, 1992). לטענתה של ווסט, שתי הגישות הפמיניסטיות ביחס למשמעותה של האימהות מתארות משהו אמיתי לגבי מציאות החיים של נשים. נשים יכולות, בזמנית, להעריך אינטימיות ולפחד ממנה, לחשוש מפרידה ולשאוף אליה. בהתאם, האימהות היא גם חוויה נעימה, מספקת ומעצימה, וגם חוויה מדכאת, כואבת ומגבילה.²⁵ ווסט קוראת לתורת משפט שתכיר ותוקיר את הערכים הנובעים

24 שם, בע' 331-332 לפסק הדין.

25 דוגמה מקומית ועכשווית לדיון במורכבות החוויה האימהית אפשר למצוא בכתבה על ד"ר תמר הגר, המתארת את קשייה כאם תוך כדי מיקומם בהקשר היסטורי-תרבותי, ותגובות של אימהות אחרות, תומכות ומסתייגות מעמדה זו, שהתפרסמו במגזין הורים וילדים, 2001, גיליונות 166, 167. ראו גם הגר (2001).

מחוויות הקשר של נשים, לרבות האימהות, ובה בעת תכיר ותיאבק בסכנות הנובעות מחוויות אלה. הקשבה לקולותיהן של נשים מקבוצות אתניות ומעמדייות שונות יכולה להוסיף נדבך נוסף לתאוריה של ווסט. חשוב להבין כי ישנן נשים המפיקות מאימהות סיפוק, הנאה וכוח בצורה רבה או שונה מנשים אחרות, וכי הבדלים אלה נעוצים לא רק במאפייניה האישיים של האם, אלא גם בכוחות החברתיים והתרבותיים המעצבים את החברה שהיא חיה בה (McClain, 1996).

במובן מסוים, פסקדינה של השופטת דורנר נענה לאתגר שמציבה ווסט, ומייצר דגם הכרעה המשלב הערכה לטיפול ולדאגה שאימהות מעניקות לילדיהן עם הכרה בזכותה של האישה לממש את חירותה על-ידי הגירה למדינה אחרת, גם אם היא אִם גרושה. בסירוב לבחון את שיקולי ההגירה מחד גיסא, ובשימור חזקת הגיל הרך מאידך גיסא, מוקירה השופטת דורנר את הקשר המיוחד הנוצר בין האם לילדה, ובה בעת היא מכירה בסכנות הכרוכות בקשר זה לעצמאותה של האם וליכולתה לתפקד כישות נפרדת מהילד, והיא נאבקת בסכנות הללו.

אך לשיטתה של דורנר, מהי החירות שאיילת מבקשת לעצמה? בדומה להכרעתו של השופט פורת בבית-המשפט המחוזי, השקפותיה המהותיות של דורנר אינן מתגלות רק בעמדותיה ה"תאורטיות" (כללי המשפט וממצאים מדעיים), אלא במשתני הקשר ה"עובדתיים", המטים את הכף לטובתה של איילת. במעבר מעקרונות ליישומם, גם השופטת דורנר מתגלה כבעלת השקפות שמרניות ומוגבלות ביחס להורות ולמשפחה.

השקפותיה של השופטת דורנר מקבלות את הביטוי המובהק ביותר באופן שהיא קושרת בין טובת הילד – עקרון-העל האמור, לשיטתה, להנחות את ההכרעה בבקשות הגירה שדינן כסכסוך משמורת, לבין קיומו של תא משפחתי המבוסס על חפיפה בין הורות לזוגיות. בעניין זה השופטת דורנר היא חד-משמעית: פרידתם של הורים זה מזה פוגעת בילדים וגורמת להם נזק, נקודת המוצא לדיון במשמורת במצב זה היא בכל מקרה "תפיסת הרע במיעוטו". מבחינתה של השופטת דורנר קיימת זהות ברורה בין טובת הילדים לבין המשך קיומה של המשפחה הגרעינית הקלסית. מבנה משפחתי זה מזוהה בתודעתה עם ערכים כגון יציבות ותמיכה רגשית, ובכל מקרה הוא המסגרת האידאלית לגידול ילדים. במילותיה של השופטת: טובתם של ילדים "מחייבת כי יגדלו במחיצת אביהם ואמם במסגרת תא משפחתי יציב ואוהב".²⁶ השקפה עקרונית זו היא שמנחה בפועל את הכרעתה של השופטת דורנר לטובת איילת, מכיוון שזו בחרה להקים "משפחה חדשה":

"המציאות בענייננו היא כי האב והאם נפרדו. הילד נמסר למשמורת האם, והאם הקימה משפחה חדשה עם י... ובמהלך ההליכים בפני הערכאות קמא הם נישאו, ואף נולדה להם בת. [...] על יסוד האמור לעיל אף ניתן להבין את עמדת האם, שלפיה אין ביכולתה להמשיך ולחלק את זמנה בין אנגליה לארץ, כמונעת על ידי הרצון ליצור תא משפחתי יציב ומתפקד שיפעל, באופן עקיף, לטובת הילד."²⁷

26 לעיל הערת-שוליים 4, בע' 331 לפסק הדין. עדות נוספת למרכזיות שהשופטת דורנר מייחסת ל"יציבות משפחתית" היא השימוש התכוף שהיא עושה בשם התואר "יציב", המופיע שתי-עשרה פעמים בפסק-

הדין בויקה לקשרים משפחתיים.

27 שם, בע' 334 לפסק הדין.

בהתאמה, השופטת דורנר מפתחת היגיון זה ומציגה את אפשרות הישארותה של האם בארץ ככזאת אשר הייתה יוצרת לילדיה "תא משפחתי בלתי יציב". חוסר יציבות זה נובע מעצם העובדה שבארץ הילדים לא ייהנו מ"תמיכתו" של זוג הטרוסקסואלי החי עמם תחת קורת גג אחת. כך, בסופו של דבר, ולמרות הניתוק המושגי שביצעה השופטת דורנר בין ההחלטה להגר (אישיותה העצמאית של האישה) לבין שיקולי טובת הילד (האישה כאם), ההכרעה עצמה דווקא מבוססת על קשר כזה, אך תוך כדי עיצוב מסקנה הפוכה מזו שבית המשפט המחוזי הגיע אליה. בית המשפט המחוזי הסיק מהכוונה להגר שהמסוגלות ההורית היא נמוכה. השופטת דורנר, לעומת זאת, בקושרה בין טובת הילדים לקיומו של תא משפחתי הכולל זוג הטרוסקסואלי נשוי, מסיקה מהכוונה להגר שהמסוגלות ההורית היא תקינה, לנוכח הרצון לספק לילד תא משפחתי יציב ומתפקד.

מעניין לציין כי השופטת דורנר, כמו גם השופטים בערכאות הנמוכות, נוטה לדבר על 'משפחה' אך ורק בהקשר מצומצם, הנשען על דגם המשפחה הגרעינית המתמקד בבני-זוג בוגרים וילדיהם. אין צורך להיות מומחה לענייני משפחה כדי לדעת כי נוכחותם של סבים וסבתות, דודים ודודות, אחיינים ואחייניות, חשובה ביותר בכל הנוגע ליכולת לספק סביבה תומכת, חמה ומגנה לילדים. אך אלה אינם נדונים ואינם נשקלים במסגרת שיקולי טובת הילד שבחנה השופטת דורנר. לגבי השופטת דורנר, המשפחה נותרת מעין חלילית קטנה, המכילה רק זוג נשוי עם ילדים, והמרחפת כאי של יציבות בעולם שבו ההקשר החברתי והמשפחתי הרחב יותר אינו רלוונטי כלל וכלל.²⁸

הצגתה של המשפחה הגרעינית הקלסית - אישה, גבר וילדים החיים תחת קורת גג אחת - כאי של יציבות קשורה גם לחלוקת תפקידים מגדרית ברורה, כפי שעולה מהאופן שהשופטת דורנר משרטטת את דמותם של איילת, יוחאי ורמי. אבהותו של רמי כמעט שאינה זוכה בהתייחסות. יתרה מכך, יחסיו הטובים עם בנו מיוחסים בעקיפין לאיילת, שכן השופטת דורנר אינה רואה בהם הוכחה ליכולת האבהיות של רמי, אלא הוכחה לכך שהאיבה בין איילת לרמי לא הניעה אותה לנכר את עידו מאביו. לעובדה שרמי הוא זה שטיפל בעידו במהלך התקופות הממושכות שאיילת שהתה בלונדון עם יוחאי ובתם מקדישה השופטת דורנר חצי משפט, והיא אינה רואה בה יסוד מספיק לסתירת הקביעה כי איילת עדיפה כמשמורת. בניגוד לרמי, שהוא נפקד יותר מאשר נוכח בפסקי-הדין, דמותו של יוחאי, הגבר החדש בחייה של האם, מוצגת בהרחבה יחסית וכהתגלמות של ביטחון ויציבות. גבר זה הוא עמוד התווך שעליו נשען "תא משפחתי מתפקד ויציב" חדש. כבר בתחילת פסקי-הדין כותבת השופטת דורנר כי יוחאי "מכהן כמנכ"ל חברה בריטית לסחר בחומרי גלם" וכי מדובר "בתפקיד ניהולי בכיר שהכנסה גבוהה בצדו". לעומת זאת, עיסוקיו של רמי, כמו גם עיסוקיה של איילת בישראל ובלונדון, אינם נידונים כלל. השופטת דורנר לומדת מחוות-הדעת של הפסיכולוגית כי יוחאי "הביע נכונות לתמוך כלכלית ורגשית באם ובילד" וכי הוא מהווה גורם מייצב ומאזן לא רק ביחס למשפחה החדשה כי אם גם ביחסים שבין איילת לבעלה לשעבר. בניגוד לשני פסקי-הדין של הערכאות הנמוכות, פסקי-הדין של בית המשפט העליון אינו מזכיר כי יוחאי גרוש ואב לילד הגר בישראל,

28 זאת למעט הכרה בחשיבות שמירת הוויקה של הילד ל"ארץ בה נולד", המביאה את השופטת דורנר לחייב את האם לשלוח את בנה "למוסדות חינוך יהודיים" באנגליה, ראו שם, בע' 336 לפסק הדין.

שאותו הוא מבקר לעתים תכופות, ואינו דן כלל באפשרות שיוחאי ילך אחר איילת וישוב להתגורר בישראל. יוחאי מוצג בראש ובראשונה באמצעות תפקידו כמפרנס המחויב למקום עבודתו. העלמת דמותו של האב ובן-הזוג לשעבר תוך כדי שרטוט דמות הגבר החדש כמפרנס וכמקור של יציבות וביטחון ושרטוט דמות האישה כתלותית וכחסרת תעסוקה, שישותה מצטמצמת להיותה אם ורעיה, מבנים את הגירתה של איילת כמובנת מאליה, כמי שהולכת אחר משענתה הכלכלית והרגשית. הן אימהותה של איילת והן היותה בת-זוגו של יוחאי עומדות איתן אל מול הנזק שייגרם לעידו ולרמי מהמרחק שייווצר ביניהם בעקבות הגירתה של איילת.²⁹

השופטת דורנר מבנה את הקשר בין יוחאי לאיילת כקשר שיתפתח ל"תא משפחתי יציב", למרות העובדה שבני-הזוג טרם היו יחד במשך תקופה רצופה וממושכת, למרות המעבר של איילת למדינה חדשה, למרות ביקוריו התכופים של יוחאי בישראל והסדר הביקורים של עידו, הכולל נסיעות רבות לישראל, ולמרות נתונים סטטיסטיים המצביעים כי שיעורי הגירושין בקרב בני-זוג הנישאים בשנית גבוהים אף יותר משיעורי הגירושין בנישואים ראשונים.³⁰ היציבות המשפחתית, העומדת בלבה של ההכרעה המהותית של השופטת דורנר, עולה בקנה אחד עם השבת היציבות המשפטית שעורערה על-ידי בית-המשפט המחוזי. כפי שחזקת הגיל הרך עומדת שרירה וקיימת למרות שינויים חברתיים, אידאולוגיים ומדעיים, כך אימהותה המועדפת של איילת עומדת איתן למרות יכולות ההורות של בן-הזוג לשעבר. הפער בין דימוי היציבות שמייצרת השופטת דורנר לבין נתוני משפחתה החדשה של איילת מצביעים כי מדובר בקידוש דגם המשפחה הגרעינית הקלאסית יותר מאשר ביציבות מוכחת. זו המשפחה המכילה זוג הטרוסקסואלי נשוי וילדיו, ואשר בה מתנהלת חלוקת תפקידים ברורה, שעל-פיה האב מפרנס והאם מטפלת בילדים. התוצאה המצטברת היא שלמרות ניסיונה של השופטת דורנר להעמיד את האישה כפרט בעל זכויות ואינטרסים עצמאיים, היא לא הצליחה לפתח עמדה שתנתק את האישה מזהויותיה ומתפקידיה

29 השופטת דורנר אינה מתייחסת בהרחבה לנזק שייגרם לקשר בין רמי לבנו בשל הגירתה של איילת, ומסתפקת בקביעתה של הפסיכולוגית כי נזק זה יקטן בזכות הביקורים התכופים של האב באנגליה ושל הילד בישראל, המתאפשרים בזכות מצבם הכלכלי. אין ספק כי טיסות דו-חודשיות, כפי שמתחייב מפקס-הדין, הן עול כלכלי שמעטים יכולים לעמוד בו. עדות נוספת למצבם הכלכלי האיתן של איילת ורמי אפשר למצוא בהתארכות המחלוקת ביניהם ובנחישותם למצות את כל ההליכים המשפטיים האפשריים. קריירה כה ארוכה של מחלוקת, המלווה בשירותיהם של עורכי-דין ידועי שם בתחומם, מחייבת משאבים כלכליים אדירים, שאינם מצויים בדרך-כלל ברשות צדדים מסוכסכים. (לעניין הקשר בין משאבים כלכליים ואחרים לבין התפתחות קריירה של מחלוקת, ראו שמיר ושטראי, 1996). בניגוד לשופטת שטופמן, המרחיבה לגבי הנסיבות הייחודיות של המקרה הנדון, לרבות מצבם הכלכלי של הצדדים והרלוונטיות שלו להכרעתה, פסק-הדין של בית-המשפט העליון מובנה כתקף למכלול של משפחות, בלי קשר למצבן הכלכלי, גם במקרים שבהם המשאבים הכלכליים אינם מאפשרים קשר תדיר בין האב לילדיו.

30 על-פי כן ופרס (1996), שיעור המתגרשים חלקי שיעור הנישאים ב-1990 עמד על 0.36 כאשר שני בני-הזוג היו גרושים לפני הנישואים, לעומת 0.22 כאשר שני בני-הזוג היו רווקים. שיעורי גירושין גבוהים יותר בקרב נישאים בשנית נמצאו גם במדינות אחרות (Gibson, 2000).

כאם וכרעיה. סירובה לייחס יכולות הוריות טיפוליות לאבות יוצר עולם דימויים פטריארכלי נוקשה עוד יותר מזה העולה מפסק-דינו של השופט פורת.

מעמדם של תחומי המומחיות הטיפוליים בהליכים המשפטיים

השופט שטופמן מבית-המשפט לענייני משפחה, שם נדון סכסוך המשמורת בראשיתו, הסבירה את פנייתה ל"מקורות אובייקטיביים", כלומר, לתסקירי פקידות סעד ולחוות-דעתה של פסיכולוגית הילדים פרופסור לוי-שיף, ככורה שנבע מהמחלוקת העמוקה בין הצדדים, אפילו לגבי הפרטים הקטנים ביותר. "מקורות אובייקטיביים" אלה, ובמיוחד חוות-הדעת של הפסיכולוגית, ליוו את המחלוקת עד לבית-המשפט העליון. בית-המשפט לענייני משפחה ביסס את החלטתו על המלצתה של הפסיכולוגית. בית-המשפט המחוזי דחה את מסקנותיה של הפסיכולוגית והתייחס לחוות-דעתה ועדותה באריכות ובפרוטרוט. בית-המשפט העליון חזר לעמדתו המקורית של בית-המשפט לענייני משפחה, ואישר את הצורך להסתמך על המלצתה של הפסיכולוגית. היציבות המשפטית שהשופטת דורנר חתרה אליה, ואשר נדונה קודם, מצאה את ביטויה גם בעמדתה העקרונית ביחס למשקלן של חוות-דעת של מומחים בסכסוכי משמורת. לטענתה של השופטת דורנר, בחינת האפשרויות הקיימות לגבי משמורתו של קטין עם פרידת הוריו –

"צריכה להתבסס על תשתית עובדתית נאותה. חשיבות רבה במיוחד יש לחוות-דעת של מומחים הן בשל יכולתם לבחון את השאלות המתעוררות בכל מקרה בעין מקצועית והן בשל היותם גורם ניטרלי לעומת ההורים היריבים. [...] על כן, בהעדר ראיות בעלות משקל לסתירת האמור בחוות-דעת המומחים ייטה בית-המשפט לאמץ את מימצי חוות-הדעת ומסקנותיהן."³¹

המומחים שהשופטת דורנר מתייחסת אליהם הם מומחים השייכים לתחומי המומחיות הטיפוליים. הסתמכות על תסקירים של עובדים סוציאליים, חוות-דעת של פסיכולוגים ותוצאות של מבחנים פסיכו-דיאגנוסטיים של "מסוגלות הורית", היא פרקטיקה נפוצה במחלוקות משפטיות לגבי משמורת קטינים בהליכי גירושין ולאחריהם. לשאלתנו מדוע ביקשו הצדדים מבית-המשפט למנות פסיכולוגית למתן חוות-דעת בתיק ענה עו"ד מורן, שייצג את רמי, כי הדבר נעשה כעניין שבשגרה. התפיסה המקובלת היא כי הפסיכולוגים הם בעלי הכישורים לבדוק מסוגלות הורית ולקבוע מהי טובת הילד. לטענתו, תיקים שיש בהם מחלוקת לגבי משמורת ילדים אינם מוכרעים בלי חוות-דעת פסיכולוגית.³²

בשלושת פסקי-הדין בולטת ההתייחסות אל חוות-הדעת של הפסיכולוגית דווקא לנוכח העדר התייחסות כלשהי לבני המשפחה באופן בלתי אמצעי. גם כאשר נאמר כי איילת טוענת כך ורמי טוען אחרת, נדמה כי מדובר בטענות שפורטו בכתבי בי-דין, בתצהירים, או בעל-פה על-ידי עורכי-הדין. כל אלה מנוסחים בלשון משפטית והם פרי עיבוד של עורכי-הדין והאופן שבחרו לנסח את הדברים.³³ באף אחד מפסקי-הדין איננו שומעים

31 לעיל הערת-שוליים 4, בע' 331 לפסק הדין.

32 ריאיון עם עו"ד שמואל מורן, 3.9.01.

33 למרכזיות של עורכי-דין בהליכי גירושין, ראו Griffiths, 1986.

באופן ישיר את דבריהם של איילת ורמי ואיננו לומדים כיצד בית-המשפט התרשם מדבריהם ומהופעתם. כך גם בערכאה הראשונה, האמורה לשמוע ראיות, וכנראה לא שמעה את עדויותיהם של הצדדים באופן בלתי אמצעי, ולפיכך גם בערכאות הגבוהות יותר, האמורות להישען על הראיות שנגבו בערכאה הראשונה. ההתרשמויות של הערכאות השיפוטיות מאישיותם של בני-הזוג לשעבר, מבן-זוגה החדש של איילת, מהיחסים ביניהם ובינם לבין עידו, כולן מתווכות דרך תסקירים של פקידות סעד ושתי חוות-הדעת של הפסיכולוגית. ההתייחסויות הרבות לחוות-הדעת הפסיכולוגיות בפסקי-הדין, יחד עם ההכרה של איילת ורמי מההליך המשפטי ומתוצריו בשל העדר אינטראקציות ישירות בינם לבין שופטיהם, מהווים ביטוי להפקעת כוחם של הצדדים, ובמידה לא מבוטלת להפקעת כוחו של בית-המשפט לגבי ההליך, ומסירת השליטה בו למומחים הטיפוליים.

השולטנות (דומיננטיות) של השיח הטיפולי בפסקי-הדין הנדונים בפרט, ובתיקי משמורת והגירה בכלל, הם ביטוי להישענותו הגוברת של המשפט על שיחים ממשמעיים כדוגמת הפסיכולוגיה והרפואה. לטענתו של מישל פוקו (1996 [1976]), החוק המודרני "נסוג לרקע" ומשמש יותר ויותר ככלי לגיטימציוני, המאפשר הפצה יעילה של טכנולוגיות ידע/כוח חדשות, לרבות שיחים טיפוליים:

"החוק פונה תמיד לעבר החרב. אבל כוח שמימתו היא הדאגה לחיים זקוק למנגנונים מתמשכים, מווסתים ומתקנים. לא מדובר עוד בכך שהמוות מובא לשחק בשדה הריבונות, אלא בהקצאת החי בתחום הערך והתועלת. על כוח כזה להיות מסוגל לאייך, למדוד, להעריך, לסדר בהיררכיה, יותר מאשר להופיע בפרץ רצחני; אין לו צורך לשרטט את הקו המפריד בין אויבי הריבון מן הנתינים הצייתנים; הוא מחלק ומקצה סביב הנורמה. אין ברצוני לומר שהחוק מתפוגג או שמוסדות הצדק נוטים להיעלם; אלא שהחוק מתפקד יותר ויותר כנורמה, ושהמוסד השיפוטי משתלב יותר ויותר בתוך רצף של מכשירים (רפואיים, מנהליים וכו'), שתפקידם הוא בראש ובראשונה לווסת. חברה מנרמלת היא התוצאה ההיסטורית של טכנולוגיית כוח שבמרכזה החיים. בהשוואה לחברות שהכרנו עד למאה ה-18, נכנסנו לשלב של נסיגת המשפט; החוקות שנכתבו בעולם כולו מאז המהפכה הצרפתית, אוספי החוקים שנערכו ושוכתבו, וכל אותה פעילות תחקיתית מתמדת ורועשת, כל אלה אינם צריכים להשלותנו; אלה הן צורות שמאפשרות את התקבלותו של כוח, שבעיקרו של דבר הוא כוח מנרמל." (ע' 97).

אלן האנט (Hunt, 1992) סבור כי פוקו הרחיק לכת. האנט מבקש להכיל את תובנותיו של פוקו באופן המאפשר את החזרת המשפט לזירה החברתית כבעל משמעות בפני עצמו, תוך כדי בחינת שאלת הזיקות בין המשפט לבין שיחים אחרים. האנט מקעקע את הדיכוטומיה שפוקו יוצר בין המשפט לבין כוח ממשמע, וטוען כי המשפט הוא סוכן מרכזי בקידום צורות כוח חדשות ומהווה מופע ייחודי של צורת הפעולה שלהן. לטענתו, פוקו מתעלם מהעיסוק המרכזי של משפט המדינה ברכישת שליטה או הימנעות משליטה במנגנוני משמוע שונים. לדוגמה, האנט מזכיר כי עד לאחרונה הותיר המשפט את המשמוע במשפחה מחוץ לתחום השיפוט שלו. התוצאה ההיסטורית הייתה שזירה זו נותרה ב"ריבונותו" הבלעדית כמעט של הגבר והמשיכה להיות ממושעת (disciplined) על-פי נוהלי הסדר החברתי הפטריארכלי. רק בעידן העכשווי הפך תחום המשמוע המשפחתי לזירת מאבק שהמשפט

נוטל בה תפקיד משמעותי. דוגמה זו רלוונטית לענייננו. עד המאה התשע-עשרה המשפט נמנע מהתערבות בשאלות משמורת קטינים ובכך הכיר בבעלותו של האב על ילדיו לאחר הגירושין, כמו במהלך הנישואים (סעדיה, 1992). רק במהלך המאה העשרים החל המשפט ליצור חזקות משפטיות המעדיפות את האם כהורה משמורן. כיום מתרבות המדינות שבהן מתבטלות חזקות אלה לטובת דגמים נייטרליים מבחינה מגדרית; דגמים כדוגמת 'ההורה המטפל', 'משמורת משותפת', ו'אחריות הורית' (Crippen, 1990; Cochran, 1985; Fine & Fine, 1994; Friedman, 1995). הסדרה משפטית בנושא זה, בין בחקיקה ובין בפסיקה, מהווה מסר ממשמע באשר לתפקידים ולזהויות של אימהות ושל אבות, נשואים ולא-נשואים.

הדינים העוסקים בסוגיית המשמורת של ילדים עם גירושי הוריהם ולאחריהם מהווים דוגמה מצוינת לטענתו של האנט בדבר חשיבותה של בחינת היחס בין המשפט לבין שיחים ממשמעים אחרים, ובחינת האופנים שבהם המשפט מהווה שיח ממשמע בצמצומו. בניגוד לדין הפלילי שפוקו מתמקד בו בהגותו לגבי המשפט, ואשר בנוי על מערך ברור פחות או יותר של איסורים המלווים בסנקציות, הרי שדיני המשמורת חולשים על זירה חברתית דינמית, הן במובן הנורמטיבי והן במובן חי היומיום (שאקי, 1983). אין מדובר בהתנהגות מסוימת שהתרחשה בעבר ובשאלה אם יש להעניש בגינה אם לאו, אלא בניסיון להעריך את מהות יחסי המשפחה בעבר, תוך כדי התייחסות לרצונות בני המשפחה בהווה וניסיון לצפות את מצב המעורבים בעתיד. הכרעות משמורת והגירה אינן (או אינן אמורות להיות) בגדר הענשה על סטייה חברתית, אלא נרמול המערך המשפחתי שלאחר הגירושין. פסקי-הדין בעניינים של רמי, איילת ובנם מלמדים באיזו מידה אין לשופטים כלים למתן הכרעה מנרמלת כזאת. השיח המשפטי חסר את הרטוריקה הדרושה להצדקת הכרעה בעניין שאין בו צבעי שחור-לבן, הצובעים לכאורה את ההליך הפלילי, ובעניין המחייב התמודדות עם מערכת יחסים מורכבת ודינמית יותר מאשר עם התנהגות התחומה בעבר.³⁴ מכאן ברורה יותר הפנייה וההישענות על הידע הפסיכולוגי. הישענות זו מבטאת את האמונה הנפוצה בימינו כי לתחומי המומחיות הטיפוליים יש תשובות מדעיות לשאלות האישיות ביותר ופתרונות לבעיות המעשיות הסבוכות ביותר, בין היתר בקשר למשפחה (Freeman, 1984; Herman, 1995).

כבר לפני יותר מעשרים שנה עמד דן שניט (1978) על הפער בין הציפייה של מערכת המשפט לתשובות חד-משמעיות מהמומחים הטיפוליים, בין היתר בתיקים העוסקים במשמורת ילדים, לבין יכולתם לספק תשובות כאלה. לטענתו, פער זה יוצר לחץ על פקידות סעד ופסיכולוגיות ומניב חוות-דעת שטחיות ומתייגות. למרות הביקורת הזאת ולמרות מחקרים המצביעים על הטיה סטריאוטיפית לטובת אימהות בקרב פקידות סעד בישראל (Sagi & Dvir, 1993; Cohen and Segal-Engelchin, 2000), ממשיכים בתי-המשפט לבקש חוות-דעת טיפוליות בתיקים שאין בהם הסכמה בין ההורים לגבי משמורת ילדיהם (ואף במקרים שיש בהם הסכמה כזאת, אך היא חשודה בעיני בית-המשפט), ולרוב הם מאמצים את מסקנותיהן (גופנא-פינטו, 1996).

34 על העיוורון המשפטי הנוצר בעקבות ההתייחסות לעבירות פליליות בצבעי שחור-לבן תוך כדי הימנעות מדיון מעמיק בהקשרים החברתיים, לרבות המשפחתיים, שבהן מתבצעות התנהגויות פליליות, ראו, לדוגמה, רימלט, 2001; תירוש, 2001.

המחוקק הישראלי תרם לאשליה כי אפשר למצוא את התשובה הנכונה באמצעות פנייה לתחומי המומחיות הטיפוליים בכך שאסר על צד להליך בבית-משפט לענייני משפחה להביא מומחה מטעמו במקרה של מינוי מומחה מטעם בית-המשפט, אלא אם בית-המשפט אישר זאת.³⁵ ואכן, ברוב תיקי הגירושין וההגירה שמוגשת בהם חוות-דעת טיפולית, היא אינה מוגשת מטעם מי מהצדדים, אלא מטעם מומחה שבית-המשפט ממנה. ההיגיון העומד מאחורי הוראה זו נובע מהדיעה כי כמעט תמיד ייצא המומחה שייתן חוות-דעת התומכת בעמדתו של צד מעוניין. מכאן שאם תתאפשר הגשת חוות-דעת מטעם כל אחד מהצדדים, ימצא עצמו בית-המשפט בפני חוות-דעת סותרות, שיעמידו אותו במצב שבו עמד מלכתחילה. כדי להימנע ממצב זה, בתי-המשפט, בגיבוי המחוקק, מעדיפים להסתמך על חוות-דעת אחת, "נייטרלית", המייצרת מצג כוזב בדבר קיומה של אמת מדעית אחת. מבחינה זו, המחוקק, בתי-המשפט והמומחים הטיפוליים שותפים ליצירת מצג שוא של "גילוי האמת המדעית" בדבר המחלוקת הנדונה, אשר לבית-המשפט לא נותר אלא לאמצה.

אלמגור (1999) בוחן את הכלים העומדים לרשותו של הפסיכולוג הקליני בבואו להעריך מסוגלות הורית בהליכי גירושין ומצביע על מוגבלותם, במיוחד במקרים ששני ההורים "אינם עונים על התנאים הקיצוניים של אי-מסוגלות", בדומה למקרה הנדון של איילת ורמי. אלמוג מציין את ההטיה הנובעת מרצון הצדדים להרשים את הפסיכולוג ומהלחץ הנפשי שהם מצויים בו, את הקושי הנובע מהעדר אמת מידה להשוואת שני ההורים, ואת הבעייתיות מבחינת המהימנות והתקפות של הריאיון הקליני ושל מבחנים שונים שהמומחים הטיפוליים משתמשים בהם בבואם לחוות את דעתם במקרה הנדון בבית-משפט. אלמגור מוסיף כי שימוש במספר כלים אינו פותר את הבעיה, "מכיוון שצירוף של כלים לא-תקפים אינו הופך את הממצאים לתקפים אפילו (אם) הם עקביים" (ע' 42). אלמגור מסכם ואומר שהכלים הקיימים יכולים לשמש להעלאת השערות בלבד, השערות החייבות להיבחן, בין השאר, על-ידי ריכוז מידע מגורמים נוספים, דוגמת פקידות סעד, מורים ויועצים. אנו נוסף כי השערות אלה יכולות להיבחן גם בעזרת חוות-דעת מטעם הצדדים והתרשמותו הבלתי אמצעית של בית-המשפט מכל אחד מהצדדים. התייחסות זו לתפקידו וליכולותיו של הפסיכולוג בבואו להעריך מסוגלות הורית רחוקה מאוד מהאופן שבו הם נתפסים בשדה המשפטי הדין בסכסוכי משמורת והגירה (לאזוהרות נוספות בדבר מגבלותיהם של תחומי המומחיות הטיפוליים בהכרעות בבקשות הגירה של הורה משמורן, ראו: Austin, 2000; Warshak, 2000).³⁶

הנטייה להציג את המומחיות הרלוונטית כמדויקת וחד-משמעית מוצאת ביטוי גם באופן שבו התייחסה השופטת דורנר לידע המדעי הקיים לגבי אימהות ואבהות בעידן

35 חוק בית משפט לענייני משפחה, התשנ"ה-1995, סעיף 28(ג).

36 ברוס אניס ותומס ליטווק (Ennis & Litwack, 1974) תוקפים במאמר מקיף, המתבסס על מחקרים שנכתבו על-ידי אנשי מקצוע טיפוליים, את הישענות בתי-המשפט בארצות-הברית על חוות-דעת פסיכיאטריות בדיונים לגבי אשפוז כפוי. לטענתם, חוות-דעת אלה הן בלתי אמינות (unreliable) ואינן תקפות (invalid). הביקורת של הכותבים מעוררת חשיבה גם במספר נקודות הקשורות לענייננו, וביניהן הקושי של עורכי-הדין לערוך חקירה נגדית של העד המומחה בשל בורות בתחום או העדר מידע על אופן איסוף המידע שהמומחה התבסס עליו, נטיית המומחים להציג רק את הממצאים התומכים בהמלצתם הסופית, השפעת הרקע הסוציו-אקונומי של המומחה ושל הנבדק על תוכן ההמלצות, ועוד.

העכשווי. לחיזוק טענתה בדבר המרכזיות והרלוונטיות של חוקת הגיל הרך גם בתקופתנו, השופטת דורנר מסתפקת בציטוט ממאמרו של רמסיי קלאף (Klaff, 1982), שפורסם כעשרים שנה לפני מתן פסק-הדין. המאמר, כפי שכותרתו "The Tender Years Doctrine: A Defence מעידה עליו, מהווה כתב הגנה על חוקת הגיל הרך לנוכח המתקפות שספגה מכותבים רבים באותה תקופה בארצות-הברית. בשל עמדתו זו, הכותב מייחס משקל דווקא למחקרים המחזקים את טענתו שעדיף לילדים קטנים להיות במשמורת אמם. כותבים בעלי גישות אחרות לגבי דגם המשמורת המועדף מגייסים מחקרים אחרים התומכים בעמדותיהם. וויליאם בנדר (Bender, 1994), לדוגמה, מגייס מחקרים המעידים על הסתגלות טובה יותר של ילדים לגירושי הוריהם כאשר נשמר קשר עם שני ההורים, על חשיבותו של 'המטפל המשני' להתפתחות התקינה של הילד, ועל מתאם חיובי בין קשר עם ההורה לבין נכונותו לתמוך כלכלית בילד, כדי לחזק את טענתו בדבר הצורך במשמורת פיזית משותפת. אין כל קושי לגייס ממצאים אמפיריים לטובת עמדות סותרות בדבר הדגם המשפטי המועדף לקביעת משמורת וזאת בזכות שפע המחקרים שנעשו על ילדים להורים גרושים, מחקרים המסיקים מסקנות שונות בדבר הקשרים המצויים והרצויים בין הורים גרושים לילדיהם (ראו, לדוגמה, סקירות מחקרים אצל Amato & Keith, 1991; Hetherington et al., 1998). התעלמותה של השופטת דורנר ממגוון הגישות התאורטיות ומשפע המחקרים האמפיריים בדבר המצוי והרצוי לגבי ילדים להורים גרושים עולה בקנה אחד עם שאיפתה ליציבות משפטית התלויה, בין השאר, בהמצאת אמת מדעית חד-משמעית אחת באשר ל'אימהות' ול'אבהות'.

המקרה של איילת, רמי ועידו מעניין במיוחד מכיוון שדווקא במקרה זה חוות-הדעת ועדותה של הפסיכולוגית הציבו אתגר לפני בית-המשפט. פרופ' לוי-שיף קבעה כי לשני ההורים מסוגלות הורית טובה ונמנעה מהבעת עמדה חד-משמעית כי טובתו של עידו מחייבת כי יגדל עם אמו. לטענתו של עו"ד מורן, העדר עמדה חד-משמעית היא נדירה וחריגה בנוף חוות-הדעת בתיקי משמורת והגירה. לרוב, חוות-הדעת מצדדת באופן נחרץ במשמורת אצל אחד ההורים. רק הכרה חריגה זו במסוגלות ההורית הטובה של שני ההורים היא שאפשרה לרמי להמשיך ולהילחם על קבלת המשמורת. בשלב ראשון הגישה פרופ' לוי-שיף חוות-דעת שקבעה כי -

"לשני ההורים, לאם ולאב, יכולת לתפקד כהורים. שניהם מסורים מאוד לילד משקיעים בו הרבה ומטפלים בו יפה כל אחד בסגנונו. שניהם עונים על הצרכים הפיזיים, הרגשיים והאינטלקטואלים של הילד. שני ההורים מסוגלים להעניק ומעניקים לילד מסגרת חיים טובה (במגבלות האובייקטיביות של המצב) התואמת את צרכיו ומעניקה לו הרגשה שהוא רצוי ואהוב. [...] שני ההורים מתאימים ומסוגלים להעניק לילד קביעות, יציבות בקשר, המשכיות, בטחון, הרגשת שייכות והרגשה שהוא רצוי ואהוב, להעניק לו חום, אהבה והתייחסות, להקנות לו גרויים ונורמות התנהגות נורמטיביות בהתאם לשלבי התפתחותו."³⁷

אך בשלב מסוים, ומבלי שהתבקשה על-ידי בית-המשפט או על-ידי מי מהצדדים, מסרה הפסיכולוגית חוות-דעת שנייה לבית-המשפט, שבה הוסיפה פסקה מכלילה:

37 לעיל הערת-שוליים 2, בע' 6 לפסק הדין.

"על פי הדעה המקובלת בין המומחים להתפתחות הילד בגיל הרך, האפשרות של משמורת לאם וביקורים תכופים ויותר ממושכים של האב או אצל האב, היא האפשרות שסביר להניח שתגרום פחות נזק לילד בהשוואה לאלטרנטיבות אחרות."³⁸ (ההדגשה במקור).

כאשר נשאלה פרופ' לוי-שיף במהלך עדותה בבית-המשפט לענייני משפחה מדוע הגישה את חוות-הדעת השנייה, השיבה כי הגיע לידה מאמר מ-1994, המדווח על שאלון שהופנה ל-400 מומחים, שהשיבו כי בין משמורת אם למשמורת אב עדיפה הראשונה. עם זאת, גם במהלך עדותה זו, חזרה הפסיכולוגית על עמדתה כי לשני ההורים מסוגלות הורית טובה ומספקת. היא מוסיפה ומתארת את המתח שחשה בין חובתה לתת לבית-המשפט את "הידע הצבור" בתחום, ותחושתה שבחוות-הדעת הראשונה לא הבהירה מספיק את העמדה המקובלת בדבר עדיפות האם כהורה משמורן בגיל הרך, לבין תחושתה כי ההכרעה במקרה המסוים קשה ביותר. כדי לפתור את המתח הזה פנתה המומחית לסקר של מומחים, שממנו עולה 'אמת' לגבי 'אימהות' ו'אבהות' שלא היה אפשר לאתר מבדיקה ואבחון של המעורבים במקרה המסוים.

פסק-הדין של השופטת שטופמן בערכאה הראשונה, שבה ניתנה עדות זו, לא התייחס לייסורי הנפש של הפסיכולוגית ולקושי שלה לתת חוות-דעת חד-משמעית לגבי המקרה המסוים. פסק-הדין מצניע את העובדה כי המלצת הפסיכולוגית נשענה על חזקה חיצונית וסקר כללי יותר מאשר על תוצאות בחינת בני המשפחה עצמם. חוות-הדעת מובנית כעמדה מוצקה וברורה ביחס למקרה הנדון, המחייבת את המסקנה כי עידו צריך להישאר במשמורתה של איילת גם בהגירתה ללונדון. השופטת דורנר חזרה ואישרה הבניה זו של חוות-הדעת: "בענייננו נקבעו המימצאים העובדתיים על ידי בית-המשפט לענייני משפחה, אשר בדין העניק משקל רב לחוות-דעתה של פרופ' לוי-שיף. ממימצאים אלה עולה באופן חד-משמעי כי טובתו של הילד מחייבת את השארתו עם האם על-ידי מתן היתר ההגירה המבוקש."³⁹ (ההדגשה שלנו).

תיאורו של השופט פורת את חוות-דעתה של פרופ' לוי-שיף ויחסו אליהן שונים מאוד מאלה של הערכאה התחתונה והערכאה העליונה. נקודת המוצא של השופט פורת היא כי "חוה"ד אינן אלא כלי עזר הניתן בידי השופט. הוא אינו חייב לאמץ את כולן או איזו מהן."⁴⁰ כאמור, העמדה המקובלת בבתי-המשפט בסכסוכי משמורת והגירה שונה מעמדה זו, וגורסת כי יש לאמץ חוות-דעת פסיכולוגית, אלא אם קיימות נסיבות מיוחדות וחריגות המצדיקות את דחייתה. מנקודת מבט סוציולוגית, משמעותה של עמדה זו היא כי בכך מובטחים יחסי תן-וקח יציבים בין המומחיות המשפטית למומחיות הפסיכולוגית: הישענותו של המשפט על חוות-דעת פסיכולוגית תורמת ללגיטימציה (אם לא להגמוניה) של הפסיכולוגיה כמדע מדויק, ואילו הפסיכולוגיה, בתפקידה כעמוד התווך של ההכרעה

38 לעיל הערת-שוליים 2, בע' 8-9 לפסק הדין.

39 לעיל הערת-שוליים 4, בע' 335 לפסק הדין.

40 לעיל הערת-שוליים 3, בע' 20 לפסק הדין.

המשפטית, מספקת גושפנקה מדעית למשפט ופוטרת את השופטים מאחריות להכרעה.⁴¹ הכרעתו של השופט פורת חתרה תחת יחסי הגומלין הללו. השופט פורת הדגיש כי בחוות הדעת הראשונה לא נקטה הפסיכולוגית עמדה ברורה, וסירב לקבל את המלצתה בחוות הדעת השנייה. השופט פורת פנה למאמריה של פרופ' לוי-שיף עצמה, שבהם הכירה במרכזיותו של האב בחיי ילדיו, במיוחד בגיל הרך. כמו-כן פנה השופט פורת לקטעים מתוך חוות הדעת והעדויות בעל-פה של הפסיכולוגית, שמהן עלה הקושי להכריע איזו אפשרות היא הרעה פחות. השופט פורת אף תקף חזיתית את חוות הדעת, וטען לשיקול דעת מוטעה של הפסיכולוגית.⁴² בכך "נטל" לעצמו השופט פורת תפקיד של מומחה עצמאי לענייני טובת הילד, כחלק מתפקידו כמשפטן מומחה, וערער על ההסדר הקיים בין משפט המשפחה לפסיכולוגיית המשפחה. הסדר המקובל הושב על כנו על-ידי השופט דורנר, שהפכה את החלטתו של השופט פורת והחזירה את המומחיות הפסיכולוגית למעמד הבכורה שלה בתיקי משמורת והגירה.

אימוץ חוות הדעת של פרופ' לוי-שיף על-ידי השופטות שטופמן ודורנר, תוך כדי הבנייתן כחות דעת חד-משמעיות, ולעומת זאת יחסו הביקורתי של השופט פורת כלפי חוות הדעת תוך כדי שימוש בידע פסיכולוגי אחר, מהווים דוגמא ליחס המורכב שבין המשפט לשיח הטיפולי. בחיפוש אחר ודאות במקום שאינה קיימת, המשפט מייצר מסגרת נורמטיבית ביחס להורות, שבה פועלים כוחות ממשמעיים ומנרמלים. ההבדלים בין פסיקת בית המשפט לענייני משפחה ובית המשפט העליון לבין פסיקת בית המשפט המחוזי מצביעים על כך שבניגוד לטענתו של פוקן, יותר מכפי שהמשפט הוא כלי המאפשר התקבלותן של צורות כוח מנרמלות דוגמת השיח הטיפולי, השיח הטיפולי הוא כלי בידי המשפט להעצמת הלגיטימיות שלו ככוח מנרמל. בכל מקרה מדובר ביחסים מורכבים של מתן "תוקף" הדדי.

41 אין אנו טוענים כי "הסדר" זה קיים בכל תחומי המשפט. לעניין זה תורמת אבחנתו של עו"ד אביגדור פלדמן, שייצג את איילת בהליך בבית המשפט העליון. לטענתו, שופטים פוסקים בניגוד לחוות דעת פסיכולוגיות בהליכים פליליים כעניין שבשגרה. לעומת זאת, שופטים נוטים לאמץ חוות דעת טיפוליות בתיקים הדנים במשמורת ילדים. עו"ד פלדמן סבור כי בענייני הפות ואשמה השופטים מרגישים כי יש להם כלים להכריע, וכי למומחים הטיפוליים אין יתרון המצדיק הישענות על המלצותיהם. בתיקי משמורת, לעומת זאת, השופטים חשים שהכלים המשפטיים אינם מתאימים להכרעה, ומעדיפים שהמומחים הטיפוליים יקחו את האחריות על ההחלטה. ריאיון עם עו"ד אביגדור פלדמן, 4.9.01.

42 עו"ד מורן טוען כי התייחסות זו לחוות דעת טיפולית הייתה אופיינית לשופט פורת (שפרש בינתיים מכס השפיטה), והיא בגדר חריג בהשוואה ליחסם של רוב השופטים, שאינם חוקרים לעומק את חוות הדעת ועורכיהן ואינם נוהגים לתקוף ממצאים של מומחים טיפוליים. מריאיון שהתקיים עם השופט בדימוס חיים פורת לצורכי מחקר על הורות, גירושין ומשפט, עולה כי גם השופט פורת מצדד בהישענות על תחומי המומחיות הטיפוליים במקרי מחלוקת בדבר יחסי הורים-ילדים. עם זאת, השופט פורת מקפיד על קריאת מספר כתיבת העוסקים בדני משפחה, נוכח כאמור, כמשתתף וכצופה בכנסים העוסקים בתחום, ובמשך שנים רבות היה חבר בקבוצת דיון אינטר-דיסציפלינרית שדנה בנושאים שונים הקשורים למשפחה ולמשפט, לרבות בתאוריות טיפוליות בדבר התפתחות ילדים והתמודדות ילדים במצבי פרידה של הוריהם. דומה כי הידע שרכש הקנה לשופט פורת ביטחון עצמי, שאולי חסר לשופטים ולשופטות אחרים, ואפשר לו לבחון באופן ביקורתי חוות דעת טיפוליות שהוגשו בתיקים שדן בהם. ריאיון עם השופט חיים פורת, 26.12.01.

וזאת במיוחד במצבים שבהם שאלת ה'אמת' אינה בינארית (כפי שהיא מוצגת לפעמים בהליך הפלילי), אלא שאלה של צירי התייחסות ויחסים הולכים ונמשכים. מכיוון שפסק־הדין של בית־המשפט המחוזי הוא יוצא הדופן ביחסו לחוות־הדעת של הפסיכולוגית, אפשר לשער כי השיח המשפטי והשיח הטיפולי מתכנסים בדרך כלל לכדי מבט ממשמע אחד, המבנה את ה'אימהות' כנבדלת מן ה'אבהות' וכבעלת יכולות הוריות טובות יותר.

סוף דבר

במאמר זה ביקשנו לחשוף את האופק התרבותי שמולו עוצבו שלושת פסקי־הדין בעניינם של איילת, רמי ובנם עידו. מעבר להבדלים בין ההכרעות השיפוטיות השונות שעמדנו עליהם, הצענו ניתוח המחלץ את עולם הדימויים הפטריארכלי העומד בבסיסן. הראינו כי בית־המשפט המחוזי מבקש ליצור שוויון בין אימהות לאבות בקשר לחובותיהם ולזכויותיהם ביחס לילדיהם, אך בה בעת מייצר דימוי נשי תלותי ולא־רציונלי, וכן דימוי של 'האם הטובה' האמורה להקריב את רצונה הפרטי למען ילדה. בית־המשפט לענייני משפחה, ובמידה בולטת יותר בית־המשפט העליון, מכירים בזכותה של האישה לממש את חירותה להגר אל מעבר לים, אך בו־זמנית יוצרים דיכוטומיה בין 'אימהות' ל'אבהות', תוך כדי מתן עדיפות מובנית לאימהות, צמצום דמותה של האישה לאם ולרעהיה, והבניית 'המשפחה הטובה' כמשפחה הגרעינית הקלסית.

נוסף על כך ביקשנו להצביע על ההישענות הרווחת של השופטים על תחומי המומחיות הטיפוליים בכל הקשור ליחסי הורים-ילדים, ועל שיתוף הפעולה בין מומחי המשפט לבין מומחי הנפש ביצירת מצג שוא בדבר אמת מדעית אחת, המאפשרת את חיזוי 'טובת הילד' בסכסוכי משמורת. ההישענות על גוף הידע הפסיכולוגי בולטת לנוכח ההתעלמות המוחלטת כמעט מגופי ידע רלוונטיים אחרים, לרבות הספרות הסוציולוגית העוסקת בשינויים המתרחשים במשפחה בעידן העכשווי וההגות הפמיניסטית העוסקת באימהות, באבהות ובמשפחה, שהתייחסנו אליהן ככל שהתאפשר לנו במסגרת מצומצמת זו.

אחד הניסיונות המעניינים לפתח דגם הכרעה, במקרים המעוררים שאלות בדבר יחסי הורים-ילדים, שאינו משעתק את הסדר החברתי הפטריארכלי ואינו מבקש להפקיע את אחריות ההכרעה מידי המשפט ולהפקידו בידי תחומי המומחיות הטיפוליים, הוא הדגם של קרול סמארט וברן ניל (Smart & Neale, 1999).⁴³ הדגם מורכב מארבעה עקרונות: עקרון האקטואליות, שהוא כמעט אנטי־עקרון במובן זה שהוא מבקש כי ההכרעות לא ייעשו על־פי מושגים מופשטים כגון 'טובת הילד', אלא על־פי מציאות החיים של המשפחה המסוימת הנדונה; עקרון הדאגה/טיפול (care) - עיקרון המציב את הילד וצרכיו במרכז, בדומה לעקרון טובת הילד, אך ממקם את הילד ברשת של יחסים עם אחרים, מתוך הבנה שאי אפשר להפריד בין טובתו לבין טובת האנשים הדואגים לו והקשורים אליו; עקרון ההכרה בעצמיות - המבקש למנוע רדוקציה של אימהות ואבות לתפקיד ולזהות ההוריים שלהם ולהכיר בכך שהצדדים להליך הם ישויות יחידניות (אינדיבידואליות); ועקרון ההכרה

43 דגם זה נשען הן על תאוריות פמיניסטיות בדבר האתיקה של הדאגה והן על מחקר אמפירי שנערך באנגליה בקרב הורים גרושים בין השנים 1994-1996.

באובדן – הנותן מקום לתחושת האובדן שחש הורה לא־משמורן, כלומר, האב ברוב המקרים. עיקרון זה מוביל לתמיכה בהורה שחווה אובדן ולעידוד יצירת ערוצי תקשורת שיאפשרו קשר רצוני בין בני המשפחה.

דגם זה אינו בחזקת 'נוסחת קסם', אך הוא מעניין וחשוב בשל התמודדותו עם מורכבות היחסים המשפחתיים לאחר הגירושין. ייחודו, בין היתר, הוא בהכרה כי אי אפשר ואין זה רצוי לקבוע מסמרות בנושא מורכב ודינמי כלי־כך. הכרה זו חשובה מבחינה פמיניסטית, בין השאר, בשל מה שליאורה בילסקי (1997) מכנה "בעיית חרב הפיות". בעיה זו, המשותפת לתאוריות פמיניסטיות שונות והעולה במגוון נושאים, נובעת מהצורך לפעול בו־זמנית הן במישור המעשי (לענייננו – להכריע בשאלות משמורת והגירה במציאות שבה האם היא המטפלת העיקרית בילדים ברוב המקרים) והן במישור הסמלי (לענייננו – שינוי השיח המשפטי המייצר זהויות הוריות מגדריות מסורתיות ומקובעות). הדגם של סמארט וניל, על הרגישויות שיש בו לצורכיהם של כל בני המשפחה, לשונו הנייטרלית מבחינה מגדרית, ופתיחותו להסדרים מגוונים בהתאם למאפייני המשפחה המסוימת, ממזער את המתח הנובע מכך שהעדפת המישור המעשי עלולה לקבע חלוקת תפקידים מסורתית ולהסוס שינויים חברתיים המטשטשים גבולות מגדריים בין 'אימהות' ל'אבהות', ומכך שהעדפת המישור הסמלי עלולה לפגוע בנשים מסוימות, שלגביהן האימהות היא מקור לסיפוק ולעוצמה. גם אם בתי־המשפט שדנו בעניינם של רמי, איילת ובנם היו מיישמים את עקרונות הדגם של סמארט וניל, מתוך ברור מעמיק של השאלות הנובעות ממנו, ייתכן שהיו מגיעים לאותן מסקנות: בית־המשפט לענייני משפחה ובית־המשפט העליון היו פוסקים כי איילת רשאית להגר עם עידו, ובית־המשפט המחוזי היה פוסק כי עידו יישאר בישראל במשמורת אביו. אך בכל זאת היה הבדל משמעותי בין פסקי־דין כאלה לבין פסקי־הדין שניתנו בפועל. בבית־המשפט לענייני משפחה עדיין מודגש הקושי להכריע ומודגשת הייחודיות של המקרה הנדון. ככל שהערכאה גבוהה יותר, המשקל מוסט מהמקרה המסוים אל הכללות, התקפות לכאורה בכל תיקי ההגירה, ולדעת בית־המשפט העליון גם בכל תיקי המשמורת. על־פי בית־המשפט המחוזי, כל האבות מסוגלים לטפל בילדיהם באותה מידה ובאותה איכות טיפול שמעניקות כל האימהות, ועל־פי בית־המשפט העליון, כל האימהות עדיפות על כל האבות בטיפול בילדים. הכללות אלה מתעלמות מהייחוד של כל משפחה ומהמגוון המשפחתי הקיים כיום בחברה הישראלית. פסקי־דין שהיו נשענים על עקרונות הדגם היו פסקי־דין מסוימים הרבה יותר, פסקי־דין המכירים במגוון העכשווי של תפקידים וזהויות הוריים, וכן בסכנה הנובעת מקביעת כללים נוקשים בדבר אבהות, אימהות, ויחסי הורים-ילדים.⁴⁴

44 נקודה נוספת המצביעה על הפער בין העקרונות המוצעים על־ידי סמארט וניל לבין פעולת מערכת המשפט במקרה הנדון היא לגבי האלימות שייתכן שהייתה בין בני־הזוג במהלך הנישואים. בניגוד לטקטיקה שנקטו עורכי־הדין, של הצנעת הטענות בדבר אלימות שעלו מצד איילת בהליך הגירושין, בניגוד לפסיכולוגיה שהתייחסה לאפשרות שרמי היה אלים כלפי איילת במהלך הנישואים כלא־רלוונטית לשאלת יכולתו להיות משמורן, ובניגוד לבתי־המשפט שהתעלמו משאלת האלימות במהלך הדיונים ובפסקי־הדין, הרי שעל־פי הדגם של סמארט וניל (Smart & Neale, 1999, pp. 147–153), מסכת של אלימות בחיי הנישואים בין בני־הזוג, אם הייתה כזאת, היא גורם מכריע בשיקולי עיצוב היחסים בין ההורים לילד לאחר הגירושין, עד כדי מניעת קשר בין בן־הזוג האלים לבין ילדו.

במאמרו על משמורת קטינים טוען אבנר שאקי (1983) כי יש מתח בין המורכבות, הדינמיות, האינטימיות והייחודיות של היחסים בין הורים לילדיהם לבין שאיפת המשפט ליצור כללים חיצוניים גורפים וכופים, כדי למשטר את היחסים הללו. לטענתו, מתח זה והממד הערכי של ההכרעה מובילים להכרעות, שברוב המקרים הן מקריות, זמניות ולא יותר מאשר ניהוש או ניווי. ממד הערכיות שמציין שאקי אינו זוכה להכרה מספקת מצד השופטות והשופטים בשלוש הערכאות שדנו בבקשת ההגירה של איילת ובהתנגדותו של רמי, וממד המקריות אינו זוכה להכרה כלל. פסקי־הדין מציירים את ההכרעה השיפוטית כפי שהיא נתפסת על־ידי הציבור הרחב, כפרי של מהלך לוגי, המתבצע על־ידי שופטים אוֹבִיִּיקְטִיבִּיים ונייטרליים (Kairys, 1982). ניתוח פסקי־הדין שהצענו, הן לאורן של תאוריות פמיניסטיות והן מתוך מבט ביקורתי על הפנייה למקצועות הטיפוליים, מלמד כי מלאכת הפסיקה רחוקה מלהיות יישום של כללים נוקשים שקיימים מראש על־פי ממצאים הנחשפים בחקירה אוֹבִיִּיקְטִיבִּית. ייתכן שהשופטות והשופטים סבלו מייסורי הנפש שמתאר השופט האמריקאי המצוטט בתחילת המאמר. אך חרף ההתחבטויות וההתלבטויות, אם היו כאלה, או אולי בגינן, הם מבנים את פסיקתם בהתאם ל'דגם האידיאלי' של השופט המקצועי וחסר הפניות, הקובע הלכה מלומדה הניתנת ליישום בכל מקרה שעתיד לבוא לפני ערכאה שיפוטית. הבניה זו היא בעייתית משתי בחינות לפחות. מן הבחינה הראשונה היא יוצרת תקדימים שעלולים למנוע חיפוש אחר פתרונות מסוימים ויצירתיים במקרים אחרים. מן הבחינה השנייה היא אינה מעודדת דיון ציבורי פתוח וביקורתי סביב הנושאים הנידונים בפסיקה, דוגמת התפקידים ההוריים של נשים וגברים, זכות ההגירה של הורים גרושים, המשפחה הגרעינית והמשפחה החד־הורית. במקרה זה, נכונותם של הצדדים להיאבק עד הערכאה הגבוהה ביותר והביטול שכל ערכאה נהגה בפסק־דינה של הערכאה הקודמת חשפו את הפער בין הכרזת השופטים על פסק־דין "אוֹבִיִּיקְטִיבִּי" המתחייב מנסיבות העניין לבין המהלך שנקטו בפועל.

אכן, הפרשה שדנו בה מדגימה את הקשר בין הערכים שבהם מחזיקים העוסקים בשפיטה לבין הטקסט השיפוטי היוצא מתחת ידיהם, ומכאן – את חשיבותו של המשפט בשימור או בשינוי סדר חברתי קיים. במקרה הנוכחי, ההתדיינות המשפטית תמה בפסק־דינו של בית־המשפט העליון, אשר התווה דרך העלולה לחסום התפתחויות חברתיות המשטטשות את האבחנות המסורתיות בין נשים לגברים בהיבטים שונים הקשורים להורות. חסימה זו מתבצעת לעתים בשלביו המוקדמים של התהליך שבמסגרתו נכנסת המשפחה לשדה המשפטי. כבר בשלב שבו ההורים הפרודים פוגשים בראשונה את עורכי־הדין, במטרה למסד את יחסי המשפחה שלאחר־הגירושין, הם נתקלים במסגרת משפטית קיימת, שאינה אוהדת ניסיונות חידוש. עורכי־דין, כעניין שבשגרה, מרתיעים הורים מפני ההשלכות שעלולות לנבוע מחריגה מהסכמי המשמורת ה"סטנדרטיים", שבהם מוקנית לאישה משמורת בלעדית על הילדים ולגבר מוקנות זכויות 'ביקור' ו'ראייה' בהיקפים משתנים (השלכות כגון אי־אישור הסכם "חריג" בבית־המשפט, הפניה לקבלת תסקיר פקידת סעד, או חיוב הצדדים במבדקי מסוגלות הורית).⁴⁵ בפסיקת בית־המשפט העליון בפרשה הנוכחית, שלח בית־המשפט מסר

45 ממצאים באשר לקיומן של פרקטיקות אלה עולים ממחקר שאנו עורכים בימים אלה בנוגע להורות, גירושין ומשפט, אשר במהלכו אנו מראיינים שחקנים מרכזיים הלוקחים חלק בעיצוב הסדרי משמורת וראייה של קטינים בעת גירושי הוריהם.

המחזק מנגנון הרתעה זה ומונע חלחול של דגמים חדשניים כדוגמת 'משמורת פיזית משותפת', 'אחריות הורית' והסדרים יצירתיים אחרים. בכך אישר בית המשפט העליון את תקפותו של דגם חלוקת העבודה המסורתי בין המינים ואת האבחנות המגדריות המקובלות לגבי הורות, לפני הגירושין ואחריהם. תוצאות אלה עומדות בעינין בין אם עמדו של בית המשפט נובעת מכך שבת המשפט מפגרים אחר התפתחויות חברתיות רלוונטיות, ובין אם היא נובעת מעמדה אידאולוגית המבקשת לחסום התפתחויות אלה בשם קידוש ערכי המשפחה הגרעינית הקלסית.

מקורות

- אורן, ענת (2001). "סטרוקטורציה" של אי-שיויון בין המינים בשוק העבודה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- אלמגור, משה (1999). הערכת מסוגלות הורית בהחלטת בית המשפט לגבי משמורת ילדים: מקומו של הפסיכולוג הקליני. פסיכולוגיה, ח(1), 34-49.
- בילסקי, ליאורה (1997). נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות. פלילים, ו, 5-64.
- ברק-ארו, דפנה (1996). על סימטרייה וניטרליות: בעקבות פרשת נחמני. עיוני משפט, כ(1), 197-219.
- ברקאי, מירה ומאסס, מילי (1998). משמעות המושגים 'מסוגלות הורית' ו'טובת הילד' בפסקי דין של בית המשפט העליון הדנים באימוץ קטינים. ירושלים: המכון למחקרי חקיקה.
- גופנא-פינטו, טל (1996). משמורת וסדרי ראייה של ילדים לאחר הגירושין – המלצות בתסקיר פקיד הסעד, ההחלטות המשפטיות, הביצוע ע"י המשפחה והקשר הורה לא-משמורן-ילד. עבודת גמר לקראת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל-אביב.
- הגר, תמר 2001. אמא וילד, בתוך בועה. פנים, 17, 98-110.
- הלפרין-קדרי, רות (1997). שניים שהם אחת, אחת שהיא שניים: יחס אם-עובר ושימוש בסמים על ידי נשים הרות. פלילים, ו, 261-338.
- הראל, אלון (1998). בתי המשפט והומוסקסואליות – כבוד או סובלנות? משפט וממשל, ד, 785-791.
- כץ, רות ופרס, יוחנן (1996). מגמות הגירושין בישראל והשלכותיהן לטיפול משפחתי. חברה ורווחה, טז(4), 483-502.
- מרקוס, יהודה ודורון, נעמי (1998). משפחות צעירות בישראל. תל-אביב: צ'ריקובר.
- סעדיה, שמואל (1992). משמורת קטינים (תל-אביב: בורסי).
- פוגל-ביז'אווי, סילביה (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט מודרניות. בתוך: גיורא רוזן (עורך), מין מיגדר פוליטיקה (ע' 107-166). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פוקו, מישל (1996 [1976]). תולדות המיניות I הרצון לדעת. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קמיר, אורית (1996). לכל אשה יש שם. משפטים, כז(2), 327-382.
- קמיר, אורית (1999). ארץ מאלתרת אסונותיה – על סיפור ה"סמוך" בתרבות ובמשפט הישראליים. תרבות ודמוקרטיה, 1, 137-179.

- רימלט, נוויה (2001). כאשר נשים נעשות אלימות. פלילים, י, 277-326.
- שאקי, אבנר (1983). עיון מחודש בטיבה של "זכות ההורים למשמורת ילדיהם הקטינים". עיוני משפט, ט(1), 59-120.
- שגיא, אברהם וקורן-קריא, נינה (1988). אבהות בשנות השמונים ובעתיד, התפתחויות חדשות ומגמות עולות. חברה ורווחה, ה, 344-350.
- שיפמן, פנחס (1995). משמורת ומזונות ילדים. בתוך: פרנסיס רדאי, כרמל שלו ומיכל ליבן קובי (עורכות), מעמד האשה בחברה ובמשפט (ע' 545-534). ירושלים: הוצאת שוקן.
- שמיר, רונון ושטראי, מיכל (1996). שוויון הזדמנויות בבית הדין לעבודה: לקראת סוציולוגיה של ההליך השיפוטי. שנתון משפט העבודה, ו, 287-307.
- שניט, דן (1978). יחסי הגומלין בין מומחים במדעי ההתנהגות לבין מערכת המשפט. הפרקליט, לב, 365-385.
- תירוש, יופי (2001). "סיפור של אונס, לא יותר" - על הפוליטיקה של ייצוג טקסטואלי בע"פ, 98/3031 מדינת ישראל נ' דן שבתאי. משפטים, לא(3), 579-622.
- Amato, Paul R. & Keith, Bruce (1991). Paternal divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46.
- Austin, William G. (2000). Relocation law and the threshold of harm: Intergrating legal and behavioral perspectives. *Family Law Quarterly*, 34(1), 63-82.
- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elizabeth (1995). *The normal chaos of love*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, Mary (1992). Maternal feelings: Myth, taboo, and child custody. *Southern California Review of Law and Women's Studies*, 1, 133-224.
- Bender, William N. (1994). Joint custody: The option of choice. *Journal of Divorce & Remarriage*, 21(3/4), 115-131.
- Benjamin, Orly (1997). Self-development in Israel: Does it affect women's attempts to increase partner's domestic participation? *Israel Social Science Research*, 12(2), 97-122.
- Bertoia, Carl & Drakich, Janice (1993). The father's rights movement: Contradictions in rhetoric and practice. *Journal of Family Issues*, 14(4), 592-615.
- Bronstein, Phyllis (1988). Marital and parenting roles in transition: An overview. In Phyllis Bronstein & Cowan Carolyn Pape (Eds.), *Fatherhood today: Men's changing role in the family* (pp. 3-10). NY: John Wiley & Sons.
- Burghes, Louie, Clarke, Lynda & Cronin, Natalie (1997). *Fathers and fatherhood in Britain*. London: Family Policy Studies Center.
- Cochran, Robert F. (1985). The Search for guidance in determining the best interests of the child at divorce: Reconciling the primary caretaker and joint custody preferences. *University of Richmond Law Review*, 20(1), 1-65.
- Cohen, Orna & Segal-Engelchin, Dorit (2000). Suzi and Mr. S.: Gender roles stereotyping in social workers' court report in custody and access cases. *Smith College Studies in Social Work*, 70, 475-500.

- Coltrane, Scott (1996). *Family man*. N.Y.: Oxford University Press.
- Crippen, Gary (1990). Stumbling beyond best interests of the child: Reexamining child custody standard-setting in the wake of Minnesota's four year experiment with the primary caretaker preference. *Minnesota Law Review*, 75, 427-503.
- De Beauvoir, Simone (1989 [1949]). *The Second sex*. N.Y.: Vintage Books.
- Dowd, Nancy E. (2000). *Redefining fatherhood*. N.Y.: New York University Press.
- Ennis, Bruce J. & Litwack, Thomas R. (1974). Psychiatry and the presumption of expertise: Flipping coins in the courtroom. *California Law Review*, 62, 693-752.
- Fine, Mark A. & Fine, David R. (1994). An examination and evaluation of recent changes in divorce laws in five western countries: The critical role of values. *Journal of Marriage and Family*, 56, 249-263.
- Fineman, Martha Albertson (1995). *The neutered mother, the sexual family and other twentieth century tragedies*. N.Y.: Routledge.
- Firestone, Shulamith (1970). *The Dialectic of Sex*. N.Y.: Bantam Books.
- Freeman, Michael D.A. (1984). Questioning the delegalization movement in family law: Do we really want family court? In John M. Eekelaar & Sanford N. Katz (Eds.), *The resolution of family conflict* (pp. 7-25). Toronto: Butterworth.
- Friedan, Betty (1963). *The feminist mystique*. N.Y.: Dell.
- Friedman, Debra (1995). *Towards a structure of indifference: The social origins of maternal custody*. N.Y.: Aldine De Gruyter.
- Furstenberg, Frank F. Jr. (1988). Good dads-bad dads: Two faces of fatherhood. In Andrew J. Cherlin (Ed.), *The changing American family and public policy* (pp. 193-218). Washington D.C.: The Urban Institute Press.
- Gibson, Colin (2000). Changing family patterns in England and Wales over the last fifty years. In Sanfors Katz, John Eekelaar & Mavis Maclean (Eds.), *Cross currents family law and policy in the US and England* (pp. 31-55). Oxford: Oxford University Press.
- Gilligan, Carol (1982). *In a different voice psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gottman, John Mordechai (1998). Toward a process model of men in marriage and families. In Alan Booth & Ann C. Crouter (Eds.), *Men in families: When do they get involved? What difference does it make?* (pp. 149-192). N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Griffiths, John (1986). What do Dutch lawyers actually do in divorce cases? *Law & Society Review*, 20, 135-175.
- Hacker, Daphna (2001). Single and married women in the law of Israel: A feminist perspective. *Feminist Legal Studies*, 9, 29-56.
- Herman, Ellen (1995). *The romance of American psychology*. Berkeley: University of California Press.
- Hetherington, Mavis E., Bridges, Margaret & Insabella, Glendessa M. (1998). What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transition and children's adjustment. *American Psychologist*, 53, 167-184.

- Hunt, Alan (1992). Foucault's expulsion of law: Towards a retrieval. *Law and Social Inquiry*, 17(1), 1–38.
- Kairys, David (1982). Introduction. In David Kairys (Ed.), *The politics of law: A progressive critique* (pp. 1–8). N.Y.: Pantheon Books.
- Klaff, Ramsay Laing (1982). The tender years doctrine: A defense. *California Law Review*, 70, 335–372.
- Lewis, Charlie & O'Brien, Margaret (1987). Constraints on fathers: Research, theory and clinical practice. In Charlie Lewis & Margaret O'Brien (Eds.), *Reassessing fatherhood new observations on fathers and the modern family* (pp. 1–19). London: Sage.
- Lupton, Deborah & Barclay, Lesley (1997). *Constructing fatherhood*. London: Sage.
- McClain, Linda C. (1996). "Irresponsible" Reproduction. *Hastings Law Review*, 47, 339–453.
- Pearson, Jessica & Rign, Maria A. (1982–3). Judicial decision-making in contested custody cases. *Journal of Family Law*, 21, 703–724.
- Ruddick, Sara (1980). Maternal thinking. *Feminist Studies*, 6(2), 342–367.
- Sagi, Abraham & Dvir, Rachel (1993). Value biases of social workers in custody disputes. *Children and Youth Services Review*, 15, 27–42.
- Smart, Carol & Neale, Bren (1999). *Family Fragments?* Cambridge: Polity Press.
- Thompson, Ross A. & Amato, Paul R. (1999). The postdivorce family: An introduction to the issues. In Ross A. Thompson & Paul R. Amato (Eds.), *The Postdivorce family children, parenting and society* (pp. xi–xxiii). California: Sage.
- Warshak, Richard A. (2000). Social science and children's best interests in relocation cases: Burgess revisited. *Family Law Quarterly*, 34(1), 83–113.
- West, Robin (1988). Jurisprudence and gender. *University of Chicago Law Review*, 55, 1–72.

מעמד, עדה ומפלגה בישראל

מאיר יעיש*

תקציר. מטרתו המרכזית של חיבור זה היא לבחון באיזה אופן, אם בכלל, השתנתה הזיקה בין השסעים החברתיים (מעמד ועדה) לבין ההתנהגות הפוליטית (מפלגה) בחברה הישראלית. מטרתו השנייה של חיבור זה היא לבחון את השפעותיה של הרפורמה הפוליטית בישראל על הזיקה בין השסעים החברתיים לבין ההתנהגות הפוליטית של הבוחר הישראלי.

העיבודים הסטטיסטיים בחיבור זה מבוססים על נתונים שנאספו בישראל בשנים 1993, 1994, 1996, 1999 ו-2000, במסגרת התוכנית הבינלאומית למחקר חברתי (ISSP), כאשר אוכלוסיית המחקר כוללת גברים ונשים יהודיים בני 18 ומעלה בישראל (N=4674).

נמצא שעם כניסתנו לאלף השלישי, המעמד הולך ותופס מקום מרכזי במערכת הריבוד הישראלית, ומוצאו העדתי של הפרט מאבד מחשיבותו היחסית הרבה בתהליך זה. עוד נמצא ששינוי שיטת הבחירות בישראל תרם לארגון מחדש, על-פי מפתח עדתי, של יחסי הכוחות בין המפלגות הקטנות המרכיבות את גושי הימין והשמאל.

1. מבוא

על-פי הגישה הווריאנטית לריבוד חברתי, קיימת זיקה בין מיקומם של פרטים במערכת הריבודית לבין עמדות ודפוסי התנהגות של פרטים המאכלסים את הרבדים הללו (Breen, 2000; Yaish, 2001). אך החוקים והכללים המגדירים את מיקומם של פרטים בחברה (בסיסי הריבוד החברתי וממדיו) משתנים על פני ציר הזמן (ראו: Grusky, 1994, Part I), כך שבנקודות זמן שונות, בסיסי ריבוד שונים הם שיגדירו את מערכת הריבוד של חברה נתונה. לפיכך, אפשר לצפות שגם הזיקה בין עמדות ודפוסי התנהגות של פרטים לבין בסיסי הריבוד השונים תשתנה על פני ציר הזמן. מטרתו המרכזית של חיבור זה היא לבחון

* החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה.

ברצוני להודות לעורכת סוציולוגיה ישראלית ולשלושה קוראים עלומי-שם על שקראו את גרסותיו הקודמות של מאמר זה, העירו את הערותיהם והעלו הצעות לשיפור. תרומתם של קוראים אלה לגרסה הנוכחית הייתה מכרעת, אך אין הם אחראים לטעויות בגרסה הסופית, אם ישנן כאלה. כמו-כן, ברצוני להודות ללואי אנדרה-וולה ולדיוויד פירת' על העזרה ביישום ובפענוח של המודלים הסטטיסטיים המוצגים כאן. גם במקרה זה, אם ישנן טעויות ביישום ובפענוח המודלים הן שלי בלבד. תודה מיוחדת לנח לוין-אפשטיין ולענת אורן, שהעמידו לרשותי את קובצי ה-ISSP. הערות ושאלות בנוגע לתוכנו של מאמר זה יש להפנות למאיר יעיש, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905, דוא"ל: meir.yaish@soc.haifa.ac.il.

באיזה אופן, אם בכלל, השתנתה הזיקה בין השסעים החברתיים (המבנה הריבוני) לבין ההתנהגות הפוליטית של פרטים המאכלסים את הרבדים הללו בחברה הישראלית במהלך שנות התשעים. באמצעות בחינה זו יהיה אפשר להצביע גם על האופן שבו מערכת הריבוד הישראלית השתנתה במשך הזמן.

הצבעה ביום הבחירות היא סוג של התנהגות פוליטית שאפשר למדוד אותה בקלות יחסית. חוקרי מדע המדינה מצביעים על שני גורמים מרכזיים המשפיעים על התנהגותם הפוליטית של פרטים בחברה. מצד אחד, תומכי הגישה ה"סוציולוגית" טוענים שהמערכת הפוליטית בכלל ודפוסי הצבעה בפרט ניזונים מן השסעים החברתיים בחברה נתונה ומשקפים אותם (ראו: Lipset & Rokkan, 1967). מן הצד האחר, תומכי הגישה ה"מוסדית" טוענים שהחוקים והכללים המגדירים את המערכת הפוליטית קובעים במידה רבה את ההתנהגות הפוליטית של פרטים ומפלגות בחברה (ראו: Farrell, 2001). אם כך, שינויים בתהליך הריבוד החברתי, כמו גם שינויים באופייה של המערכת הפוליטית, עשויים להשפיע על התנהגותם הפוליטית של פרטים. כללי הבחירה לכנסת ולראשות הממשלה בישראל עברו רפורמה מאז הבחירות לכנסת הארבע-עשרה, במאי 1996 (ראו: Hazan & Rahat, 2000; Doron & Kay, 1995). לפיכך, מטרתו המשנית של חיבור זה היא לבחון את השפעותיה של רפורמה זו על הזיקה בין השסעים החברתיים לבין התנהגותו הפוליטית של הבוחר הישראלי.¹

חשוב לציין כי בישראל מקובל לראות את השסע העדתי כמרכזי ביותר, הן בהקשר של אי-השוויון הכלכלי והחברתי (ראו, לדוגמה: סמוחה, 1993) והן בהקשר של דפוסי הצבעה (ראו: Shamir & Arian, 1999). בד בבד נשמעת הטענה, בעיקר בעת האחרונה, שהמעמד נהפך לגורם שולטני (דומיננטי) בתהליכי הריבוד בחברה הישראלית (ראו: יעיש, 1995; Yaish, 2001; Smootha, 1978, p. 261). אם טענה זו נכונה, יש לשער שנמצא (1) שקיימת זיקה בין מעמד להצבעה פוליטית בישראל וכן (2) שזיקה זו גוברת עם הזמן. נוסף על כך, מכיוון שגורמים הישגיים מאפילים על מאפיינים שיוכיים בתהליך הריבוד בחברה המודרנית (ראו דיון בהמשך), אפשר לצפות גם (3) שהזיקה בין עדה להצבעה פוליטית תיחלש עם הזמן. אך עם המעבר לבחירה ישירה של ראש הממשלה בנפרד מבחירת המפלגה, יש לצפות (4) שבשנים שלאחר יישומה של הרפורמה השלטונית תתחזק הזיקה בין עדה להצבעה פוליטית (ראו: Andersen & Yaish, 2003).

בהמשך יתחלק החיבור למספר פרקים. הפרק השני ידון בהרחבה בגישות התאורטיות העוסקות בשינויים בתהליכי הריבוד החברתי, מצד אחד, ובאופן שבו המערכת הפוליטית משפיעה על דפוסי הצבעה, מן הצד האחר. הפרק השלישי ידון בחברה הישראלית ויצג את מאפייני מערכת הריבוד ואת מאפייני המערכת הפוליטית הישראלית. בפרק הרביעי יוצגו הנתונים והמשנתנים. בפרק החמישי יוצגו הממצאים האמפיריים, והפרק השישי יסכם וידון בממצאים אלה.

1 אמנם מטרתו העיקרית של חיבור זה היא לתרום להבנת תהליכי הריבוד בחברה הישראלית באמצעות בחינת הזיקה שבין המבנה החברתי להתנהגות הפוליטית, אך אי אפשר להתעלם מהשפעתם של גורמים "מוסדיים" על זיקה זו. כפי שיוצג בהמשך, השינויים המוסדיים והשינויים בתהליכי הריבוד אמורים להשפיע בכיוונים מנוגדים על הזיקה הנבנת, ולכן אפשר לבחון תהליכים אלה באופן בו-זמני.

2. רקע תאורטי

כבר בראשית המאה שעברה טען סורוקין שתהליך הריבוד החברתי עובר שינוי חריף בעידן המודרני. לטענתו, מיקומם של פרטים במבנה הריבוי של החברה המודרנית שוב אינו נקבע על-פי מאפיינים שיוכיים, כגון דת. יתרה מזאת, סורוקין הצביע על כך שחלה עלייה בחשיבותם של גורמים "חדשים", כגון השכלה, המגדירים את מיקומם החברתי של הפרטים בחברה המודרנית (Sorokin, 1927, p. 153). ברוח דומה נטען ב"תאוריה של החברה התעשייתית" (Trieman, 1970), שעקב תהליך התיעוש, האופייני מאוד לחברה המודרנית, משתנה תהליך הריבוד החברתי, וגורמים הישגיים מחליפים את הגורמים השיוכיים כקריטריונים העיקריים בתהליך ההשמה החברתית.²

רוב הסוציולוגים תמימי דעים באשר להנחה שהישגים בשוק העבודה הם גורם מרכזי בתהליך הריבוד (ראו: Blau & Duncan, 1967). מרכזיותו של שוק העבודה בתהליך הריבוד החברתי מובא לחזית הדיון הסוציולוגי גם בחלוקה המעמדית של גולדתורפ. נקודת המוצא לחלוקה המעמדית של גולדתורפ שאובה מעבודותיהם של ובר ומרקס, הטוענים כי מִמד הבעלות על אמצעי הייצור ממלא תפקיד חשוב ביחסי המעמדות. אך מכיוון שארגון העבודה במאה העשרים מאופיין במעמד גדול והטרונגי של שכירים (יותר משמונים אחוז מכוח העבודה), אין די באבחנה בסיסית זו. ואכן, הממד המרכזי לאפיונם של מעמדות חברתיים המוצג על-ידי גולדתורפ הוא הממד של יחסי העסקה (employment relations) בקרב ציבור השכירים (Goldthorpe, 2000). הטענה המרכזית בגישה זו היא שאפשר לזהות בקרב ציבור השכירים מגוון של יחסי העסקה, וכי הבידול בין יחסי העסקה השונים הוא אחד הבסיסים המרכזיים לחלוקה המעמדית. כמו־כן נטען שבידול זה משרת את האינטרס הכלכלי של המעסיקים, שהוא יעילות ואפקטיביות, ואינו מושתת על ניצול העובדים, ולפיכך היריבות אינה מובנית ביחסי המעמדות.

מכיוון שארגון העבודה במאה העשרים מתאפיין במעבר של הון ורכוש מהפרט אל ארגונים וקואופרטיבים פרטיים (וציבוריים), חל גידול רב בכוח העבודה השכיר ברוב המדינות. בד בבד, התפשטות הביורוקרטיה אל הארגונים הפרטיים והציבוריים הללו יצרה שינויים משמעותיים ביחסי העסקה של השכירים (Erikson & Goldthorpe, 1992, p. 40). למעשה, נטען שיחסי העסקה של ציבור השכירים בחברה המודרנית מתגבשים סביב שלושה דפוסים עיקריים:

יחסים של שירות: יחסי עבודה יציבים וממושכים לאורך זמן. בתמורה לכוח העבודה נעשה חליפין שבמסגרתו מקבלים השכירים, נוסף על השכר, גם הטבות סוציאליות (כגון פנסיה), משכורת קבועה, הטבות שכר, אפשרות להעלאת שכר וקידום בעבודה.

יחסים של עבודה חוזית: חליפין של כוח עבודה בשכר – שכר מוגדר תמורת עבודה מוגדרת. ההתקשרות לעבודה אינה לטווח ארוך ואינה מבטיחה קביעות או אפשרות לקידום בעבודה.

2 בחיבור זה נעשה לא פעם שימוש שרירותי במושגים "חברה מודרנית" ו"חברה תעשייתית", ולעתים אף נעשתה החלפה ביניהם. אך חשוב לציין שמושגים אלה מתייחסים לסוגים שונים של חברות, למרות התפיפה הרבה ביניהם (ראו: Wrigly, 1972).

יחסים מעורבים: שילוב של יחסי שירות ועבודה חוזית. אפשר להבחין בין שני דפוסים מרכזיים: מן הצד האחד, יחסי העסקה מעורבים, שהשולטניים בהם הם יחסי השירות. ומן הצד האחר, יחסי העסקה מעורבים, שהשולטניים בהם הם יחסי עבודה חוזית.

התרומה התאורטית המרכזית של גולדתורפ להבנת התהוותו של המבנה המעמדי בחברה המודרנית היא בשילוב בין המושג מעמד לבין הבידול בין יחסי העסקה שונים בקרב ציבור השכירים. נקודת המוצא בגישה זו, שאובה מהתאוריה הכלכלית, טוענת כי המעסיקים אינם יכולים למצות את מלוא הפוטנציאל של המועסקים שלהם רק מעצם היותם "בעלי המאה". באופן פרדוקסלי, אם כן, אפשר לומר שמכיוון שניצול העובדים עלול ליצור לאנטגוניזם בין העובד למעביד, המעביד לא יהיה מעוניין בהכרח לנצל את (כל) עובדיו. אם כן, המעסיקים נדרשים להתאים את יחסי העסקה שהם מקנים לעובדים על מנת למצות את מלוא הפוטנציאל הטמון בעובדיהם.

כדי להגיע למיצוי של פוטנציאל זה, מקובל להתייחס לשתי בעיות מרכזיות שהמעסיקים נתקלים בהן. מן הצד האחד, לא תמיד אפשר למצוא מדד שאפשר לכמת אותו כך שיצביע על מידת תפוקתם של העובדים. ומן הצד האחר, עובדים מסוימים מתאפיינים בכך שהם עתירים בהון אנושי שהוא ייחודי לארגון שהם עובדים בו, כך שמעסיקהם של אותם עובדים חוששים שהללו יעזבו את מקום עבודתם. כדי לפתור את שתי הבעיות הללו, המעסיקים נדרשים להציע לעובדים השונים חוזי העסקה שונים. חוזי העסקה השונים נמצאים בהלימה עם שלושת יחסי העסקה שהוזכרו לעיל, ומהווים את הבסיס להתהוותם של מעמדות בחברה המודרנית.³

אחת ההשלכות של תפיסה מעמדית זו היא שבכל חברה בעלת שוק כלכלי יתקיים גם בידול של חוזי העסקה. לפיכך אפשר לטעון שהמבנה הריבוי של חברה כזאת יתאפיין, בין השאר, בהתגבשותם של מעמדות חברתיים, וכי לאורך זמן תעלה חשיבותו של הממד המעמדי בריבוד. כתוצאה מתהליך ההתגבשות המעמדית בחברה, יש לשער שהזיקה בין דפוסי ההתנהגות של פרטים (כגון הצבעה) לבין מיקומם המעמדי תתחזק במשך הזמן.⁴ עם זאת, מכיוון שגורמים שיוכיים מאבדים את בכורתם בתהליך הריבוד של החברה המודרנית, כפי שצוין לעיל, צפויה דעיכה בעוצמת הזיקה בין שסעים חברתיים המוגדרים על-פי מאפיינים שיוכיים (כגון עדה) לבין דפוסי ההתנהגות של פרטים אלה.

אך הזיקה בין שסעים חברתיים להתנהגות פוליטית מושפעת גם מאופייה של המערכת הפוליטית בחברה נתונה. מכיוון שהמערכת הפוליטית עברה רפורמה מקיפה בשנת 1996,

3 נספח 1 מציג את הסכמה המעמדית של גולדתורפ. דיון נרחב בתאוריה ובסכמה המעמדית של גולדתורפ, ובאופן יישומה של סכמה זו בחברה הישראלית – ראו יעיש (בדפוס).

4 השערה זו סותרת את הגישות הפוסט-מודרניות המשתרשות כיום בסוציולוגיה. אחת הטענות הנשמעות מפי הוגי דעות כגון בק וגידנס היא שבגלל תהליך ה"הפרטה של אי-השוויון" (Individualisation of Inequality) שמתרחש בחברה המודרנית, מיטשטש הקשר בין מעמד לבין סיכויי-חיים (ולפיכך גם בינו לבין דפוסי התנהגות). אך טיעונים אלה משוללים בסיס אמפירי תומך (ראו: Gallie & Paugam, 2000; Goldthorpe, 2000; Yaish, 2001; Andersen & Yaish, 2003).

יש לדון גם בפוטנציאל השפעתה של רפורמה זו על הזיקה בין שסעים חברתיים להתנהגות פוליטית.

כפי שצוין במבוא, הגישה המוסדית גורסת ששיטת הבחירות הנהוגה בחברה נתונה משפיעה באופן מכריע על עיצובה של המערכת הפוליטית באותה חברה (Duverger, האופן שבו קולות הבוחרים מתורגמים למושבים בפרלמנט, ואפשר לסכם את השפעתה על המערכת הפוליטית באמצעות "חוקי דוֹרְן־ה" (Riker, 1982), הגורסים, בין השאר, ששיטת בחירות יחסיות (כמו זו הנהוגה בישראל) יוצרת מערכות פוליטיות רב-מפלגתיות. לפיכך אפשר לצפות שהמפלגות יתאימו את אסטרטגיית הפעולה שלהן (את מסע הבחירות, לדוגמה) לשיטת הבחירות הנהוגה, כדי להגדיל ככל האפשר את סיכויי בחירתן. מכיוון ששיטת הבחירות משפיעה על מספר המפלגות, היא משפיעה גם על התנהגותם הפוליטית של פרטים (Farrell, 2001). לפיכך אפשר לצפות ששינויה של שיטת הבחירות יחולל שינוי במספר המפלגות המתמודדות בבחירות, וכן יחולל שינוי בהתנהגותם הפוליטית של פרטים. שיטת הבחירות בישראל עברה רפורמה משמעותית עם קבלת "חוק יסוד: הממשלה" בשנת 1992 (ספר החוקים, 1992). המרכיב המרכזי ברפורמה זו הוא המעבר לבחירה ישירה של ראש הממשלה, במקביל להצבעה בעד אחת המפלגות המתמודדות בבחירות. במילים אחרות, ביום הבחירות (בבחירות לכנסת הארבע-עשרה, במאי 1996, ולכנסת החמש-עשרה, ביוני 1999) נדרשו אזרחי ישראל להצביע פעמיים, כך שנוצר פיצול בין בחירת ראש הממשלה לבין בחירת חברי הכנסת כפי שהופיעו ברשימות המפלגתיות.

עד הבחירות לכנסת השלוש-עשרה (כולל), היה נהוג שראש המפלגה הגדולה ביותר בכנסת הנבחרת יתבקש על-ידי נשיא המדינה להרכיב קואליציה ולהיות ראש הממשלה. שיטת בחירות זו מעודדת הצבעה מחושבת (טקטית) (ראו: Felsenthal, 1990; Felsenthal & Brichta, 1985; Nixon et al., 1996). כדי להשפיע על זהות ראש הממשלה, הבוחר המחושב מצביע בעד המפלגה השייכת למחנה הפוליטי שהוא מזדהה עמו, ושהיא בעלת הסיכוי הטוב ביותר להיות המפלגה הגדולה ביותר. לפיכך, ייתכן שהבוחר המחושב יצביע בעד מפלגה שאינה מייצגת את מלוא העדפותיו הפוליטיות, אף-על-פי שמפלגה כזאת קיימת. אך הבוחר המחושב ינסה למנוע את בחירתה של ממשלה "בלתי רצויה" גם "במחיר" הצבעה בעד מפלגה שאינה עונה על מלוא העדפותיו הפוליטיות.

שיטת הבחירות החדשה שהונהגה בישראל ביטלה את הצורך בהצבעה המחושבת שהוזכרה לעיל, מפני שגודלה של המפלגה שוב אינו חשוב לקביעת העומד בראשות הממשלה. לפיכך אפשר לצפות שבמערכת הפוליטית החדשה, שנוצרה עם שינוי שיטת הבחירות, המפסידות העיקריות יהיו המפלגות הגדולות (הליכוד והעבודה), ואילו המפלגות הקטנות ייהנו מתמיכתם של המצביעים המחושבים שהוזכרו לעיל.

עם זאת, שיטת הבחירות החדשה עשויה לעודד פרטים להתחשב בשיקולים חדשים בעת בחירת המפלגה (או להגדיל את חשיבותם של שיקולים שנדחקו קודם לכן לשוליים). בעקבות הניסיון המחקרי שהצטבר מהשלכות פיצול הבחירה בארצות-הברית בין הצבעה בעד מועמדים לנשיאות לבין הצבעה בעד מועמדים לבית המחוקקים (הקונגרס) (ראו: Jacobson, 1990, Ch. 6), חזן ורהט טוענים שפיצול הבחירה בישראל יביא לכך שהציבור ישפוט את המועמדים לראשות הממשלה על-פי מדיניותם המוצעת לטיפול בבעיות ביטחון, חוץ וכלכלה. כתוצאה ישירה מניכוסם של נושאים "ממלכתיים" אלה על-ידי המתמודדים

לראשות הממשלה, מסע הבחירות המפלגתי יתאפיין בהתמקדות בנושאים בעלי אופי "מקומי" יותר (Hazan & Rahat, 2000, p. 1322). במילים אחרות, פיצול הבחירה יאפשר למפלגות לנתב את משאביהן להשגת מרב התמיכה של הקבוצות החברתיות (שסעים חברתיים) הנתפסות על-ידי המפלגות כמאגר הפוטנציאלי ה"טבעי" שלהן. לפיכך, אפשר לצפות שבשנים שלאחר הנהגת שיטת הבחירות החדשה תתחזק הזיקה בין עדה למפלגה. עם זאת, מכיוון שהשסע המעמדי בישראל נמצא בראשית תהליך התהוותו (ראו: יעיש, 1995), ומכיוון שאין בישראל פוליטיקה מעמדית גרידא (ראו: סמוחה, 1993), אפשר לצפות להיחלשות הזיקה בין מעמד למפלגה בשנים שלאחר הנהגת שיטת הבחירות החדשה. אך אם יימצא שהזיקה בין מעמד למפלגה מתחזקת לאורך זמן, או לפחות בשנים שלפני הנהגת שיטת הבחירות החדשה (אגב התייצבות בעוצמת זיקה זו בשנים שלאחר הנהגת שיטת הבחירות החדשה), יהיה אפשר לטעון באופן משכנע למדי שהמעמד, האמור לאפיין חברות עם כלכלת שוק (Goldthorpe, 2000), מהווה בסיס מרכזי לריבוד גם במערכת הריבוד הישראלית.

3. החברה הישראלית

החברה הישראלית מתוארת לעתים (ובצדק) כחברה שסועה מאוד. סמוחה, לדוגמה, נהג לאפיין את המבנה הריבוני של ישראל באמצעות שלושה שסעים מרכזיים: עדה, לאום ודת (Smooha, 1978, pp. 2–3). עם זאת, סמוחה טוען להתהוותו של שסע מרכזי נוסף בישראל – שסע המעמד (סמוחה, 1993, ע' 174), אשר צפוי כי יגבר בחשיבותו אף על השסע העדתי (Smooha, 1978, p. 261).

רוב החוקרים של החברה הישראלית נוטים להתעלם מטענה זו. עדות לכך אפשר למצוא בסקירה של הספרות העוסקת בתהליכי ריבוד בחברה הישראלית, המתאפיינת בהתעלמות כמעט מוחלטת מן המשתנה "מעמד" (ראו, לדוגמה: Adler & Hodge, 1983; Semyonov & Kraus, 1983; Smooha & Kraus, 1985; Tyree, Semyonov & Kraus, 1987; Yogev & Shapira, 1987; Kraus & Hodge, 1990). מסקירה כזאת עולה שחוקרי הריבוד בישראל רואים לפנייהם מטרה אחת בלבד – בחינת הזיקה בין אי-השוויון (הכלכלי בעיקר) מחד גיסא, לבין עדה ולאום מאידך גיסא. זאת ועוד: במחקרים המעטים המעניקים למעמד מקום נכבד בניתוח הסוציולוגי קשה לזהות אחידות, ופעמים רבות קשה אף לזהות עיקרון תאורטי כלשהו באופן שבו מכומת המושג מעמד (ראו, לדוגמה: הרטמן ואיילון, 1975; Elazar et al., 2002; Shalev, 2002; Shamir & Arian, 1999; Smooha, 1993). אך ראו גם: יעיש, בדפוס; Andersen & Yaish, 2003; Yaish, 2000, 2001).

המחקר הישראלי מגלה אחידות מסוימת כאשר הקשר בין דפוסי ההצבעה לבין השסעים החברתיים מובא לחזית הדיון. מן הצד האחד, נמצא שעדה ומפלגה בישראל קשורים זה לזה באופן הדוק למדי, וקשר זה אף התחזק במידה מסוימת במשך הזמן (ראו: Shamir & Arian, 1999). הקשר בין עדה למפלגה בישראל מתבטא בכך שבני עדות המזרח נוטים להצביע בעד מפלגות "ימניות" ובעיקר בעד הליכוד, ואילו האשכנזים נוטים להצביע יותר בעד מפלגות מה"שמאל" ובעיקר בעד מפלגת העבודה. מן הצד האחר, מרבית המחקרים בישראל מדווחים שאין קשר בין מעמד למפלגה בישראל (Shamir & Arian, 1999). אי-

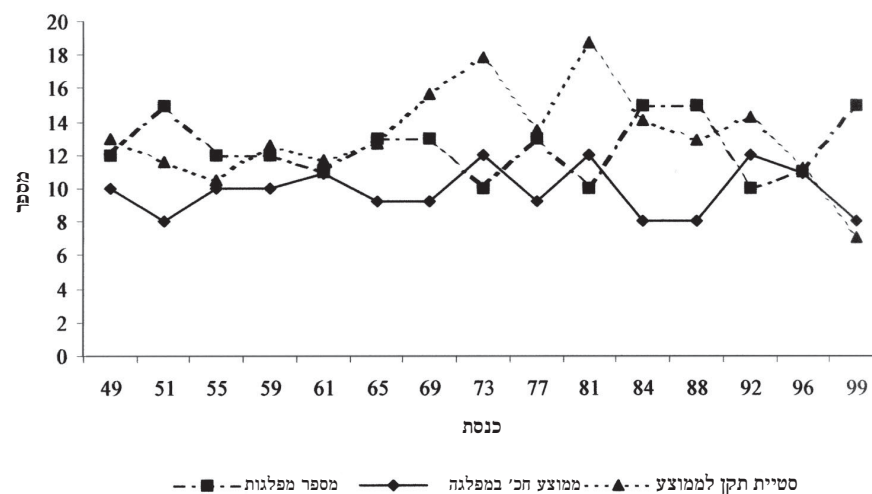
קיומו של קשר בין מעמד למפלגה בישראל מוסבר, בין השאר, בכך שהשסע המעמדי בישראל נמצא בהלימה רבה מדי עם השסע העדתי. מכיוון שכך, לא התפתחה בישראל פוליטיקה (ומודעות) מעמדית גרידא, שתביא לזיהוי של קשר בין מעמד למפלגה (סמוחה, 1993, ע' 178; Swirski, 1984). במילים אחרות, נטען שהקשר בין מעמד למפלגה מתווך על-ידי עדה. ואכן, מחקרים רבים בישראל מאששים טענה זו ומצביעים על כך שהקשר בין מעמד למפלגה נמוג כאשר יש פיקוח על המשתנה עדה (ראו, Shamir & Arian, 1999). ממצאים אלה אינם מפתיעים, מכיוון שתפלול המושג "מעמד" במרבית המחקר האמפירי בישראל אינו מבוסס על תאוריה מעמדית כלשהי. אך כאשר החלוקה המעמדית של גולדתורפ אומצה לצורך בחינת הקשר בין מעמד למפלגה בישראל, נמצא שקשר זה אינו נמוג גם בפיקוח על המשתנה "עדה" (ועל משתנים נוספים העשויים לתווך בין מעמד למפלגה, כגון שנות לימוד ודתיות) (Andersen & Yaish, 2003).

לסיכום, החברה הישראלית היא חברה משוסעת. למיקומם של פרטים בתוך המבנה הריבוני הישראלי המשוסע יש השלכות על ההתנהגות הפוליטית של אותם פרטים. קביעה זו, המגובה בממצאי המחקרים שנסקרו לעיל, נמצאת בהלימה גם עם עיקרי הדיון התאורטי שהוזכרו בראשית חיבור זה. לפיכך, בחינה של ההתנהגות הפוליטית של פרטים השייכים בזמנית למספר רבדים חברתיים שונים תצביע על אופייה של מערכת הריבוד הישראלית, כלומר, על מרכזיותם של סטעים חברתיים מסוימים בישראל. בטרם ניגש לבחינה אמפירית של האופן שבו השתנתה במשך הזמן הזיקה בין מעמד לעדה ולהתנהגות פוליטית בישראל (כדי שיהיה אפשר להקיש משינויים אלה על אופן השתנותה של המערכת הריבונית), חשוב להציג את התמורות שחלו במערכת הפוליטית הישראלית. זאת מכיוון שההתנהגות הפוליטית של פרטים מושפעת לא רק ממיקומם במערכת הריבונית, אלא גם מאופייה של המערכת הפוליטית. חשוב לציין שמערכת פוליטית זו עברה רפורמה מקיפה בשנות התשעים. המערכת הפוליטית הישראלית אף היא מפוצלת, ופיצול זה נתפס כאחד הגורמים המרכזיים לכך שהממשלות השונות אינן יציבות לאורך זמן. טענה נפוצה היא ששורשי הבעיות במערכת הפוליטית הישראלית הם ריבוי השסעים החברתיים: מכיוון שהחברה הישראלית משוסעת מאוד, הדמוקרטיה שלה סובלת מעומס יתר של תביעות (סמוחה, 1993, ע' 174). כדי לפתור את חוסר היציבות הפוליטית בדמוקרטיה הישראלית, הוחלט לשנות את שיטת הבחירות בישראל. אחת המטרות של השיטה החדשה הייתה להעצים את כוחו של ראש הממשלה, ובכך לתרום גם ליציבות הממשלה. אך לשינויים בשיטת הבחירות עשויות להיות השלכות על ההתנהגות הפוליטית של פרטים. כפי שנאמר בפרק הקודם, חלק מתוצרי הלוואי הצפויים מן המעבר לשיטת הבחירה הישירה של ראש הממשלה בישראל הם העמקת הפיצול בכנסת ועלייה בגודלן של המפלגות הקטנות (המגזריות) על חשבון המפלגות הגדולות. אם כך, נשאלת השאלה, האם תרחישים אלה אכן התממשו?

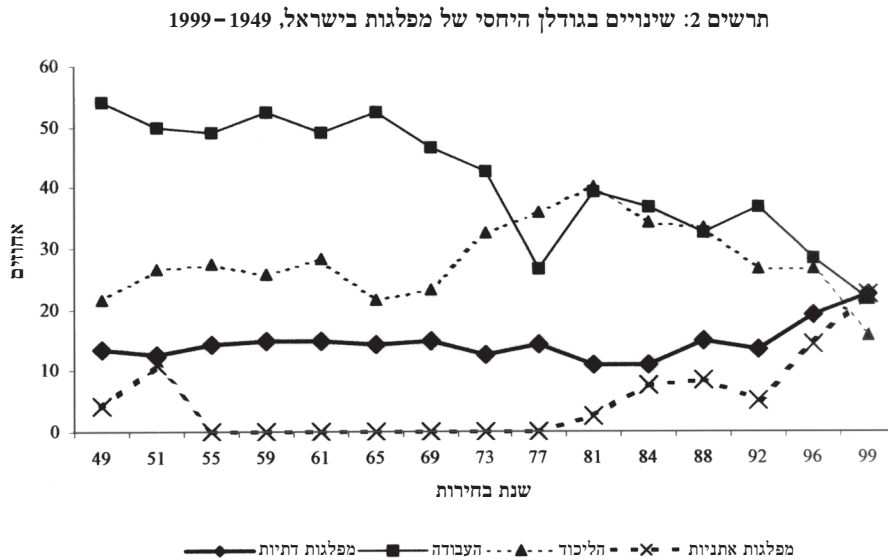
תרשים מספר 1 מציג את אופן ההשתנות של מספר מדדים המצביעים על מידת הפיצול בכנסת (מספר מפלגות, מוצע ח"כים למפלגה וסטיית תקן של ממוצע זה), מהבחירות לכנסת הראשונה, בשנת 1949, ועד לבחירות לכנסת הארבע-עשרה, בשנת 1999. הגרפים המוצגים בתרשים 1 מצביעים על שני דפוסים מרכזיים: ראשית, אפשר לראות שמאז היווסדה ועד לבחירות לכנסת השלוש-עשרה, התאפיינה כנסת ישראל בריבוי מפלגות קטנות בממוצע. נוסף על כך, שינויים לאורך זמן בדפוס זה אינם מצביעים על נטייה כלשהי, ואפשר להגדירם כאקראיים. במילים אחרות, מידת הפיצול בכנסת ישראל

לא השתנתה באופן מיידי ומשמעותי עם הנהגת שיטת הבחירה הישירה בבחירות לכנסת השלוש-עשרה, בשנת 1996. אפשר לראות, לדוגמה, שמידת הפיצול בכנסת, כפי שזו נבחנת על-ידי המדדים השונים, זהה בכנסות השלוש-עשרה (1996) והשביעית (1961). שנית, תוצאות הבחירות לכנסת הארבע-עשרה יצרו כנסת מפוצלת הרבה יותר מתמיד. אמנם מספר המפלגות לאחר בחירות אלה לא השתנה באופן משמעותי, בהשוואה למספרן לאחר הבחירות בשנים 1988 ו-1984, אך גודלן הממוצע של רוב המפלגות כיום (ראו סטיית תקן) הוא נמוך במיוחד (ראו ממוצע ח"כים למפלגה). ייתכן שדפוס חדש זה נמצא בזיקה מסוימת עם שינוי שיטת הבחירות, ומצביע על כך שציבור הבוחרים והמפלגות השונות נזקקו לזמן כדי ללמוד את האפשרויות החדשות שמעניקה שיטת הבחירות החדשה, בטרם תשתנה התנהגותם הפוליטית.

תרשים 1: שינויים במערכת הפוליטית הישראלית, 1949–1999

שינויים אלה ברמת המקרו נובעים משינויים שחלו במפלגות מסוימות. תרשים 2 מציג את השינויים שחלו בפרק זמן זה בגודלם של הגושים הפוליטיים המרכזיים בישראל. אפשר לראות כיצד משנות השמונים ואילך חלה ירידה משמעותית וכמעט חד-גונית בגודלן של שתי המפלגות השולטניות בישראל – הליכוד והעבודה. בד בבד חלה עלייה בגודלן של המפלגות הדתיות והעדתיות. אך את השינויים הללו אי אפשר להסביר באמצעות שינוי שיטת הבחירות בלבד, שכן שינוי זה נעשה לאחר שתהליכים אלה כבר החלו, אם כי אפשר לזהות החרפה בעוצמתם מאז בחירות 1996.

השאלה המרכזית שחיבור זה מתמודד עמה היא - האם השינויים בגודלם של גושי המפלגות השונים, כפי שמוצג בתרשים 2, קשורים לשינויים בזיקה שבין השסעים החברתיים לבין המפלגות השונות?

4. נתונים, משתנים ומתודולוגיה

הנתונים לקוחים מסקרי התוכנית הבינלאומית למחקר חברתי (ISSP). תוכנית זו מבוססת על שיתוף פעולה בין כעשרים מדינות שונות, כאשר בכל מדינה מבין המשתתפות נאספים נתונים באמצעות ראיונות פנים-אל-פנים באוכלוסיית מדגם המייצגת את האוכלוסייה הבוגרת. במסגרת תוכנית זו נערך בכל מדינה סקר אחת לשנה בקירוב. כל סקר מתאפיין בכך שרוב השאלות בו מיועדות לאיסוף מידע מסוים על נושא מוביל מוגדר מראש (כגון אי-שוויון). נוסף על מידע זה, מתבקשים הנחקרים לספק מידע על מאפיינים סוציו-דמוגרפיים והעדפות פוליטיות.

העיבודים הסטטיסטיים בחיבור זה מבוססים על נתונים שנאספו בישראל בשנים 1993, 1994, 1996, 1999 ו-2000, במסגרת התוכנית הבינלאומית למחקר חברתי (ISSP).⁵ אוכלוסיית המחקר כללה גברים ונשים יהודיים בני 18 ומעלה בישראל (N=4674).⁶ ערביי ישראל לא שולבו במחקר זה משתי סיבות עיקריות: ראשית, בכל אחד מן הסקרים המוזכרים לא קיים מידע על ערביי ישראל. שנית, ערביי ישראל מבודדים מבחינה כלכלית ופוליטית.

5 נתוני ה-ISSP בישראל נאספו על-ידי מכון ב"י כהן למחקרי דעת קהל באוניברסיטת תל-אביב.

6 בפועל, היחידים שאינם כלולים בעיבודים הסטטיסטיים הם ערביי ישראל. ולפיכך אפשר לומר שאוכלוסיית המחקר כוללת את האוכלוסייה הבוגרת הלא-ערבית בישראל, ולא דווקא יהודים. זאת מפני שיעור הלא-יהודים בקרב מהגרים מברית-המועצות לשעבר נאמד בשליש (Lustick, 1999).

בידוד זה עודד את התפתחותה של כלכלת כיס (enclave economy) במגזר הערבי (Shavit, 1992), וכן את קיומן של מפלגות ערביות. מה שמייחד את המפלגות הערביות, לעומת המפלגות המגוריות האחרות בפוליטיקה הישראלית, הוא שתומכי מפלגות אלה הם ערבים באופן כמעט בלעדי. לפיכך, הזיקה בין עדה למפלגה בקרב ערביי ישראל אינה קשורה לתהליכי ריבוד בתוך החברה בערבית, אלא לבידודם הפוליטי מן הרוב היהודי.

בעיבודים הסטטיסטיים נכללים שלושה משתנים: מעמד, עדה ומפלגה.⁷ אחד היתרונות המרכזיים של השימוש בקובץ נתוני ה-ISSP הוא שקיים בו מידע מפורט על תעסוקתם של הנחקרים (נוסף על המידע על התנהגותם הפוליטית), כך שאפשר להוסיף לקובץ המקורי את המשתנה "מעמד", המבוסס על התאוריה המעמדית של גולדנורף (ראו: יעיש, בדפוס). המשתנה "מעמד" כולל שבע קטגוריות על בסיס תעסוקה נוכחית בלבד:

1. עובדים פרופסיונליים (I+II).
 2. עובדי צווארון לבן (IIIa).
 3. עצמאים ומעסיקים (IVabc).
 4. עובדים מיומנים ומנהלים בתעשייה (V+VI).
 5. עובדים בלתי מקצועיים (VIIa+VIIb+IIIb).
 6. מובטלים.
 7. בלתי מועסקים.
- המשתנה "עדה" מבחין בין שתי קבוצות המוצא העיקריות בישראל: מזרחים ואשכנזים. מזרחים מוגדרים כמי שנולדו ביבשות אסיה ואפריקה, או שאביהם נולד ביבשות אלה. אשכנזים מוגדרים כמי שנולדו ביבשות אירופה ואמריקה, או שאביהם נולד ביבשות אלה. דור שני של ישראלים צורף לקבוצת המוצא האשכנזית, כפי שנהוג במחקרים רבים על החברה הישראלית (ראו: Shamir & Arian, 1999).

לבסוף, המשתנה "מפלגה" מבוסס על מידע שנועד לזהות את המפלגה המועדפת על ידי הנחקרים, בתשובה לשאלה "באיזו מפלגה אתה נוטה לתמוך?"⁸ מידע זה קובץ בחמש קטגוריות בסיסיות באופן הבא:

1. שמאל (מר"צ, שינוי, עם אחד, המרכז, חד"ש, הדרך השלישית, מפלגה אחרת מהשמאל).
2. ימין (ש"ס, מפד"ל, יהדות התורה, האיחוד הלאומי, ישראל בעלייה, ישראל ביתנו, מולדת, התחייה, צומת, מפלגה אחרת מהימין, מפלגה דתית אחרת).
3. ליכוד (ליכוד + גשר + צומת בסקר משנת 1996).
4. מפלגת העבודה ("ישראל אחת" בסקר משנת 2000).
5. לא הצביע.

בבחירת המתודה הסטטיסטית לחקר הזיקה בין עדה למפלגה מחד גיסא ובין מעמד למפלגה מאידך גיסא, חובה להתחשב בעובדה ששלושת המשתנים לעיל הם קטגוריאליים. נוסף על כך יש לבחור במתודה סטטיסטית ש"תתעלם" משינויים בויקה זו הנובעים אך

7 נספח 2 מציג את התפלגויות הנחקרים בכל אחד מקובצי הנתונים על פני שלושת המשתנים הללו.
8 נוסח זה של השאלה מופיע בכל הסקרים, מלבד בסקר משנת 1996, שבו התבקשו המרואיינים להשיב לשאלה "בעד איזו מפלגה הצבעת בבחירות האחרונות?" (הסקר נערך חודשים ספורים לאחר בחירות 1996).

ורק משינויים בגודלן של הקטגוריות השונות במשך הזמן. במילים אחרות, החוקר צריך לבחור במתודולוגיה סטטיסטית שתאפשר לאמוד את הזיקה (הנקייה מהשפעת גודלן היחסי של הקבוצות) בין המשתנים הקטגוריאליים השונים. בד בבד יש לאפשר את קיומה של בחינה סטטיסטית מקובלת לאופן שבו זיקה (נקייה) זו השתנתה במשך הזמן.

אחת הדרכים המקובלות לבחינת הזיקה הנקייה בין משתנים קטגוריאליים היא באמצעות חישוב של יחס הסיכויים (odds ratio) מתוך טבלות המציגות את ההתפלגות המשותפת של שני משתנים או יותר: יחס של 1 מבטא חוסר תלות מוחלט בין המשתנים בטבלה כזאת, ויחס המתרחק מהערך 1 מבטא תלות גוברת בין המשתנים (Hout, 1983 Erikson & Goldthorpe, 1992). מכיוון שיחס הסיכויים הוא תוצר המתקבל גם במודלים לוג-ליניאריים, מודלים אלה מאפשרים לבחון סטטיסטית השערות בעלות חשיבות תאורטית (Hout, 1983). את המודל הלוג-ליניארי הבסיסי אפשר להציג באמצעות הנוסחה הבאה:

$$\log F_{ijkl} = \mu + \lambda_i^C + \lambda_j^E + \lambda_k^T + \lambda_l^V + \lambda_{ij}^{CE} + \lambda_{ik}^{CT} + \lambda_{jk}^{ET} + \lambda_{ijk}^{CET} + \lambda_{kl}^{VT}$$

בדגם זה, C מציין מעמד נוכחי, E - עדה, T - זמן (שנת המחקר), ו-V - מפלגה. המודל מניח שקיימת זיקה בין מעמד לעדה (אך דפוס הקשר, כלומר, אופי הזיקה, השתנה במשך הזמן) ושגודל המפלגות השתנה במשך הזמן. אך מודל זה בוחן את ההשערה שלאורך זמן קיימת אי-תלות בין מעמד למפלגה מן הצד האחד, ובין עדה למפלגה מן הצד האחר.⁹ אפשר לבחון את מידת סבירותן הסטטיסטית של השערות תאורטיות נוספות על אופי הזיקה בין המשתנים השונים באמצעות הוספת התניות (זוגיות ומשולשות) בין המשתנים השונים למודל הבסיסי. חשוב לציין כי חשיבותו התאורטית של המודל הרווי (עם ההתניה המרובעת CEVT) היא זניחה.

אך ההשערה התאורטית העיקרית הנבחנת בחיבור זה היא שחל שינוי בעוצמת הזיקות (או במידת התלות) שבין מעמד למפלגה מחד גיסא, ובין עדה למפלגה מאידך גיסא. המודל הסטטיסטי לבחינת השערה זו מוכר בספרות העוסקת בניעות חברתית בשם יונידיף (UNIDIFF Model – Uniform Differences Model) (ראו: Erikson & Xie, 1992; Goldthorpe, 1992; Firth, 1998). מודל לוג-מולטיפליקטיבי זה בודק את השינוי האחד שחל ביחסי הסיכויים על פני הטבלות השונות. כלומר, באיזו מידה מכלול יחסי הסיכויים בין המשתנים בטבלות השונות התקרבו או התרחקו מהערך 1. מודל כזה מופיע בנוסחה הבאה:

$$\log F_{ijkl} = \mu + \lambda_{ijk}^{CET} + \lambda_{lk}^{VT} + \beta_k^{C_i V_i} + \beta_k^{E_j V_i}$$

האיברים שנוספו למודל זה - $\beta_k^{C_i V_i}$ $\beta_k^{E_j V_i}$ - אומדים את העוצמה והכיוון של השינויים האחדים בויקות שבין מעמד למפלגה ובין עדה למפלגה לאורך זמן. ערכם של המקדמים ($\beta_{k's}$) ישקפו את השינויים הללו.¹⁰

9 אפשר לכתוב את המודל הזה גם באופן הבא: $\log F_{ijkl} = \mu + \lambda_{ijk}^{CET} + \lambda_{kl}^{VT}$

10 המודלים הסטטיסטיים המוצגים בעבודה זו נאמדו בעזרת תוכנית סטטיסטית ששמה LLAMA, שנכתבה על-ידי דיוויד פירט' (ראו, Firth, 1998).

5. ממצאים

רוב החוקרים הישראלים מדגישים את השסע האידאולוגי בין ימין ("נצים") לשמאל ("יונים") במערכת הפוליטית הישראלית (ראו: Shalev, 2002; Shamir & Arian, 1999). לפיכך, מחקרי בחירות בישראל התמקדו בבחינת הקשר בין המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של פרטים לבין שסע פוליטי זה. עבודה זו ממשיכה במסורת זו.¹¹ טבלה מספר 1 מציגה מספר מודלים לוג-ליניאריים, הבוחנים את אופן שינוי הזיקה בין עדה למפלגה מן הצד האחד, ובין מעמד למפלגה מן הצד האחר, במשך שנות התשעים. עיקר תשומת הלב תופנה למודלים הלוג-מולטיפליקטיביים (5, 6 ו-7), הבוחנים שינויים לאורך זמן בעוצמתן של זיקות אלה.¹²

טבלה 1: מודלים לוג-ליניאריים לבחינת הזיקות בין מעמד (7), עדה (2) ומפלגה (3: ימין, שמאל, לא הצביע), האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל (N=4674).

דגם / מודל	דרגות חופש	G ²	P-value	RG ²	Δ
1 {CET}{VT}	130	520.7	0.00	-.-	13.78
2 {CET}{VT}{CV}	118	410.0	0.00	21.26	12.25
3 {CET}{VT}{EV}	128	237.9	0.00	54.31	8.15
4 {CET}{VT}{CV}{EV}	116	154.9	0.01	70.25	6.18
5 (CET){VT}{EV}β(CV)	112	136.5	0.06	73.79	5.74
6 {CET}{VT}{CV}β(EV)	112	140.9	0.03	72.94	5.75
7 {CET}{VT}β(CV)β(EV)	108	122.6	0.16	76.45	5.2

C = 7 מעמדות

E = 2 עדות

V = 3 קטגוריות הצבעה (מפלגה)

T = 5 סקרים

11 אך בניגוד למרבית המחקרים הקודמים בישראל, אני כולל בעיבודים הסטטיסטיים את ציבור הלא-מצביעים. זאת מכיוון שאי-הצבעה הוא סוג מסוים של התנהגות פוליטית.

12 את קובצי העבודה (כולל קובצי הנתונים הגולמיים) והפלטים המלאים של העיבודים הסטטיסטיים המופיעים בחיבור זה אפשר לקבל מהמחבר. חשוב לציין שעבודה זו לוותה במספר לא מבוטל של עיבודי עזר שאינם מופיעים בחיבור (ואפשר לקבלם מהמחבר). במיוחד חשוב לציין שיש לבחון באופן מעמיק את השפעתם של "תאים ריקים" על המסקנות.

השוואת מודלים

דגם / מודל משווה	$\Delta d. f.$	ΔG^2	P-value
1 לעומת 2	12	110.7	0.000
1 לעומת 3	2	282.8	0.000
2 לעומת 4	2	255.1	0.000
3 לעומת 4	12	83.0	0.000
4 לעומת 5	4	18.4	0.001
4 לעומת 6	4	14.0	0.007
4 לעומת 7	8	32.3	0.000
5 לעומת 7	4	13.9	0.008
6 לעומת 7	4	18.3	0.001

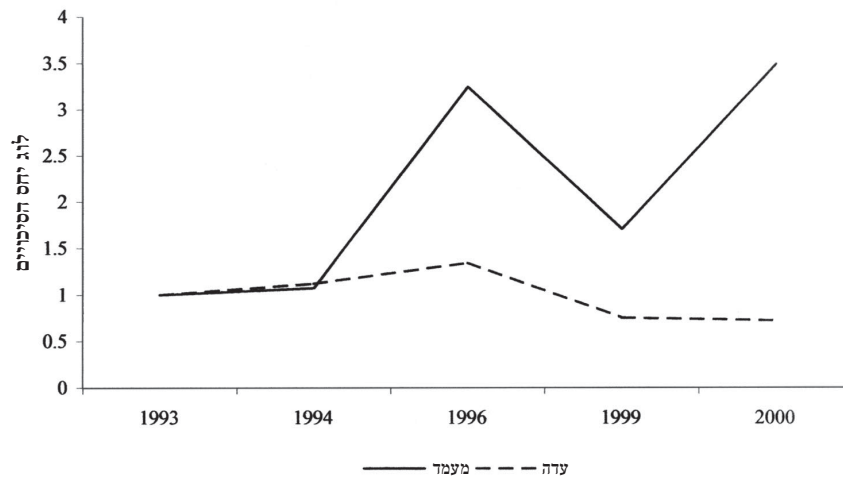
כפי שהוסבר בפרק הקודם, מודל מספר 1 בוחן את ההשערה שאין תלות בין מעמד ומפלגה לבין עדה ומפלגה. כפי שאפשר לצפות (ראו: Andersen & Yaish, 2003), השערה זו אינה מקבלת כאן תמיכה אמפירית. במודלים 2, 3 ו-4 מתאפשרת זיקה בין עדה ומפלגה לבין מעמד ומפלגה, ביחד ולחוד. מודל 4, לדוגמה, אינו "מכתיב" זיקה מסוימת בין עדה ומפלגה לבין מעמד ומפלגה, ובלבד שזיקה זו תהיה אחידה בכל אחד מהסקרים. כלומר, אופי הקשר בין מעמד ומפלגה לבין עדה ומפלגה הוא זהה לאורך זמן. במחקר שעסק בויהוי דפוסים אלה, תוך כדי שימוש באותם נתונים, נמצא שהקשר החזק יחסית בין מעמד הפרופסיונליים לבין הצבעה למפלגות מהשמאל הישראלי, ובין אשכנזים לבין הצבעה למפלגות מהשמאל הישראלי (Andersen & Yaish, 2003) מאפיין את רוב שנות התשעים. אך העמודה הרביעית בטבלה 1 מצביעה על כך שמודל 4 אינו מתאים לנתונים על-פי קריטריון המובהקות הסטטיסטית המקובלת של מחצית האחוז ($P=0.01$), ולכן אי אפשר לאשש את ההשערה הנבחנת במודל 4. במילים אחרות, אי-ההתאמה של מודל זה לנתונים חורגת מן ה"מקורות", ויש מקום לשפר את המודל באמצעות הוספת התניות (אינטראקציות) על אופי הקשר בין המשתנים השונים במודל. מודלים 5, 6 ו-7 בטבלה 1 מוסיפים התניות כאלה.

מודל 5 בוחן את ההשערה שדפוס הקשר בין מעמד למפלגה זהה לאורך זמן, אך העוצמה של הקשר משתנה באופן אחיד לאורך זמן. אפשר לראות כעת שמידת ההתאמה של מודל זה לנתונים היא משביעת רצון (כלומר, ההשערה שמודל 5 אינו מתאים לנתונים נדחית ברמת מובהקות סטטיסטית של $P=0.06$), ולכן ההשערות הנבחנות במודל זה ניתנות לאישוש. נוסף על כך, התוספת של ההתניה שדפוס הזיקה בין מעמד למפלגה זהה לאורך זמן ורק עוצמת הזיקה השתנתה לאורך זמן אף היא מובהקת סטטיסטית (ראו השוואות בין מודל 4 למודל 5, בפנל השני). מודל 6 בוחן את ההשערה שדפוס הקשר בין עדה למפלגה זהה לאורך זמן, אך העוצמה של קשר זה משתנה באופן אחיד לאורך זמן. אמנם מידת ההתאמה של מודל זה נמצאת רק על סף המובהקות הסטטיסטית ($P=0.03$), אך התוספת של ההתניה שדפוס הזיקה בין מעמד למפלגה זהה לאורך זמן ורק עוצמת הזיקה השתנתה

לאורך זמן היא מובהקת סטטיסטית (ראו השוואות בין מודל 4 למודל 6, בפנל השני). לבסוף, מודל 7 בוחן את ההשערה שדפוסי הקשר בין מעמד למפלגה מחד גיסא ובין עדה למפלגה מאידך גיסא הם זהים לאורך זמן, אך עוצמות הקשרים הללו משתנות באופן אחיד לאורך זמן. אפשר לראות שמידת ההתאמה של מודל זה לנתונים היא הטובה ביותר (כלומר, ההשערה שמודל 7 אינו מתאים לנתונים נדחית ברמת מובהקות סטטיסטית של $P=0.16$). נוסף על כך, ההתניות הנוספות שדפוסי הזיקות בין מעמד למפלגה, מחד גיסא, ובין עדה למפלגה, מאידך גיסא, זהים לאורך זמן ורק עוצמתן של זיקות אלה השתנו לאורך זמן נמצאו מובהקות סטטיסטית (ראו השוואות בין מודלים 4 ו-7, 5 ו-7 ו-6 ו-7 בפנל השני). אם כן, מודל 7 נבחר לייצג את אופן ההשתנות של עוצמת הקשר בין מעמד לעדה ובין מעמד למפלגה בישראל.

כדי לתמוך בהשערות המרכזיות של חיבור זה, שהמעמד הולך ותופס מקום מרכזי במערכת הריבוד הישראלי בעוד השסע העדתי מאבד את מרכזיותו בהקשר זה, יש להראות שעוצמת הזיקה בין מעמד למפלגה מתחזקת בד בבד עם היחלשות הזיקה בין עדה למפלגה. הפרמטרים המצביעים על מידת ההשתנות של הזיקות המוזכרות לעיל נאמדים במודל 7 ומוצגים בצורה גרפית בתרשים 3. התמונה המתקבלת בתרשים זה תומכת במידה מסוימת בהשערה זו. אפשר לראות שהזיקה בין מעמד למפלגה נוטה להתחזק, תוך כדי תנודתיות רבה, והזיקה בין עדה למפלגה נוטה להיחלש. חשוב לציין שלמרות טווח השנים המצומצם, אפשר לזהות שינויים בעוצמת הזיקות הללו. נוסף על כך, אי אפשר לזהות השפעה משמעותית של שינוי שיטת הבחירות (החל בשנת 1996) על עוצמות הזיקה בין מעמד למפלגה. אך אפשר לזהות כיוון קל בעוצמת הזיקה בין עדה למפלגה בעקבות שינוי שיטת הבחירות (ראו דיון בהמשך).

תרשים 3: השתנות עוצמת הזיקה (לוג של יחס הסיכויים) בין מעמד למפלגה ובין עדה למפלגה לאורך זמן (אומדנים של פרמטרים β מהמודל הלוג-מולטיפליקטיבי [7] בטבלה 1)

לממצאים אלה יש השלכות חשובות מאוד על אופייה של המערכת הריבודית הישראלית, שכן אפשר לאושש באמצעותם את ההשערה שהבסיס המעמדי לריבוד החברתי בישראל, המבוסס בעיקרו על הישגים של פרטים בשוק העבודה, הולך ותופס מקום מרכזי, וזאת על חשבון בסיסים שיוכיים יותר לריבוד, כגון עדה.

כעת נותר לבחון באופן ממוקד יותר את השפעותיה של הרפורמה השלטונית בישראל (שינוי שיטת הבחירות) על ההתנהגות הפוליטית של פרטים, ובמיוחד את השפעותיה של רפורמה זו על הזיקות שבין מעמד לעדה ובין מעמד למפלגה. כפי שהוסבר בראשית החיבור, הרווח העיקרי משינוי שיטת הבחירות נפל בחלקן של המפלגות המגוריות הקטנות. אך קיבוצן של מפלגות אלה בגושי השמאל והימין מונע את בחינת תוצא (אפקט) "הרפורמה" על דפוסי ההצבעה למפלגות אלה. כדי לתקן עיוות זה, ארגנתי מחדש את שלוש הקטגוריות במשתנה מפלגה, באופן שידגיש את האבחנה בין מפלגות קטנות למפלגות גדולות. שלוש הקטגוריות במשתנה החדש הן מפלגות קטנות (הן מהימין והן מהשמאל), מפלגות גדולות (ליכוד ועבודה) והלא-מצביעים.

טבלה 2 מציגה מודלים לוג-ליניאריים זהים לאלה שהוצגו בטבלה 1, ועיקר תשומת הלב מופנית שוב למודלים הלוג-מולטיפליקטיביים (5, 6 ו-7). חשוב לציין שאין חשיבות תאורטית לדפוס הקשר בין מפלגה למעמד או בין עדה למעמד בדגמים אלה, מכיוון שהמשתנה מפלגה אינו חופף את השסע הפוליטי בעל המשמעות התאורטית. אך קיימת חשיבות תאורטית לשינויים לאורך זמן בעוצמת הזיקות הללו, מפני ששינוי שיטת הבחירות אמור לעודד הצבעה מגורית. היות שמרבית המפלגות המגוריות הישראליות פונות לשסע העדתית-לאומי, אפשר לצפות שתתחזק הזיקה בין עדה למפלגה (כפי שהמשתנה מפלגה מוגדר כאן) בד בבד עם היחלשותה של הזיקה בין מעמד למפלגה.

טבלה 2: מודלים לוג-ליניאריים לבחינת הזיקות בין מעמד (7), עדה (2) ומפלגה (3): גדולות, קטנות, לא הצביע), האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל (N=4674).

דגם / מודל	דרגות חופש	G ²	P-value	RG ²	Δ
1 {CET}{VT}	130	322.2	0.00	0.00	9.87
2 {CET}{VT}{CV}	118	258.3	0.00	19.83	8.77
3 {CET}{VT}{EV}	128	222.1	0.00	31.07	7.24
4 {CET}{VT}{CV}{EV}	116	171.5	0.00	46.77	6.59
5 {CET}{VT}{EV}β(CV)	112	163.6	0.01	49.22	6.23
6 {CET}{VT}{CV}β(EV)	112	159.8	0.01	50.40	6.30
7 {CET}{VT}β(CV)β(EV)	108	152.8	0.01	52.58	5.99
8 {CET}{CVT}{EV}	68	109.8	0.01	65.92	5.38
9 {CET}{EVT}{CV}	108	152.4	0.01	52.70	6.25
10 {CET}{CVT}{EVT}	60	90.1	0.01	72.04	5.09

C=7 מעמדות, E=2 עדות, V=3 קטגוריות הצבעה (מפלגה), T=5 סקרים

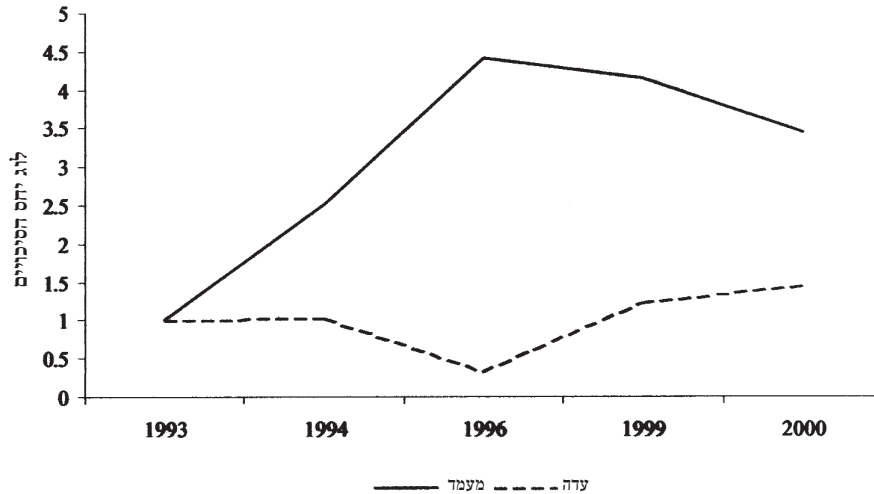
השוואת מודלים

P-value	ΔG^2	$\Delta d. f.$	דגם / מודל מושווה
0.000	63.9	12	1 לעומת 2
0.000	100.1	2	1 לעומת 3
0.000	86.8	2	2 לעומת 4
0.000	50.6	12	3 לעומת 4
0.095	7.9	4	4 לעומת 5
0.020	11.7	4	4 לעומת 6
0.017	18.7	8	4 לעומת 7
0.029	10.8	4	5 לעומת 7
0.136	7	4	6 לעומת 7

אמנם אף אחד מן המודלים המוצגים בטבלה 2 אינו מובהק סטטיסטית, אך המידע המתקבל על השינויים בעוצמת הזיקות הנדונות הוא מעניין ומובהק סטטיסטית. המעברים ממודל 1 ל-2 וממודל 2 למודלים 3 ו-4 מובהקים סטטיסטית (ראו השוואה בין המודלים). עובדה זו תומכת בטענה שמרכיב שולטני בקשר בין מעמד למפלגה, מחד גיסא, ובין עדה למפלגה, מאידך גיסא, נותר זהה לאורך זמן. נוסף על כך, גם המעבר ממודל 4 למודל 7 נמצא מובהק סטטיסטית (ראו השוואה בין המדגמים). לפיכך, אפשר לומר שמרכיב שולטני בשינוי הזיקה בין מעמד למפלגה, מחד גיסא, ובין עדה למפלגה, מאידך גיסא, לאורך זמן קשור לשינוי בעוצמתן של זיקות אלה.

הפרמטרים המצביעים על מידת ההשתנות של הזיקות המוזכרות לעיל מוצגים בצורה גרפית בתרשים 4. בתרשים זה אפשר לראות שהזיקה בין מעמד למפלגה התחזקה עד לשנת 1996 (מועד החלת הרפורמה), ומאז חלה ירידה משמעותית בעוצמתה של זיקה זו. בה בעת, הזיקה בין עדה למפלגה נוטה להיחלש עד שנת 1996 (מועד החלת הרפורמה), ומאז היא נוטה להתחזק. דפוס זה של שינויים בעוצמת הזיקות בין מעמד למפלגה, מחד גיסא, ובין עדה למפלגה, מאידך גיסא, תומך באופן כללי בהשערה ששינוי שיטת הבחירות משפיע על ההתנהגות הפוליטית של פרטים, תוך כדי הבחנה בין מפלגות קטנות לגדולות.

תרשים 4: השתנות עוצמת הזיקה (לוג של יחס הסיכויים) בין מעמד למפלגה ובין עדה למפלגה לאורך זמן (אומדנים של פרמטרים β מהמודל הלוג-מולטיפליקטיבי [7] בטבלה 2)

ייתכן שהשינויים בכיוונים של עוצמות הזיקה בין מעמד למפלגה ובין עדה למפלגה לא התרחשו בבחירות 1996, בעת החלתה של הרפורמה, מפני שציבור הבוחרים הישראלי היה זקוק לפרק זמן של הסתגלות לשיטת הבחירות החדשה בטרם יביא הדבר לשינוי התנהגותי (ראו: Andersen & Yaish, 2003). עדות מסוימת לקיומו של תהליך למידה כזה כבר נצפתה בתרשים 1. עדות נוספת לקיומו של תהליך למידה מתקבלת מתוך בחינת השינויים במסע הבחירות של המפלגות המגוריות בבחירות 1996 לעומת בחירות 1999. בניגוד לתעמולת הבחירות בשנת 1996, בשנת 1999 נקרא הציבור בישראל לנצל את שיטת הבחירות החדשה, המאפשרת פיצול של ההצבעה בין ראש הממשלה לבין המפלגה. שלטי החוצות עם הסיסמה "ש"ס-נתניהו, נתניהו-ש"ס" היו אופייניות ביותר בבחירות 1999.

6. סיכום ומסקנות

מטרתו המרכזית של חיבור זה הייתה לבחון באיזה אופן, אם בכלל, השתנתה הזיקה בין השסעים החברתיים (המבנה הריבודי) לבין ההתנהגות הפוליטית של פרטים המאכלסים רבדים אלה בחברה הישראלית במהלך שנות התשעים. בהקשר זה, הממצאים ממחקר זה ברורים למדי. אמנם אופי הזיקות בין השסעים החברתיים בישראל (מעמד ועדה) לבין ההתנהגות הפוליטית של פרטים בישראל לא השתנה באופן משמעותי במהלך שנות התשעים, אך עוצמתן של הזיקות הללו אכן השתנתה. מחד גיסא, הזיקה בין השסע המעמדי לבין התנהגות פוליטית המאורגנת סביב השסע הפוליטי השולטני בישראל (כלומר, תמיכה במפלגות מהימין לעומת מפלגות מהשמאל) נטתה להתחזק במהלך שנות התשעים, אך

מאידך גיסא, הויקה בין השסע העדתי לבין ההתנהגות הפוליטית נטתה להיחלש. ממצאים אלה מצביעים על שינוי בתהליכי הריבוד החברתי בישראל, שכן על-פי הגישה הוובריאנית לריבוד חברתי, קיימת זיקה בין מיקומם של פרטים במערכת הריבודית לבין עמדות ודפוסי התנהגות של פרטים המאכלסים את הרבדים הללו (Breen, 2000; Yaish, 2001). לפיכך, כאשר הויקה בין עמדות ודפוסי התנהגות של פרטים לבין בסיסי הריבוד השונים משתנה על פני ציר הזמן, אפשר להסיק שגם תהליך הריבוד החברתי השתנה. מחקר זה מצביע על כך שעם כניסתנו לאלף השלישי, המעמד הולך ותופס מקום מרכזי במערכת הריבוד הישראלית. בד בבד, מוצאו העדתי של הפרט בישראל מאבד מעט מחשיבותו היחסית הרבה בתהליך זה. מסקנה זו הולמת את מרבית התאוריות לגבי שינוי חברתי בחברה המודרנית הפוסט-עשייתית שאנו חיים בה.

מטרתו המשנית של חיבור זה הייתה לבחון את השפעותיה של הרפורמה הפוליטית בישראל על הויקה בין שסעים חברתיים לבין ההתנהגות הפוליטית של הבוחר הישראלי. כפי שצוין לעיל, תומכי הגישה "המוסדית" טוענים שהחוקים והכללים המגדירים את המערכת הפוליטית קובעים במידה רבה את ההתנהגות הפוליטית של פרטים ומפלגות בחברה (ראו: Farrell, 2001). לפיכך, שינויים בכללי הבחירה לכנסת ולראשות הממשלה עשויים להשפיע על התנהגותם הפוליטית של פרטים. בהקשר זה, ממצאיו של מחקר זה אינם חד-משמעיים. נמצא ששינוי שיטת הבחירות בישראל משפיע באופן מזערי על הויקה בין שסעים חברתיים לבין ההתנהגות הפוליטית המאורגנת סביב השסע הפוליטי השולטני בישראל. אך כאשר השסע הפוליטי בישראל הוגדר כתמיכה במפלגות קטנות ומגוריות לעומת שתי המפלגות הגדולות (ליכוד ועבודה), שינוי שיטת הבחירות אכן השפיע על ההתנהגות הפוליטית של פרטים בישראל. נמצא כי עד שנת 1996 (מועד שינוי שיטת הבחירות) הויקה בין מעמד למפלגה התחזקה, והויקה בין עדה למפלגה נטתה להיחלש. לאחר מועד זה חל שינוי חריף במגמות אלה, ונמצאה ירידה מרשימה בעוצמתה של הויקה בין מעמד להתנהגות פוליטית, שלווה בעלייה בעוצמתה של הויקה בין עדה להתנהגות פוליטית. במילים אחרות, הרפורמה הפוליטית בישראל לא שינתה באופן משמעותי את "מאזן הכוחות" בין ימין לשמאל, אלא תרמה לארגון מחדש, על-פי מפתח עדתי, של יחס הכוחות בין המפלגות "הקטנות" המרכיבות את הגושים הללו.

נספח 1: הסכמה המעמדית של גולדתורפ

מעמד	ענף כלכלי	סטטוס	יכולת	הון אנושי	יחסי	מקצוע
		תעסוקתי	ניטור	ספציפי	העסקה	טיפוסי
I	תעשייה/שירותים	שכירים/ מעסיקים גדולים	נמוכה	גבוה	שירות	בעלי בתי-מלון, עורכי-דין, מהנדסים, מרצים באוניברסיטה
II	תעשייה/שירותים	שכירים	נמוכה	גבוה	שירות	מורים בבתי-ספר תיכונים
IIIa	תעשייה/שירותים	שכירים	נמוכה	נמוך	מעורבים	גנות, אחיות
IIIb	תעשייה/שירותים	שכירים	גבוהה	נמוך	עבודה חוזית	אנשי מכירות, מזכירות
IVa	תעשייה/שירותים	מעסיקים קטנים				
IVb	תעשייה/שירותים	עצמאים ללא עובדים				
IVc	חקלאות	מעסיקים/ עצמאים ללא עובדים				
V	תעשייה/שירותים	שכירים	גבוהה	גבוה	מעורבים	טכנאים, מנהלי עבודה
VI	תעשייה/שירותים	שכירים	גבוהה	נמוך	עבודה חוזית	עובדים מיומנים
VIIa	תעשייה/שירותים	שכירים	גבוהה	נמוך	עבודה חוזית	עובדים מיומנים למחצה ובלתי מיומנים
VIIIb	חקלאות	שכירים	גבוהה	נמוך	עבודה חוזית	עובדי חקלאות

נספח 2: התפלגות המשתנים (מעמד, עדה ומפלגה) בנתוני ה-ISSP

א. גברים ונשים (יהודים/יות)

מעמד / שנת סקר	1993*	1994	1996	1999	2000	סה"כ
I+II	0.20	0.22	0.19	0.22	0.18	0.20
IIIa	0.04	0.15	0.13	0.15	0.14	0.12
IVabc	0.05	0.08	0.05	0.05	0.06	0.06
V+VI	0.12	0.08	0.10	0.10	0.10	0.10
VIIab+IIIb	0.17	0.11	0.11	0.09	0.09	0.11
מובטלים	0.04	0.04	0.04	0.06	0.06	0.04
לא בשוק העבודה	0.38	0.32	0.38	0.33	0.37	0.36
סה"כ (N)	1117	1229	996	1045	1031	5418

ב. גברים ונשים (יהודים/יות) מועסקים/ות בלבד

מעמד / שנת סקר	*1993	1994	1996	1999	2000	סה"כ
I+II	0.35	0.34	0.33	0.36	0.32	0.34
IIIa	0.07	0.23	0.23	0.24	0.24	0.20
IVabc	0.08	0.12	0.08	0.08	0.10	0.09
V+VI	0.20	0.13	0.17	0.17	0.18	0.17
VIIab+IIIb	0.30	0.18	0.19	0.15	0.15	0.19
סה"כ (N)	648	787	578	647	585	3245

כפי שאפשר לראות בטבלות א ו-ב, קיים שוני בהתפלגות המעמדית של מעמדות IIIa ומעמדות VIIab+IIIb, בין סקר 1993 ובין יתר הסקרים. שוני זה אינו טעות, והוא נובע משינוי סיווג משלחי היד בישראל. בחינה מעמיקה יותר של הנתונים העלתה שסיווג המקצועות החדש "שדרג" מקצועות שהיו משויכים בעבר למעמד IIIb למעמד IIIa.

ג. גברים יהודים

מעמד / שנת סקר	1993	1994	1996	1999	2000	סה"כ
I+II	0.19	0.23	0.19	0.20	0.16	0.20
IIIa	0.03	0.07	0.06	0.09	0.07	0.06
IVabc	0.08	0.13	0.07	0.07	0.08	0.09
V+VI	0.21	0.17	0.18	0.18	0.21	0.19
VIIb+VIIa+IIIb	0.13	0.13	0.12	0.11	0.10	0.12
מובטלים	0.03	0.03	0.04	0.05	0.05	0.04
לא בשוק העבודה	0.33	0.24	0.33	0.29	0.32	0.30
סה"כ (N)	494	543	459	474	419	2389

* בשנת 1994 ערכנה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה את סיווג המקצועות האחד (משנת 1972). מכיוון שהחלוקה המעמדית מבוססת בעיקרה על הסיווג האחד של משלחי היד בישראל (ראו יעיש, ברפוס), הסיווג המעמדי של הנחקרים בנתוני סקר 1993 מבוסס על הסיווג האחד של משלחי היד משנת 1972, ואילו סיווג המעמדי של הנחקרים בנתוני הסקרים 1994, 1996, 1999 ו-2000 מבוסס על הסיווג האחד המעודכן (1994) של משלחי היד.

ד. נשים יהודיות

מעמד / שנת סקר	1993	1994	1996	1999	2000	סה"כ
I+II	0.21	0.20	0.19	0.24	0.19	0.21
IIIa	0.05	0.21	0.20	0.21	0.18	0.17
IVabc	0.03	0.04	0.02	0.03	0.04	0.03
V+VI	0.04	0.02	0.03	0.04	0.03	0.03
VIIb+VIIa+IIIb	0.21	0.10	0.09	0.07	0.08	0.11
מובטלים	0.04	0.04	0.03	0.06	0.06	0.05
לא בשוק העבודה	0.42	0.39	0.43	0.35	0.41	0.40
סה"כ (N)	622	685	536	569	612	3024

מכיוון שעל-פי סיווג המקצועות בישראל משנת 1972 נשים מהוות רוב בולט במקצועות המשויכים למעמד IIIb (ראו יעיש, בדפוס), אפשר לצפות שהנתונים שבהם המשתנה "מעמד" מבוסס על סיווג משלחי היד החדש (1994) יצביעו על התרחבות משמעותית של מעמד IIIa (כפי שטבלות א ו-ב אכן מראות). כמו-כן, אפשר לצפות שההתפלגות המעמדית של גברים תהיה מושפעת פחות מסיווג משלחי היד החדש. טבלות ג ו-ד, מאששות ציפיות אלה ומצביעות על כך שרוב ההבדלים המוזכרים לעיל נובעים משינויים בסיווגן המעמדי של משלחי היד שבהם יש לנשים רוב מספרי בולט.

יש לציין שלא נמצאו הבדלים סטטיסטיים מובהקים בין המינים בשינויים לאורך זמן בעוצמת הזיקות בין מעמד למפלגה מחד גיסא, ובין עדה למפלגה מאידך גיסא. כמו-כן, מסקנות מחקר זה לא היו משתנות כלל אילו היו מושמטים נתוני 1993.

ה. גברים ונשים (יהודים/יות) לפי מפלגה

מפלגה / שנת סקר	1993	1994	1996	1999	2000	סה"כ
ימין	0.45	0.44	0.48	0.53	0.54	0.48
שמאל	0.41	0.34	0.45	0.42	0.39	0.40
לא הצביעו	0.14	0.21	0.07	0.05	0.08	0.12
סה"כ (N)	1077	1183	898	982	955	5095

ו. גברים ונשים (יהודים/יות) לפי מפלגה

מפלגה / שנת סקר	1993	1994	1996	1999	2000	סה"כ
ליכוד / עבודה	0.56	0.57	0.66	0.56	0.56	0.58
מפלגות קטנות	0.30	0.22	0.27	0.39	0.37	0.31
לא הצביעו	0.14	0.21	0.07	0.05	0.08	0.12
סה"כ (N)	1077	1183	898	982	955	5095

ז. גברים ונשים (יהודים/יות) לפי עדה

עדה / שנת סקר	1993	1994	1996	1999	2000	סה"כ
מזרחים	0.44	0.44	0.46	0.45	0.44	0.45
אשכנזים	0.56	0.56	0.54	0.55	0.56	0.55
סה"כ (N)	1004	1223	978	1054	1047	5306

מקורות

- הרטמן, משה ואילון, חנה (1975). מוצא ומעמד בישראל. מגמות, 21(2), 124-141.
 יעיש, מאיר (1995). מעמדות וניעות מעמדית בישראל. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
 יעיש, מאיר (בדפוס). מעמדות בישראל. מגמות.
 סמוחה, סמי (1993). שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך:
 א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (ע' 172-202). תל-אביב:
 ברירות.
 ספר החוקים (1992). חוק יסוד: הממשלה (ע' 28-214). הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת
 תל-אביב.
 Adler, Israel & Hodge, Robert W. (1983). Ethnicity and the process of stratification in
 Israel. *Israel Social Science Research*, 1(1), 5-23.
 Andersen, Robert & Yaish, Meir (2003). Social cleavages, electoral reform and party choice:
 Israel's 'natural' experiment. *Electoral Studies*, 22(3), 399-423.
 Blau, Peter M. & Duncan, Otis D. (with the collaboration of Tyree, A.) (1967). *The American
 occupational structure*. New York: Wiley.
 Breen, Richard (2000). Class inequality and social mobility in Northern Ireland, 1973 to
 1996. *American Sociological Review*, 65(3), 392-406.
 Doron, Gideon & Kay, Barry (1995). Reforming Israel's voting schemas. In A. Arian &
 M. Shamir (Eds.), *The elections in Israel - 1992* (pp. 299-320). Albany: SUNY Press.

- Duverger, Maurice (1954). *Political parties*. New York: Wiley.
- Elazar, Dalia S., Lewin, Alisa C. & Kristal, Tally (2002). The 'Final Ceremony': An ecological analysis of the effects of policy on voting, Israel 1973–1992. Unpublished Paper.
- Erikson, Robert & Goldthorpe, John H. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Farrell, David M. (2001). *Electoral systems: A comparative introduction*. New York: Pelgrave.
- Felsenthal, Dan S. (1990). *Topic in social choice, sophisticated voting, efficacy, and proportional representation*. New York: Prager.
- Felsenthal, Dan S. & Brichta, Avraham (1985). Sincere and strategic voters: An Israeli study. *Political Behaviour*, 7, 311–323.
- Firth, David (1998). LLAMA: An object-oriented system for log multiplicative models. In R. Payne & P. Green (Eds.), *Proceedings in computational statistic* (pp. 305–310). Heidelberg: Physica-Verlag.
- Gallie, Duncan & Paugam, Serge (Eds.) (2000). *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldthorpe, John H. (2000). *On Sociology: Numbers, narratives, and the integration of research and theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Grusky, David B. (Ed.) (1994). *Social stratification: Class, race, and gender in sociological perspective*. Boulder: Westview Press.
- Hazan, Reuven Y. & Rahat, Gideon (2000). Representation, electoral reform, and democracy: Theoretical and empirical lessons from the 1996 Elections in Israel. *Comparative Political Studies*, 33(10), 1310–1336.
- Hout, Michael (1983). *Mobility tables*. Beverley Hills: Sage.
- Jacobson, Gary C. (1990). *The electoral origins of divided government: Competition in U.S. house elections, 1946–1988*. Boulder: Westview Press.
- Kraus, Vered & Hodge, Robert W. (1990). *Promises in the promised land: Mobility and inequality in Israel*. New York: Greenwood Press.
- Lijphart, Arend (1990). The political consequences of electoral laws, 1945–1985. *American Political Science Review*, 84, 481–496.
- Lijphart, Arend (1994). *A Study of twenty-Seven democracies, 1945–1990*. New York: Oxford University Press.
- Lipset, Seymour M. & Rokkan, Stein (Eds.) (1967). *Party system and voter alignments: Cross-national perspectives*. New York: Free Press.
- Lustick, Ian S. (1999). Israel as nonarab state: The political implications of mass immigration of nonjews. *The Middle East Journal*, 53(3), 416–433.
- Nixon, David, Olomoki, Dganit, Schofield, Norman & Sened, Itai (1996). Multiparty probabilistic voting: An application to the Knesset. *Political Economy Working Paper 186*. Washington University in St. Louis.

- Riker, William H. (1982). The two-party system and Duverger's law: An essay on the history of political science. *American Political Science Review*, 76, 753–766.
- Semyonov, Moshe & Kraus, Vered (1983). Gender, ethnicity and income inequality: The Israeli experience. *International Journal of Comparative Sociology*, 24(3–4), 257–272.
- Shalev, Michael (with Kis, Sigal) (2002). Social cleavages among non-Arab voters: A new analysis. In A. Arian & M. Shamir (Eds.), *The Elections in Israel, 1999* (pp. 67–96). Albany, NY: State University of New York Press.
- Shamir, Michal & Arian, Asher (1999). Collective identity and electoral competition in Israel. *American Political Science Review*, 93, 265–277.
- Shavit, Yossi (1992). Arabs in the Israeli economy: A study of the enclave hypothesis. *Israel Social Science Research*, 7(1–2), 45–66.
- Smootha, Sammy (1978). *Israel: Pluralism and conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Smootha, Sammy (1993). Class, ethnic, and national cleavages and democracy in Israel. In E. Sprinzak & L. Diamond (Eds.), *Israeli democracy under stress* (pp. 309–342). Boulder Colorado: Lynne Rienner.
- Smootha, Sammy & Kraus, Vered (1985). Ethnicity as factor in status attainment in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*, 4, 151–176.
- Sorokin, Pitirim A. (1927). *Social and cultural mobility*. Glencoe, Ill: Free Press.
- Swirski, Shlomo (1984). The oriental Jews in Israel: Why many tilted towards Begin. *Dissent*, 31, 77–91.
- Trieman, Donald J. (1970). Industrialization and social stratification. In E.O. Laumann (Ed.), *Social stratification: Research and theory for the 1970s* (pp. 207–234). Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Tyree, Andrea, Semyonov, Moshe & Kraus, Vered (1987). Which worm does the early bird get? Ethnic stratification in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*, 6, 239–256.
- Wrigley, Edward A. (1972). The Process of modernization and the industrial revolution in England. *The Journal of Interdisciplinary History*, III(2), 225–259.
- Xie, Yu (1992). Log-multiplicative layer effect model for comparing mobility tables. *American Sociological Review*, 57(3), 380–395.
- Yaish, Meir (2000). Old debate, new evidence: Class mobility trends in Israeli society, 1974–1991. *European Sociological Review*, 16(2), 159–183.
- Yaish, Meir (2001). Class structure in a deeply divided society. Class and ethnic inequality in Israel, 1974–1991. *British Journal of Sociology*, 52 (3), 409–439.
- Yogev, Abraham & Shapira, Rina (1987). Ethnicity, meritocracy and credentialism in Israel: Elaborating the credential society thesis. *Research in Social Stratification and Mobility*, 6, 187–212.

ריבוד חברתי וערי הפיתוח בישראל: דיון מחודש בשאלות ישנות

אירית אדלר, נח לויין-אפשטיין ויוסי שביט*

תקציר. מטרתו של המחקר הנוכחי היא לבדוק אם סוג יישוב המגורים משפיע על ההישגים ההשכלתיים והתעסוקתיים ובאיזו מידה. בשנות החמישים נבנו בפריפריה כמה עשרות ערי פיתוח, אשר אוכלסו בעיקר בעולים מצפון אפריקה ומהמזרח הקרוב.

מחקרים מראים כי ממוצע ההשכלה, הסטטוס התעסוקתי וההכנסה בערי הפיתוח נמוכים באופן משמעותי בהשוואה ליישובים עירוניים אחרים. ממצאים אלה הובילו למסקנה כי לערי הפיתוח יש השפעה מדכאת על הישגי תושביהן. אך מסקנות אלה הן נמהרות מעט. ברוב המחקרים חסר מידע על תהליכי מוביליות, והם אינם מביאים בחשבון את ההשפעות הבין-דוריות.

אנו בוחנים את ההשערה כי מגורים בערי הפיתוח פוגעים בהישגים ההשכלתיים והתעסוקתיים של תושביהן. אנו מוצאים כי למגורים בערי הפיתוח יש השפעה שלילית על הסיכוי להשיג תעודת בגרות, אך לא על הסיכוי להשכלה גבוהה או על הישגים תעסוקתיים.

מבוא

מחקרים רבים בישראל תיעדו את הפערים החברתיים והכלכליים בקרב קבוצות המוצא השונות (Cohen & Haberfeld, 1998; Khazzoom, 1998; Kraus and Hodge, 1990; Semyonov and Lerenthal, 1991). כקבוצה, המהגרים מאירופה וצאצאיהם תופסים את העמדות הגבוהות בהיררכיה החברתית, ועמדתם העדיפה באה לידי ביטוי ברמות השכלה, יוקרה תעסוקתית ורווחה כלכלית, הגבוהות בהשוואה לשאר הקבוצות. העולים מצפון אפריקה נוטים להתרכז בתחתית הסולם התעסוקתי, בעוד העולים מארצות אסיה ממוקמים בין שני הקצוות. את הפערים בין קבוצות המהגרים ניתן להסביר באופן חלקי בתקופת הגירתם ארצה, במאפייניהם הדמוגרפיים באותה עת (כגון רמת השכלתם, הכשרתם התעסוקתית, מבנה המשפחה) וברמת ההתפתחות הכלכלית של ארצות מוצאם (Semyonov & Lerenthal, 1991). יחד עם זאת, השתמרות הפערים, שאף העמיקו מכמה בחינות בדור ילידי הארץ (Cohen & Haberfeld, 1998), מהווה בעיה חברתית חשובה ביותר ומחייבת התמודדות מקיפה ושיטתית. שלב חשוב בתהליך זה הינו הבנת המקורות לפערים אלה. מחקרים רבים התייחסו גם לפערים החברתיים והכלכליים בין הקבוצה היהודית לקבוצה הערבית. האוכלוסייה הערבית בישראל מורכבת ברובה מצאצאי האוכלוסייה הפלסטינית הכפרית, אשר נותרה תחת הריבונות היהודית לאחר מלחמת 1948. הקבוצה הערבית נחותה

* החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

בהשוואה לקבוצה היהודית במונחי השכלה, סטטוס תעסוקתי ורמת חיים. נחיתות זו, כך נטען, עוצבה ושועתקה במגוון הסדרים מוסדיים (לדוגמה, ראו: יפתחאל, 1998א; פארס, 1993; רוזנהק, 1995; Lustic, 1980).

חוקרי החברה הישראלית נטו לשייך את שעותק אי-השוויון הבין-דורי למחסומים מבניים, אשר עיכבו את רכישת ההשכלה והשפיעו בכך על יכולת ההשתכרות (Cohen & הפריפריאליים (Spilerman & Habib, 1976; Yiftachel, 1997). חוקרים מסוימים אף טוענים כי מחסומים מבניים אלה, כמו גם ריכוזם הגיאוגרפי של המזרחים באזורים הפריפריאליים ודחיקת האוכלוסייה הערבית, הינם תוצאת פעולה מכוונת של הקבוצה הקולטת (האשכנזית ברובה), אשר נועדה להכשיר כוח עבודה לתעשייה המתפתחת ולהבטיח את מעמדה של הקבוצה הוותיקה (סבירסקי, 1995; יפתחאל, 1998א, 1998ב). מחקרים שנערכו במשך השנים מצאו כי בהשוואה לתושבי היישובים הממוקמים במרכז הארץ, לתושבי ערי הפיתוח הישגים השכלתיים נמוכים יותר, הם מרוכזים בתעסוקות נמוכות סטטוס והכנסתם נמוכה (Semyonov, 1981; Suan, 1998; Swirsky & Atkin, 2001). שתי מסקנות עיקריות הוסקו מממצאים אלה: ראשית, היישובים הפריפריאליים מספקים מבנה הזדמנויות נחות בהשוואה לזה שביישובים אחרים בישראל. שנית, מבנה ההזדמנויות ההשכלתיות והתעסוקתיות השונה, העומד לרשות האשכנזים והמזרחים ואשר נובע מפיזורם המרחבי, הוא שאחראי לפערים האתניים בתגמולים וברמת החיים.

אך מרבית המחקרים אשר נגעו בסוגיות אלה התבססו על נתוני חתך (cross-section) בלבד, וחסר בהם מידע על מקורותיהם החברתיים והכלכליים של הנחקרים (מרבית המחקרים התבססו על נתונים אגרטיביים). מחקרים אלה לא הביאו בחשבון את התכונות הדינמיות של המבנה הריבודי, אשר באות לידי ביטוי בתהליכים בין-דוריים ובמוביליות סלקטיבית אל היישוב וממנו. על-כן, אין זה ברור כלל וכלל אם ההישגים הממוצעים הנמוכים של תושבי היישובים הפריפריאליים נובעים ממאפייניו המבניים של מקום מגוריהם, או מנטייתן הגבוהה יחסית של משפחות ופרטים בעלי סטטוס נמוך להישאר ביישובים אלה או לעבור אליהם.

כדי להבהיר סוגיה זו, בכוונתנו לעשות שימוש בקובץ הממוזג נתונים ממפקדי האוכלוסין של 1983 ו-1995, הכוללים מידע על נחקרים והוריהם. באופן ספציפי, אנו מבקשים לבחון את ההשפעה של מקום המגורים על הישגים השכלתיים ותעסוקתיים של בוגרים צעירים, ולהבהיר את ההשפעות הנבדלות של פיזור מרחבי ושעותק בין-דורי על הריבוד האתני בישראל.

צמיחת הפריפריה

בשנת 1948, לאחר מלחמת העצמאות, נותרו אלפי יחידות דיור אשר ננטשו על-ידי האוכלוסייה הפלסטינית, שברחה או אולצה לעזוב על-ידי הכוחות הצבאיים הישראליים (Golan, 1993; Morris, 1990). בחמש השנים שלאחר מכן, האוכלוסייה היהודית בישראל הכפילה את עצמה ואף יותר מזה, כאשר גדלה מ-600,000 אלף נפש ליותר ממיליון וחצי נפשות. מהגרים יהודיים שהגיעו בתקופה זו אכלסו במהירות את נכסי הדיור הנטושים.

כאשר מוצה מלאי הדירות בערים הגדולות והמרכזיות, הופנו המהגרים לערים (ערביות לשעבר) רחוקות יותר, לאורך מישור החוף. אחרים שוכנו במחנות אוהלים ודיור ציבורי, אשר הוקמו במהירות בשולי הערים היהודיות.

גל ההגירה הגדול, אשר הגיע מיד לאחר כינון המדינה, הורכב במידה כמעט שווה מניצולי השואה מאירופה ומפליטים מן הארצות המוסלמיות במזרח התיכון. לכן, מרבית המהגרים מאסיה ומאירופה שוכנו ליד היישובים העירוניים הגדולים או בתוכם. כשני שלישי מהמהגרים מארצות צפון אפריקה (ילידי מרוקו היוו את הקבוצה הגדולה ביותר בעלייה זו) הגיעו מאוחר יותר, במהלך המחצית השנייה של שנות החמישים ובתחילת שנות השישים. לפיכך, לתקופת ההגירה המאוחרת יחסית של יהודי צפון אפריקה היו תוצאות כבדות משקל מבחינת המהגרים. הם הגיעו בסוף גל ההגירה הגדול, בעת הגירתם כבר גיבשה המדינה את מרבית פרקטיקות קליטת ההגירה שלה, והמהגרים החדשים היו יעד להתערבות מדינית קשוחה יותר, יחסית למהגרים שהגיעו לפנייהם. בעת הגירתם, באמצע שנות החמישים, אימצה הממשלה מדיניות של "פיזור אוכלוסין", מדיניות שיעדה היה הקמת יישובים חדשים באזורי הספר. מדיניות זו עוצבה במטרה לענות על שלוש מטרות עיקריות: ראשית, לשכן את גל ההגירה הגדול; שנית, לבסס ריבונות יהודית על הקרקע, במיוחד בשטחי הספר; ושלישית, לעודד את האוכלוסייה לעבור מאזור מישור החוף הצפוף לאזורי הפריפריה הצפונית והדרומית (כרמון, 1997). לכן הקימה המדינה יישובים חדשים, בתחילה בשולי הערים הגדולות, ומאוחר יותר – באזורים הפריפריאליים הרחוקים. יישובים אלה נקראו "ערי פיתוח". האוכלוסיות הזמינות ביותר לשילוב במדיניות ממשלתית זו היו העולים החדשים, אשר הגיעו ברובם עם רכוש מועט והיו תלויים מאוד במדינה. הם כוננו לערים הפריפריאליות, אשר היו אטרקטיביות פחות, בגלל מרחקן מן המרכז, בגלל איכות הדיור הנמוכה בהן ובגלל הזדמנויות התעסוקה המצומצמות שהציעו (Golan, 1975; Matras, 1973).

בשל שיטות הבנייה המהירות והמימון הציבורי המוגבל, נבנו הדירות בערי הפיתוח בצורה זהה מבחינת הגודל והמבנה, ובאיכות נמוכה יחסית בדרך כלל (ליפשיץ, 1990; לו-יון וקלוש, 1994).¹ בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים עודדה הממשלה פיתוח של תעשיות ייצור עתירות עבודה (כגון טקסטיל ומזון) באזורים אלה, וכך נוצרו הזדמנויות תעסוקה נמוכות שכר (Lipshitz, 1991). גורמים אלה יצרו דמיון בין ערי הפיתוח השונות בכל הנוגע לתנאי הדיור, לתעסוקה ולמאפיינים התרבותיים, החברתיים והפוליטיים (Elmelech & Lewin-Epstein, 1998; Lipshitz, 1991; Spilerman & Habib, 1976; Yiftachel, 1997). חולשות אלה של ערי הפיתוח הפכו אותן ל"פריפריה חברתית".

לעתים קרובות נטען כי מדיניות ההתיישבות המקיפה, שעוצבה באמצע שנות החמישים, הביאה לא רק לפיזור אוכלוסין, אלא גם לסגרגציה אתנית. כתוצאה ממדיניות זו נוצרה חפיפה בין הריבוד האתני לבין החלוקה הגיאוגרפית של מרכז ופריפריה. במילים אחרות, החסך המיוחס למיקום הפריפריאלי (תחושת ניתוק מהמרכז התרבותי והפוליטי, בסיס כלכלי רעוע, יישובים קטנים) נחוה באופן בלתי פרופורציונלי על-ידי יהודים ממוצא צפון אפריקאי ובמידה פחותה גם על-ידי יוצאי אסיה.

1 מבנים דומים נבנו גם בשכונות מסוימות בערים הגדולות, אך ביישובים אלה, להבדיל מעיירות הפיתוח, עמד לרשות המהגרים מגוון של מבנים.

מלחמת 1948 והקמת מדינת ישראל הביאו לגידול ניכר באוכלוסייה היהודית, אך האוכלוסייה הערבית אשר מתגוררת בשטחי מדינת ישראל קטנה באופן דרמטי, מכ־600,000 נפש לפני שנת 1947 לכ־150,000 בשנת 1949. התושבים הערבים שנשארו בתחומי המדינה היו בעיקר כפריים, אשר נותקו מן המנהיגות הפוליטית, הכלכלית והאינטלקטואלית הערבית שנמלטה במהלך המלחמה. האוכלוסייה היהודית והאוכלוסייה הערבית נותרו מובדלות זו מזו באופן ברור, והערבים המשיכו להתגורר באזורים כפריים נפרדים ובערים קטנות. מרבית היישובים הללו היו תחת משטר צבאי עד לאמצע שנות השישים, והתפתחותם עוכבה כתוצאה ממגבלות אשר נכפו על־ידי המדינה, מחד גיסא, וכתוצאה מהזנחה מכוונת, מאידך גיסא (Khalidi, 1988; Lavi, 1997; Lewin-Epstein & Semyonov, 1993; Lustic, 1980). אמנם האוכלוסייה הערבית גדלה כמעט פי שמונה במהלך חמישים שנות קיומה של המדינה, אך בכל זאת היא מהווה כשישית מאוכלוסיית המדינה לאורך כל התקופה. השילוב של סגרגציה מרחבית ועליונות כלכלית ופוליטית של הרוב היהודי דחק לשוליים את האוכלוסייה הערבית, והפך את היישובים הערביים לפריפריה חברתית־כלכלית.

יישוב המגורים והישגים חברתיים כלכליים

מחקרים רבים חזרו ומצאו שתושבי עיירות הפיתוח, כקבוצה, הם בעלי הישגים נמוכים במדדי השכלה, תעסוקה וכלכלה, ובאופן כללי בעלי רמת חיים נמוכה מזו של תושבי יישובים אחרים (Suan, 1998; Swirsky & Atkin, 2001; Swirsky & Yechezkel, 1999). השיח הציבורי, כמו רוב הדיון האקדמי בישראל, נוטה לייחס את הנחיתות (disadvantage) הזאת של תושבי ערי הפיתוח למאפיינים המבניים של יישובים אלה. יתרה מזאת, נטען כי הריכוז של יוצאי צפון אפריקה ואסיה בערי הפיתוח הפריפריאליות מהווה גורם עיקרי בפערים בינם לבין יוצאי אירופה ובשעתוק הבין־דורי של פערים אלה.

באופן דומה, מחקרים רבים הציגו את הנחיתות של היישובים הערביים מבחינת משאבים כלכליים ופוליטיים בהשוואה ליישובים היהודיים (Al-Haj & Rosenfeld, 1990; Lewin-Epstein & Semyonov, 1993; Haidar, 1995; Sa'di, 1995). מראשית ימיה של מדינת ישראל נוצר שילוב של מדיניות מגבילה מצד אחד והעדר תמיכה מצד שני, ושילוב זה עצר את פיתוח ההזדמנויות ביישובים הערביים. מעבר לשיקולים הביטחוניים, צמיחתו של סקטור ערבי עצמאי נתפס כאיום פוטנציאלי על השליטה הפוליטית־הכלכלית היהודית. תהיה הסיבה אשר תהיה, התוצאה היא בסיס כלכלי מוגבל ביישובים הערביים ומבנה חלש של הזדמנויות השכלתיות ותעסוקתיות. לפיכך, הישגיה של האוכלוסייה הערבית נמוכים יחסית.

מחקרים אשר מייחסים הישגים נמוכים ברמת הפרט למאפייני יישוב המגורים נוגעים בכמה בעיות. ראשית, מרבית המחקרים עשו שימוש בנתוני חתך וחסר בהם מידע על היסטוריית המגורים של האוכלוסייה הנחקרת. לכן, הם התעלמו מן האפשרות של הגירה סלקטיבית מערי הפיתוח ולתוכן, אשר עלולה בתנאים מסוימים להטות את תוצאות הניתוח של נתוני החתך.² שנית, למחקרים הקודמים לא היה מידע על מאפייני המשפחה של

2 אמנם לא נערכו מחקרים שיטתיים רבים בנוגע למאפיינים החברתיים והכלכליים של המהגרים מערי

הפרטים הנחקרים, ולכן נטו תוצאותיהם לאומדן יתר של השפעת היישובים. שלישית, בשל גודלה הקטן יחסית של המדינה והמרחק הקצר יחסית בין הפריפריה והמרכזים העירוניים, אין זה ברור לחלוטין מדוע מאפייני ערי הפיתוח והיישובים הערביים אמורים להשפיע על התוצאות החברתיות והכלכליות, במיוחד בתחום התעסוקה. אנו משערים כי השעתוק הבין-דורי הוא גורם מרכזי בפערים הקיימים בין קבוצות המוצא השונות מבחינת ההישגים ההשכלתיים והתעסוקתיים (ראו: לוין-אפשטיין, 2000). בניגוד למרבית המחקרים הקודמים, מחקר זה מתרכז ברמת הפרט ולא ברמת הקבוצה, ובעיקר בבני הדור השני (והשלישי), כלומר, בפרטים אשר גדלו בישראל.³

הטיעון שלנו מדגיש מנגנונים ברמת הפרט והמשפחה כאחראים לפערים בהישגים בין היישובים הפריפריאליים ליישובים הלא-פריפריאליים. אך ראוי להביא בחשבון גם את קיומם של הישגים מסוגים שונים, וכן את האפשרות שקיימות אינטראקציות בין סוג היישוב לבין קבוצות אוכלוסייה שונות. באופן ספציפי, אנו מניחים כי לסוג היישוב תהיה השפעה חזקה יותר על ההישגים ההשכלתיים מאשר על ההישגים התעסוקתיים. ההסבר לכך טמון בעובדה שתלמידים בבתי-הספר היסודיים והתיכוניים לומדים בדרך כלל בבתי-ספר ביישוב שהם מתגוררים בו, וקיים אי-שוויון בולט באיכות המערכות החינוכיות ביישובים הפריפריאליים לעומת איכותן ביישובים הממוקמים במרכז.⁴ בניגוד לכך, במדינה קטנה כמו ישראל, רוב הערים הפריפריאליות הקטנות מצויות במרחק יוממות מהמרכז העירוני, והמבוגרים מוגבלים לתחומי היישוב פחות מן הילדים. בהמשך לאותו קו היגיון, אין סיבה לצפות להשפעה ישירה של סוג היישוב על ההסתברות ללימודים על-תיכוניים, משום שהשכלה זו נרכשת בדרך כלל במספר מצומצם של מוסדות לאומיים, והסטודנטים הם בגילאים המתאפיינים בעצמאות יחסית ובמגורים מחוץ למשק הבית של הוריהם. לכן סביר שיושפעו פחות מהתנאים החברתיים והכלכליים של יישוב מוצאם.

לסיכום, לנוכח העובדה שהיישובים אינם מבודדים והמרחקים מאפשרים יוממות קלה לעבודה, אנו טוענים כי למגורים בפריפריה תהיה השפעה קטנה יחסית על הישגים חברתיים-כלכליים בהשוואה להשפעתם של מאפייני רקע משפחתי. בהמשך לטיעון זה אנו מניחים כי יישוב המגורים יהיה חלק קטן בלבד מהסבר הפערים האתניים בהישגים חברתיים-כלכליים. במילים אחרות, הפערים בין ערי הפיתוח לבין יישובים אחרים חופפים את הפערים בהישגים חברתיים-כלכליים, אך עובדה זו אינה מספקת תמיכה לקשר הסיבתי בין השניים. כאשר מביאים בחשבון את מאפייני הרקע המשפחתי, אנו מצפים שלא תהיה השפעה ישירה לסוג היישוב.

הפיתוח ואליהן, אך בכמה מחקרים אפשר למצוא רמזים לכך שיוצאי אירופה ובעלי מיצב חברתי-כלכלי גבוה נוטים יותר להגר לאזורים מבוססים (גונן וחסון, 1974; אלפנדרי ושפר, 1992; Spilerman & Habib, 1976).

3 מחקר זה אינו עוסק בגל ההגירה הגדול מארצות חבר העמים, אשר החל בסוף שנות השמונים. יחד עם זאת, הנתונים מראים שמהגרים חדשים אלה לא שינו את מאפייני ערי הפיתוח. למרבית ערי הפיתוח הפריפריאליות רמות פיתוח נמוכות ותוסר יתרון חברתי וכלכלי (Carmon, 1997; Lipshitz, 1991; Yiftachel, 1997).

4 מחקרים הראו כי הרמה הממוצעת של בתי-הספר בפריפריה נמוכה באופן משמעותי מזו שבמרכז (יוגב, 1994).

קובץ הנתונים והמשתנים

קובץ הנתונים שאנו עושים בו שימוש נוצר על-ידי איחוד רשומות ממפקדי האוכלוסין של 1983 ו-1995. המפקד כולל שאלון קצר, שניתן לכל המתגוררים בישראל בשבוע המפקד, ושאלון ארוך ומפורט יותר, שהועבר למדגם של 20 אחוזים ממשקי הבית והפרטים שבהם שמעל גיל 15. קובץ הנתונים שלנו כולל רשומות של 13,285 פרטים, שהיו בגילאי 15–22 בשנת 1983, ולגביהם קיים מידע מהשאלון הארוך בשני המפקדים. הרשומות של פרטים אלה מוזגו עם רשומות הוריהם במפקד 1983.

המשתנה הבלתי תלוי המרכזי במחקר זה הוא סוג יישוב המגורים ב-1983 וב-1995 (ליפשיץ, 1991). קובץ הנתונים אינו מאפשר את זיהוי היישובים על-פי שמם. במקום זאת, היישובים מסווגים על-פי גודלם ועל-פי הנפה שהם נמצאים בה (14 נפות, בלי השטחים אשר מעבר לקו הירוק). לצורכי הניתוח הבחנו בין חמישה סוגי יישובים:

1. ערים גדולות. קטגוריה זו כוללת את תל-אביב, חיפה וירושלים, אשר זוהו בשמן בקובץ הנתונים, ואת כל הערים שיש בהן 100,000 תושבים ויותר.
2. ערי פיתוח. קטגוריה זו כוללת את הערים המפורטות בנספח א. ערים אלה זוהו בעזרת צְלוּוּת של גודל היישוב והנפה. בעזרת צְלוּוּת זה הצלחנו לזהות את כל הערים (מלבד ארבע), על-פי הרשימה של ליפשיץ (1991).⁵
3. ערים בינוניות יהודיות. קטגוריה זו מכילה את הערים היהודיות שיש בהן מ־2,000 עד 100,000 תושבים, מלבד ערי הפיתוח. בקטגוריית גודל זו יש סגרגציה כמעט מוחלטת בין יהודים לערבים. לכן אנו מסתמכים על דיווח הנחקר לגבי שייכותו הדתית לצורך ההפרדה בין יישובים ערביים ויהודיים.
4. יישובים חקלאיים. קטגוריה הכוללת בעיקר קיבוצים ומושבים. אלה היישובים הקטנים אשר סווגו ככפריים או כחקלאיים, ותושביהם הם יהודים.
5. יישובים ערביים. כפי שצויין, ההפרדה הגיאוגרפית בין ערבים ליהודים היא עמוקה ביותר. רוב האוכלוסייה הערבית מתגוררת ביישובים ערביים בלבד. כ־33 אחוזים מתגוררים בערים מעורבות, בעיקר בירושלים, תל-אביב-יפו, חיפה, רמלה, לוד ועכו. שלוש הערים הראשונות מזהות בקובץ הנתונים. רמלה ולוד זוהו בעזרת צלווה של גודל היישוב והנפה. לכן הנחנו כי ערבים שאינם מתגוררים בחמש ערים אלה מתגוררים ביישובים ערביים. עכו לא זוהתה בקובץ הנתונים, ולכן מספרם הקטן של הערבים המתגוררים בעיר זו טופל כאילו התגוררו ביישוב ערבי.

כפי שניתן לראות מתרשים מספר 1, כ־40 אחוזים מהישראלים התגוררו בערים גדולות בשנת 1995, לעומת 38.3 אחוזים שהתגוררו בערים אלה בשנת 1983. שיעור המתגוררים בערי הפיתוח ירד מ־20 אחוזים בשנת 1983 ל־15.7 אחוזים בשנת 1995, בעוד שיעור המתגוררים בערים הבינוניות וביישובים הערביים עלה.

במחקר יש ארבעה משתנים תלויים:

1. משתנה דיכוטומי המציין כי הנחקר/ת השיג/ה תעודת בגרות עד שנת 1995;
2. משתנה דיכוטומי המציין כי הנחקר/ת השיג/ה תואר ראשון אקדמי;

5 ארבע הערים הן אור יהודה, ראש העין, יהוד ושלומי.

3. מעמד הנחקר/ת בשוק העבודה בשנת 1995. למשתנה זה שלוש קטגוריות: מועסק/ת, בלתי מועסק/ת, ולא בכוח העבודה;
4. ציון הסטטוס התעסוקתי (SEI) של הנחקר/ת (Semyonov et al., 2000) בשנת 1995.

תרשים מספר 2 מציג את שיעורי הנחקרים במדגם אשר השיגו תעודת בגרות ותואר ראשון על-פי סוג יישוב המגורים בשנת 1983. האחוזים הגבוהים ביותר נמצאים בערים הגדולות ובערים הבינוניות, והשיעורים הנמוכים ביותר נמצאים ביישובים הערביים. בתוך נמצאים ערי הפיתוח והיישובים החקלאיים. בתרשימים 3 ו-4 ניתן לראות כי השיעור הגבוה ביותר של הבלתי מועסקים מצוי בערי הפיתוח. ציון הסטטוס התעסוקתי הממוצע של תושבי ערי הפיתוח נמוך מזה המאפיין את היישובים העירוניים האחרים, אך הוא גבוה מהציון הממוצע ביישובים הערביים. סדר זה של ציוני סטטוס תעסוקתי תואם את סדר היישובים על-פי הישגי ההשכלה, כפי שראינו בתרשים 2.

משתנה בלתי תלוי החשוב לניתוח הוא המוצא. על-פי הנהוג כיום במחקרים על אתניות בישראל, אנו מגדירים חמש קבוצות מוצא:

1. יוצאי אירופה: יהודים שאביהם נולד בארצות אירופה או אמריקה, וגם בנים ובנות לאבות ילידי ישראל אשר סבתם מצד האב (paternal grandmother) נולדה בארצות אלה. קטגוריה זו כוללת גם ילידי ישראל דור שני, אשר מעל 80 אחוזים מהם הם ממוצא אשכנזי (Okun, 1999). קטגוריה זו מהווה 33.2 אחוזים מהמדגם.
2. יוצאי אסיה (21.3 אחוזים). קטגוריה זו כוללת נחקרים יהודים שאביהם (או סבתם מצד האב, במקרה של אבות ילידי ישראל) נולד בעירק, אירן, סוריה, מצרים, או בארצות אחרות במזרח התיכון.
3. יוצאי צפון אפריקה (21.8 אחוזים). קטגוריה זו כוללת נחקרים יהודים שאביהם (או סבתם מצד האב) נולד בארצות צפון אפריקה, בין לוב למרוקו.
4. ערבים מוסלמים (20.5 אחוזים).
5. ערבים נוצרים (3.1 אחוזים).

בניתוח נכללים גם חמישה משתני פיקוח:⁶

1. גיל הנחקר בשנת 1983, אשר נמדד בשנים (ממוצע = 18.1, סטיית תקן = 2.2).
2. רמת החיים של משפחת המוצא בשנת 1983. זהו מדד מתוקנן (ממוצע = 0, סטיית תקן = 1) של מוצרים בני קיימא שהיו בבית משפחת המוצא של הנחקר/ת בשנת 1983 (כגון מכונת כביסה, מכשיר טלוויזיה, מכונת ועוד).
3. השכלת ההורים הנמדדת כממוצע מספר שנות הלימוד שהושלמו על-ידי הורי הנחקר/ת (ממוצע = 8.1, סטיית תקן = 4.6).
4. מספר אחאים. משתנה זה משפיע על הישגים השכלתיים (Blake, 1981). בהעדר מדידה ישירה של המשתנה, השתמשנו במספר הלידות של אם הנחקר/ת (ממוצע = 4.8, סטיית תקן = 5.1).
5. מגדר. משתנה דיכוטומי המקבל את הערך 1 לגברים (53 אחוזים) ו-0 לנשים.

6. טבלות ממוצעים, סטיות תקן ומתאמי פירסון מופיעות בלוחות א2 ו-22 בנספח.

ניתוח רב־משתני

כפי שכבר ציינו בתחילת המאמר, אחת המגבלות המרכזיות של מחקרים קודמים, שחקרו את השפעות ערי הפיתוח בתהליך הריבוד, הייתה העדר מידע על דפוסי הגירה מערי הפיתוח ואליהן. אנו פותחים את הניתוח בכך שאנו מראים כי התושבים אשר המשיכו לגור בערי הפיתוח הינם מובחנים מבחינה השכלתית ואתנית. אנו אומדים משוואת רגרסיה לוגיסטית שמנבאת את (הלוגריתם הטבעי של) הסיכוי שתושב עיר פיתוח בשנת 1983 יישאר תושב עיר כזאת בשנת 1995. ניתוח זה נעשה לגבי יהודים בלבד, משום שבערי הפיתוח כמעט אין תושבים לא־יהודיים. האומדנים מוצגים בעמודה הראשונה בלוח 1. אומדנים אלה מראים כי הסיכוי להישאר תושב עיר פיתוח גדולים באופן מובהק לגבי נחקרים ממוצא צפון אפריקאי בהשוואה לנחקרים משתי קבוצות המוצא האחרות.⁷ הסיכוי שנחקרים ממוצא צפון אפריקאי יישארו בעיר פיתוח גבוה ב־35 אחוזים מזה של הקבוצות האחרות ($e^{0.302} = 1.35$). כמו־כן, תוצאות הניתוח מעלות שהסיכוי של נחקרים משכילים (בעלי תעודת בגרות) להישאר ולהתגורר בעיר פיתוח הוא נמוך יותר בהשוואה לנחקרים שאינם משכילים. גם בשנים הראשונות והמעצבות של ערי הפיתוח נצפה דפוס דומה של הגירת בעלי ההישגים הגבוהים יותר אל מחוץ להן (גונן וחסון, 1974; Spilerman & Habib, 1976). ממצאים אלה מצביעים בבירור על ההטיה הקיימת במחקרים המבוססים על נתוני חתך, ועל הקושי להסיק מסקנות תקפות על השפעת יישוב המגורים. בעמודה השנייה של לוח 1 מוצגים נתונים לגבי הסיכויים שנחקרים שלא התגוררו בעיר פיתוח בשנת 1983 יעברו לגור בה בשנת 1995. הממצאים מראים כי לנחקרים ממוצא צפון אפריקאי סיכוי גבוה ב־50 אחוזים ($e^{0.4} = 1.49$) מהסיכוי של נחקרים אשכנזיים לעבור לגור בערי פיתוח, וקרוב לכפול מזה של נחקרים שמוצאם מאסיה. נוסף על כך, הממצאים מראים כי בלא קשר למוצא, לנחקרים ממשפחות גדולות יש סיכוי גבוה לעבור להתגורר בערי פיתוח. הסבר אפשרי לכך הוא שלמשפחות גדולות קשה יותר להציע עזרה כלכלית ברכישת דירה לילדיהם. ייתכן שכתוצאה מכך יימשכו הצאצאים לערי הפיתוח, שם עלות רכישת נכסי הדיור נמוכה יחסית ומשכנתאות המדינה גדולות יותר. המטרה הבאה במחקר הנוכחי היא לבדוק את ההשערה שסוג יישוב המגורים (ובמיוחד עיר הפיתוח) משפיע על הישגיו ההשכלתיים של הפרט. אנו אומדים סדרה של משוואות רגרסיה לוגיסטית בהן המשתנה התלוי הוא השגת תעודת הבגרות. האומדנים מוצגים בלוח 2. המודל הראשון מראה כי נחקרים אשר גדלו בערי פיתוח וביישובים ערביים (מוסלמים ונוצרים) הם באופן מובהק בעלי סיכויים נמוכים יותר להשגת תעודת בגרות בהשוואה לתושבים ביישובים בינוניים מבוססים ברובם, המשמשים כקבוצת השוואה. משתנה המגדר שלילי ומובהק, ומלמד שהסיכוי של גברים להשיג תעודת בגרות נמוך יותר מן הסיכוי של נשים. במודל מספר 2, סיכויי השגת תעודת הבגרות נאמדים תוך כדי פיקוח על המגדר ועל שלושה משתני רקע הידועים כמשפיעים על הישגים השכלתיים: השכלת הורים, תנאים כלכליים של משפחת המוצא ומספר האחאים. כפי שניתן לצפות, שלושת המשתנים הללו משפיעים באופן מובהק על הסיכויים להשגת תעודת בגרות. כמו־כן, הפיקוח על

7 ממצאים דומים נמצאו גם במחקר רטרוספקטיבי בקרב זוגות נשואים (אדלר ולוי־אפשטיין, forthcoming).

משתנים אלה משנה באופן משמעותי את אומדן ההשפעה של סוג היישוב. השפעתם הישירה של מגורים ביישוב ערבי על נחיתותם של הצעירים הערביים נעלמת. רק ההשפעה הישירה של עיר הפיתוח נותרת מובהקת ומשמעותית (אף שעוצמתה פחתה). מגורים בעיר פיתוח בשנות הילדות מפחיתים את סיכויי השגת תעודת הבגרות ב-30 אחוזים בהשוואה למגורים בערים בינוניות ($e^{-.349} = 0.70$)⁸.

כפי שכבר אמרנו, קיימים הבדלים אתניים משמעותיים בסיכויי השגת תעודת הבגרות. חוקרים (ואחרים) המתייחסים לפערים העדתיים בישראל נוטים לייחס את אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים להתפלגותם בסוגי היישובים השונים. באופן ספציפי נטען (Swirsky, 1995) כי שיעורם הנמוך של בעלי תעודת הבגרות בקרב צעירים ממוצא צפון אפריקאי הוא תוצאה של התרכזותם הבלתי פרופורציונית בערי הפיתוח. אנו בוחנים טיעון זה על-ידי השוואת השפעות המוצא בסדרת משוואות לוגיסטיות. המודל הראשון (מודל 3) אומד את הבדלי המוצא הכלליים בהשגת תעודת הבגרות, בפיקוח על משתנה המגדר בלבד. המודל מציג את אי-השוויון הגדול והמוכר בין הקבוצה האשכנזית ושאר קבוצות המוצא. הסיכוי של יוצאי צפון אפריקה, לדוגמה, להשיג תעודת בגרות בראשית שנות השמונים (כאשר הנחקרים במדגם הנוכחי היו בגיל תיכון) היה קטן פי שלושה מהסיכוי של יוצאי אירופה; והסיכוי של מוסלמים להשיג תעודת בגרות היה רק עשירית מזה של יוצאי אירופה. כפי שניתן לראות מהנתונים במודל 4, הפערים הגדולים בין קבוצות המוצא נובעים בעיקר מהבדלים ברקע החברתי, הנמדד על-ידי השכלת ההורים, תנאים כלכליים של משפחת המוצא ומספר האחאים. כאשר משתנים אלה מופקחים (מודל 4), הנחיתות של יוצאי צפון אפריקה מצטמצמת מאוד. המקדם של אסיה אינו מובהק, ומקדמי ההשפעה של מוסלמים ונוצרים מתהפכים ומקבלים סימן חיובי מובהק. משמעות הדבר שלנוכח הדפוסים ההוויים, אילו נהנו מוסלמים ונוצרים מרקע השכלתי וכלכלי דומה לזה של יוצאי אירופה, הסיכוי של הראשונים להשיג תעודת בגרות היה גבוה מזה של האחרונים. הוספת סוג יישוב המגורים למודל (מודל 5) תורם תרומה חלקית ביותר להסברת נחיתותם של צעירים ממוצא צפון אפריקאי אחרי שמפקחים על מאפייני משפחת המוצא.⁹ אנו מסיקים כי למגורים בערי הפיתוח קיימת השפעה שלילית על הסיכויים להשגת תעודת הבגרות, אולם ריכוז של יוצאי צפון אפריקה בערי הפיתוח אינו גורם בעל השפעה חשובה על השיעורים הנמוכים של השגת תעודת הבגרות בקרב קבוצה זו.

בשלב הבא בניתוח אנו בודקים את ההשערה כי מגורים בעיר פיתוח מדכאים את הסיכויים להשגת תואר אקדמי. אנו עושים שימוש במודל לוגיסטי מולטינומי, שהמשתנה

8 ראוי להדגיש שאומדן הפער בין ערי הפיתוח לערים הבינוניות לפני הפיקוח על משתני הרקע היה כפול מהאומדן לאחר הפיקוח (קרוב ל-60%: $e^{-.534} = 0.59$).

9 מסקנה מהותית דומה עולה כאשר סוג יישוב המגורים נכנס למודל לפני שלושת המשתנים האומדים מוצא חברתי (בהשוואה להשפעת המוצא האתני במודל 3 ובמודל 6). נוסף על כך, אם מקבלים את הטענה בדבר ההשלכות השליליות של הפיזור הגיאוגרפי, אפשר לשער כי צעירים ממוצא צפון אפריקאי היו בעלי סיכויים טובים יותר אילו התגוררו ביישובים מרכזיים וגדולים יותר, שבהם הזדמנויות ההשכלה מגוונות יותר ואיכות ההשכלה גבוהה יותר באופן כללי. במטרה להעריך אפשרות זו נאמדו מודלים שונים עם אינטראקציות בין מוצא אתני וסוג היישוב. בכל המקרים לא נמצאה השפעה מובהקת סטטיסטית לאינטראקציות אלה, עובדה אשר הובילה אותנו לדחיית ההשערה.

התלוי בו הוא בעל שלוש קטגוריות, אשר מייצגות את התעודה הגבוהה ביותר אשר הושגה על־ידי הנחקר: תואר אקדמי, תעודת בגרות או אף אחת מהן. בלוח 3 מוצגות ההשפעות של המשתנים הבלתי תלויים על (הלוגריתם הטבעי של) הסיכוי להשיג תואר אקדמי בהשוואה לתעודת בגרות.¹⁰ כפי שאפשר לראות בעמודה מספר 1, נראה כי המגורים בעיר פיתוח או ביישוב ערבי בשנות הילדות מדכאים את הסיכויים להשגת התואר האקדמי בהשוואה להשגת תעודת הבגרות. יחד עם זאת, כאשר מפקחים על המוצא החברתי (מודל 2), השפעות אלה מצטמצמות עד כדי חוסר מובהקות. כאשר מוסיפים למודל את המוצא האתני (מודל 5), אנו מוצאים מקדמים חיוביים למוצא מוסלמי (מובהק) ונוצרי (לא מובהק). יותר מכך, השוואת ההשפעות הכלליות של המוצא (מודל 3) להשפעותיהם הנקיות לאחר פיקוח על רקע חברתי (מודל 4) וסוג יישוב המגורים (מודל 5), מלמדת כי אי־השוויון האתני בסיכויי השגת תעודת הבגרות ובסיכויי השגת התואר האקדמי נובע ברובו מאי־השוויון החברתי־כלכלי הבין־דורי בין קבוצות המוצא, ונובע פחות מדפוסי המגורים השונים. בשלב הבא והאחרון בניתוח אנו בוחנים את ההשפעות של סוג יישוב המגורים על הסטטוס ועל ההישגים התעסוקתיים. דפוסי תעסוקה וקריירה של נשים וגברים הם שונים באופן משמעותי. לכן אנו עורכים בנפרד את הניתוח לגבי נשים וגברים. בלוח 4 אנו בוחנים את ההשערה כי תעסוקה והעדר תעסוקה משתנים בהתאם לסוג יישוב המגורים. אנו אומדים מודל לוגיסטי מולטינומי למשתנה בעל שלוש הקטגוריות: מועסק, לא־מועסק ומחויץ לכות העבודה בשנת 1995. בלוח מוצגות ההשפעות של המשתנים הבלתי תלויים על (הלוגריתם הטבעי של) הסיכוי להיות מועסק מול הסיכוי להיות בלתי מועסק. אנו מוצאים כי תושבים של יישובים חקלאיים הם בעלי הסיכוי הנמוך ביותר להיות בלתי מועסקים. ממצא זה נכון הן לגבי גברים והן לגבי נשים, והסתברות זו משקפת את שיעורם הגבוה יחסית (מעל הממוצע) של החקלאים העצמאיים וחברי הקיבוצים בקטגוריה זו. בקרב גברים אנו מוצאים כי תושבי ערי הפיתוח והערים הגדולות הם בעלי הסיכויים הגבוהים ביותר להיות בלתי מועסקים, אם כי השפעת מקום המגורים אינה מובהקת סטטיסטית. בלוחות 5א ו־5ב מוצגות תוצאות של בחינת ההשערה כי סוג יישוב המגורים משפיע על הסטטוס התעסוקתי. כפי שניתן לראות בעמודה הראשונה של לוח 5א, קיימים הבדלים מובהקים בין סוגי היישובים בציונים הממוצעים של הסטטוס התעסוקתי של גברים: ציוני הסטטוס התעסוקתי של גברים תושבי ערים בינוניות וערים גדולות הם הגבוהים ביותר, ואלה של גברים תושבי היישובים הערביים הם הנמוכים ביותר. ציוני הסטטוס התעסוקתי הממוצעים בערי הפיתוח וביישובים החקלאיים נמוכים באופן משמעותי מאלה שביישובים העירוניים. הציונים הממוצעים הנמוכים ביישובים החקלאיים היו צפויים, בגלל ציוני הסטטוס התעסוקתי הנמוכים של התעסוקות החקלאיות. כאשר משלבים במודל מאפיינים נוספים, מוצאים שהנחיתות המיוחסת לערי הפיתוח בציונים הממוצעים של הסטטוס

10 בניתוח אחר, אשר אינו מוצג, אנו אומדים את מודל Mare (Mare 1981) לגבי המעבר מתעודת בגרות לתואר אקדמי. יחד עם זאת, בעקבות הביקורת האחרונה על מודל Mare (Breen & Jonsson, 2000; Cameron & Heckman, 1998), אנו מעדיפים את המודל המולטינומי, משום שאינו מכיל הטיה הנובעת מסלקטיביות המדגם (sample-selection). המודל מכיל שתי השוואות: תואר אקדמי מול תעודת בגרות והעדר תעודה מול תעודת בגרות. ההשוואה השנייה אינה מוצגת בשל שיקולי מקום ומשום שהאומדנים המתקבלים ממודל זה דומים לאלה המוצגים בלוח מספר 2.

התעסוקתי נובעת כולה מהנחיתות ההשכלתית שלהם (מודל 2), בעוד הנחיתות של היישובים הערביים מצטמצמת אך נותרת משמעותית גם לאחר הפיקוח על ההשכלה. כאשר כל משתני הפיקוח נכללים במודל (מודל 4), ההשפעות של סוג יישוב המגורים הן זניחות, למעט העובדה שתושבי היישובים החקלאיים הם בעלי ציוני סטטוס תעסוקתי נמוכים מאוד. ראוי לשים לב גם לעובדה שהמקדמים המייצגים מוסלמים ונוצרים הינם גבוהים יחסית וכן שליליים. הם מלמדים שהשתייכות לקבוצות אלה כרוכה בסטטוס תעסוקתי נמוך מזה של יהודים, גם כאשר מאפייני ההשכלה והרקע המשפחתי דומים. קשה לשלול את האפשרות שהשפעות אלה מייצגות את האפליה הבוטה שערביי ישראל סובלים ממנה. התוצאות לגבי נשים מלמדות על דמיון וגם על שוני ביחס לאלה של הגברים. הדמיון הוא בחשיבותה של ההשכלה ובהעדרה של השפעה ישירה של סוג יישוב המגורים, למעט ההשפעה השלילית של היישובים החקלאיים. ההבדל המשמעותי ביותר הוא העדר ההשפעה השלילית של השייך הערבי. זהו ממצא מוכר (Semyonov et al., 1999), הנובע משיעור השתתפות נמוך של נשים ערביות בכוח העבודה ומתעסוקתן בשוק עבודה ערבי, המגן עליהן מתחרות עם נשים יהודיות.

דיון

השיח הציבורי הישראלי בכלל והשיח האקדמי בפרט מייחסים במידה מכרעת את אי-השוויון האתני בהשכלה ובתעסוקה לפיזור השונה של אוכלוסיות ממוצא שונה ביישובים מבוססים ובלתי מבוססים. על-פי שיח זה, ערי הפיתוח הן לא רק יחידות פיזור מרחבי. למעשה, ערי הפיתוח נתפסות כיחידות אוטונומיות (חלקית לפחות) עם מערכת הינוך ושוק עבודה נחותים בהשוואה ליישובים עירוניים אשר ממקמים בליבת המדינה. אין לנו ויכוח עם טענה זו. אך בהמשך לה מוצגת המסקנה שמגורים ביישובים אלה הינם הגורם להישגים ההשכלתיים והתעסוקתיים הנמוכים של תושביהם. טענה זו "מעמיסה" על מערכת החינוך המקומית ועל מבנה הזדמנויות העבודה המקומי את כל האחריות או את רוב האחריות לפערים המתגלים בהשוואה בין הישגי האוכלוסייה ביישובים השונים. מאמר זה בא לבחון באופן שיטתי יותר את הטענות האלה, ומטרתו היא לאתגר את הגישה שהבעיה טמונה במערכות אלה בלבד, ואם מערכות אלה יטופלו כראוי, תיפתר בעיית הפערים העדתיים והלאומיים בישראל.

השימוש בנתוני פאנל של שנתון צעירים, אשר נוצר באמצעות מיווג נתונים ממפקדי האוכלוסין של 1983 ו-1995 אפשר לנו לבחון באופן מעמיק יותר את התפקיד המרכזי של ערי הפיתוח ויישובים אחרים. באופן ספציפי, אנו בוחנים את השפעת סוג יישוב המגורים בהשוואה להשפעת מאפייני משפחת המוצא בתהליך השגת הישגים השכלתיים ותעסוקתיים ובהנצחת אי-השוויון האתני. אנו מוצאים כי למגורים בעיר פיתוח יש השפעה שלילית על השגת תעודת בגרות, אך לעומת זאת, סוג יישוב המגורים אינו גורם משמעותי לאי-השוויון האתני בשיעורי השגת תעודת הבגרות. יתרה מזאת, סוג יישוב המגורים אינו משפיע על ההזדמנות להשגת תואר אקדמי, ואף אינו משפיע על ההסתברות לאבטלה ולהשגת סטטוס תעסוקתי. ההשפעה השלילית של מגורים בעיר פיתוח על ההסתברות להשגת תעודת בגרות עשויה להיות מוסברת על-ידי העובדה שילדים נדרשים בדרך כלל

ללמוד במערכת ההשכלה המקומית, שאיכותה בערי הפיתוח היא נמוכה. יחד עם זאת, בקרב יהודים, אי־השוויון האתני מוסבר כמעט כולו על־ידי הנצחת אי־השוויון בין הדורות, ורק חלק קטן וזניח מוסבר בהשפעה ישירה של סוג יישוב המגורים. במילים אחרות, הפערים העדיניים כיום הם תוצאה ישירה של פערים עדיניים בדור הקודם, ואינם תוצאה של דפוסי הפיזור הגיאוגרפי של העדות השונות.

ניתן לטעון, כמובן, כי העדר השפעה ישירה של סוג היישוב בשנות השמונים והתשעים הינו תוצר של החפיפה הגדולה בין סוג היישוב לבין מאפיינים חברתיים כלכליים של המשפחות, חפיפה אשר נוצרה במהלך שנות קיום המדינה. החפיפה עצמה, כך ניתן לטעון, נוצרה במהלך שנות החמישים והשישים, כאשר מהגרים יושבו באופן דיפרנציאלי ביישובים השונים. טיעון זה מניח כי בעשורים הקודמים הייתה לסוג היישוב השפעה משמעותית על ההישגים. אולם לטיעון זה יש תימוכין מעטים בלבד. הציטוט השכיח, המשמש לחיזוק הטענה שסוג היישוב אכן "משפיע", לקוח ממחקרם של Spilerman ו־Habib (1976), שבו ניתחו את נתוני מפקד 1961. הנתונים שייכים לעשור המעצב של מערכת הריבוד הישראלית, ואף־על־פי שנתוני החתך שהשתמשו בהם לא אפשרו את הפיקוח הסטטיסטי על מאפייני הרקע המשפחתי, בכל זאת מצאו החוקרים השפעה קטנה של המגורים בעיר הפיתוח על ההישגים התעסוקתיים.¹¹

נוסף על כך, מממצאי המחקר הנוכחי עולה שגם מצבם של ערביי ישראל אינו תוצאה של מקום מגוריהם. בתחום ההשכלה, מוסלמים ונוצרים הם בעלי הישגים גבוהים יותר משהיה אפשר לנבא על־פי הסטטוס החברתי־הכלכלי שלהם. תופעה זו ידועה וכבר דווחה (Shavit, 1990). מצד שני, הממצאים הנוגעים להישגים התעסוקתיים הם שונים לגמרי. גברים ערביים סובלים מאפליה בשוק העבודה, וההישגים התעסוקתיים שלהם נמוכים הרבה יותר מכפי שהישגי ההשכלה שלהם מצדיקים, אך סוג יישוב המגורים אינו מתווך את ההשפעה הזאת.

שילוב ממצאים אלה עם ממצאי הניתוח של דפוסי ההגירה מערי הפיתוח ואליהן מאפשר לשער כי ערי הפיתוח אכן מצויות בעמדת נחיתות בהשוואה ליישובים עירוניים

11 במהלך השיפוט של המאמר הוארה הסוגיה אשר נוגעת לאפשרות כי האבחנה בין יישוב המגורים לבין מאפייני ההורים הוא בעייתי, שכן היישוב עצמו עשוי להיות גורם משמעותי ביצירת נחיתות דור ההורים. במילים אחרות, יישוב המגורים מהווה גורם המשפיע על הישגים השכלתיים ותעסוקתיים של בני הדור השני באמצעות השפעתו על דור ההורים. לביור שאלה זו אמדנו בנפרד את השפעותיו של סוג יישוב המגורים בשנת 1995 על הסטטוס התעסוקתי לגבי נחקרים שהתגוררו בערי פיתוח בשנת 1983 ולנחקרים אשר התגוררו בערים אחרות (גדולות ובינוניות) בשנת 1983. אמידת המודל בנפרד לגבי המתגוררים בערי פיתוח ולגבי המתגוררים בערים אחרות בשנת 1983 נועדה לפקח על השפעת היישוב על דור ההורים, בכל אחת משתי הקבוצות. קבוצת הורי הנחקרים הושפעו מאותם מאפייני יישוב. הניתוח נערך לגבי יהודים בלבד, משום שערבים אינם מתגוררים בערי הפיתוח, והאומדנים לגבי גברים ונשים מוצגים בלוחות 3 ו־4 בנספח. מן הלוחות עולה כי בכל המודלים המנבאים מיצב תעסוקתי, השפעת מאפייני ההורים היא חיובית ומובהקת. לפיכך ניתן לומר שמגורים בערי פיתוח אינם משנים את האופן שבו מאפייני ההורים משפיעים על הישגי הצאצאים (אם כי ייתכן שהם גרמו לכך שאפיוני ההורים יהיו נמוכים יותר).

אחרים בישראל, אולם עובדה זו בלבד אינה מסבירה את נחיתותם של תושביהן. ההרכב החברתי והכלכלי הנמוך של ערי הפיתוח הוא תוצאה של הגירה סלקטיבית מערי הפיתוח ואליהן יותר מאשר תוצאה של השפעתן המדכאת. כישלונן העיקרי של ערי הפיתוח הוא בעובדה שהן מאבדות את הילדים המצליחים שגדלו בהן.

אנו מייחסים חשיבות למחקר שהוצג כאן, משום שאנו סבורים שאי־השוויון בחברה הישראלית בכלל והפערים בין קבוצות מוצא ולאום בפרט הם בעיה חברתית חמורה, שהולכת ומתעצמת. לצורך התמודדות עם בעיה זו חשוב לזהות את המכשולים העומדים בדרך להשגת שוויון בין קבוצות אוכלוסייה שונות. השוויון קשה למימוש, גם אם מדובר בשוויון הודמנויות (leveling the playing field). אנו טוענים שמבחינה חברתית מתחייבת התמודדות המתייחסת לא רק למשאבי בית־הספר אלא גם לאותם משאבים (או חסרים) שהינם מעבר לשליטת בית־הספר. מאמר זה בא להדגיש את התפיסה שהתמקדות ביישובים, ובמיוחד במערכות החינוך והתעסוקה בערי פיתוח, כמקור לפערים המתמשכים בחברה הישראלית היא בבחינת "חיפוש המטבע מתחת לפנס". חלק גדול מן הפערים הינם מעבר לשליטת בתי־הספר, וקשורים באופן הדוק לרקע המשפחתי של התלמידים. לכך יש שתי השלכות חשובות: ראשית, התמודדות רצינית עם פערים אלה מחייבת מנות עודפות של משאבים חינוכיים לתלמידים בעלי חסרים, במטרה להתגבר על פערים התחלתיים. שנית (וזהו הבעיה האמיתית של החברה הישראלית), במצב שבו למשפחות המוצא יש השפעה משמעותית על הישגי צאצאיהם, כפי שראינו, אי־השוויון הכלכלי ההולך וגדל מאפשר למשפחות בעלות משאבים להבטיח באמצעותם שילדיהם ישמרו על יתרונם ההשכלתי (והתעסוקתי), ולנטרל בכך, באופן חלקי לפחות, את תרומתה של מדיניות המשפרת את הישגי ההשכלה של האוכלוסיות החלשות. התמודדות רצינית עם בעיה זו מחייבת הכרה בתוצאות החברתיות השליליות של אי־השוויון הכלכלי הגדול שקיים בחברה הישראלית.

לוח 1: רגרסיות לוגיסטיות להישארות בערי פיתוח ולמעבר אליהן
 בין 1983 ל-1995 (יהודים בלבד)

משתנים בלתי תלויים	1. הישארות	2. מעבר אל
מגדר	0.022	0.082
מוצא (קטגוריית התייחסות: אשכנזים)		
צפון אפריקה	0.302**	0.400**
אסיה	-0.048	-0.415**
השכלה (קטגוריית התייחסות: בלי בגרות)		
תעודת בגרות	-0.581**	-0.145
תואר אקדמי	-0.621**	-0.258
רמת חיים של משפחת המוצא	-0.093	-0.018
השכלת ההורים	-0.041**	-0.038*
מספר אחאים	-0.023	0.124**
Constant	0.982**	-2.539**

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

לוח 2: רגרסיה לוגיסטית להשגת תעודת בגרות

6	5	4	3	2	1	משתנים בלתי תלויים
-0.376**	-0.393**	-0.397**	-0.383**	-0.383**	-0.369**	מגדר
						מוצא (קטגוריית התייחסות: אשכנזים)
-1.145**	-0.246**	-0.278**	-1.254**			צפון אפריקה
-1.038**	-0.122	-0.115	-1.038**			אסיה
-1.582**	0.357**	0.358**	-1.755**			מוסלמים
-0.674**	0.550**	0.536**	-0.733**			נוצרים
סוג יישוב – 1983						
-0.297*	-0.322~			-0.349*	-0.534**	ערי פיתוח
0.147	-0.131			-0.063	0.004	ערים גדולות
0.003	-0.127			-0.120	-0.006	יישובים חקלאיים
-0.205	-0.233			0.258	-1.142**	יישובים ערביים
						מידע חסר לגבי יישוב מגורים¹²
-0.365*	-0.372			-0.386*	-0.666**	
מוצא חברתי						
						רמת חיים של
	0.412**	0.412**		0.387**		משפחת המוצא
	0.120**	0.121**		0.124**		השכלת ההורים
	-0.109**	-0.116**		-0.114**		מספר אחאים
1.177**	0.158	-0.002	1.222**	0.043	0.678**	Intercept

~ מובהק ב-0.06

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

לוח 3: רגרסיות לוגיסטיות מולטינומיות המשוות את הסיכויים להשגת תואר אקדמי לעומת תעודת בגרות.

משתנים בלתי תלויים	1	2	3	4	5	6
מגדר	0.181**	0.175**	0.176**	0.156**	0.156*	0.164**
מוצא (קטגוריית התייחסות: אשכנזים)						
צפון אפריקה			-1.047**	-0.347**	-0.362**	-1.001**
אסיה			-1.109**	-0.370**	-0.374**	-1.038**
מוסלמים			-1.316**	0.440**	0.747**	-0.879**
נוצרים			-1.012**	-0.055	0.240	-0.620**
סוג יישוב – 1983						
ערי פיתוח	-0.578**	-0.326			-0.266	-0.414*
ערים גדולות	-0.275	-0.307			-0.324	-0.257
יישובים חקלאיים	-0.188	-0.303			-0.281	-0.149
יישובים ערביים	-1.251**	0.076			-0.719*	-0.829**
מידע חסר לגבי יישוב מגורים ¹³	-0.590*	-0.489			-0.462	-0.558*
מוצא חברתי						
רמת חיים של משפחת המוצא		0.226**		0.249**	0.251**	
השכלת ההורים		0.157**		0.145**	0.144**	
מספר אחאים		-0.059**		-0.062**	-0.059**	
Intercept	0.290	-1.228**	0.496**	-1.285*	-0.978**	0.704**

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

לוח 4: רגרסיות מולטינומיות המשוות סיכויי תעסוקה ואבטלה של גברים ונשים

גברים	נשים	משתנים בלתי תלויים
-0.029	-0.002	גיל
		מוצא (קטגוריית התייחסות: אשכנזים)
-0.791**	-0.367*	צפון אפריקה
-0.516*	-0.370*	אסיה
-1.326**	-0.161	מוסלמים
-1.301**	-1.241*	נוצרים
		סוג יישוב – 1983
-0.829	0.236	ערי פיתוח
-0.732	0.476	ערים גדולות
0.311	1.058*	יישובים חקלאיים
0.285	0.507	יישובים ערביים
-0.415	0.188	מידע חסר לגבי יישוב מגורים ¹⁴
		השכלה (קטגוריית התייחסות: ללא בגרות)
0.088	1.166**	תעודת בגרות
0.351	0.584*	תואר אקדמי
5.677**	2.129*	Intercept

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

14 בקטגוריה זו נכללים כל הפרטים שלגביהם אין מידע על יישוב מגוריהם.

לוח 5א: רגרסיות לניבוי סטטוס תעסוקתי (SEI) ב-1995, גברים

משתנים בלתי תלויים	1	2	3	4
סוג יישוב – 1983				
ערי פיתוח	-9.59**	-1.83	-.92	-1.14
ערים גדולות	-2.44*	-2.02*	-1.56	-0.62
יישובים חקלאיים	-11.64**	-7.97**	-8.09**	-8.09**
יישובים ערביים	-18.69**	-10.72**	-5.44**	2.88
מידע חסר לגבי יישוב מגורים ¹⁵	-4.21	-0.18	0.48	0.32
השכלה				
תעודת בגרות		15.22**	13.24**	13.34**
תואר אקדמי		28.51**	26.42**	26.56**
רמת חיים של משפחת מוצא – 1983				
השכלת הורים				
			1.96**	1.16**
מוצא				
צפון אפריקה				-1.89*
אסיה				-11.41**
מוסלמים				-8.02**
נוצרים				
Intercept	48.80**	-32.78**	28.67**	30.93**
R²	0.07	0.44	0.45	0.46

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

15 בקטגוריה זו נכללים כל הפרטים שלגביהם אין מידע על יישוב מגוריהם.

לוח 5: רגרסיות לניבוי סטטוס תעסוקתי (SEI) ב-1995, נשים

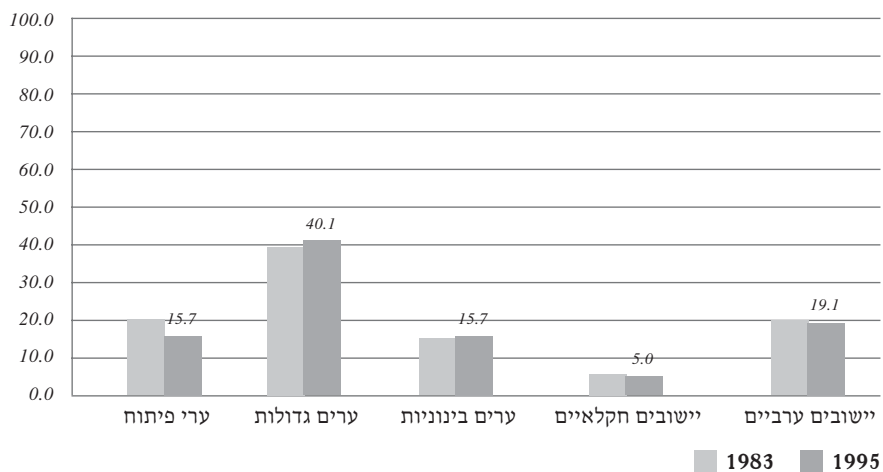
4	3	2	1	משתנים בלתי תלויים
סוג יישוב – 1983				
-0.12	-3.29	-0.88	-7.42**	ערי פיתוח
-0.45	-4.44	-0.14	-0.57	ערים גדולות
-3.84*	-3.88*	-3.47*	-5.21*	יישובים חקלאיים
-0.44	-0.69	-3.95**	-7.65**	יישובים ערביים
-0.85	-0.87	-0.67	-2.88	מידע חסר לגבי יישוב מגורים ¹⁵
השכלה				
12.53**	12.59**	13.93**		תעודת בגרות
20.77**	20.82**	22.81**		תואר אקדמי
0.52**	0.55**			רמת חיים של משפחת מוצא – 1983
1.07*	1.11*			השכלת הורים
מוצא				
-1.21				צפון אפריקה
-0.26				אסיה
-1.10				מוסלמים
0.29				נוצרים
30.40**	29.69**	33.82**	51.94**	Intercept
0.40	0.39	0.38	0.02	R²

* מובהק ב-0.05

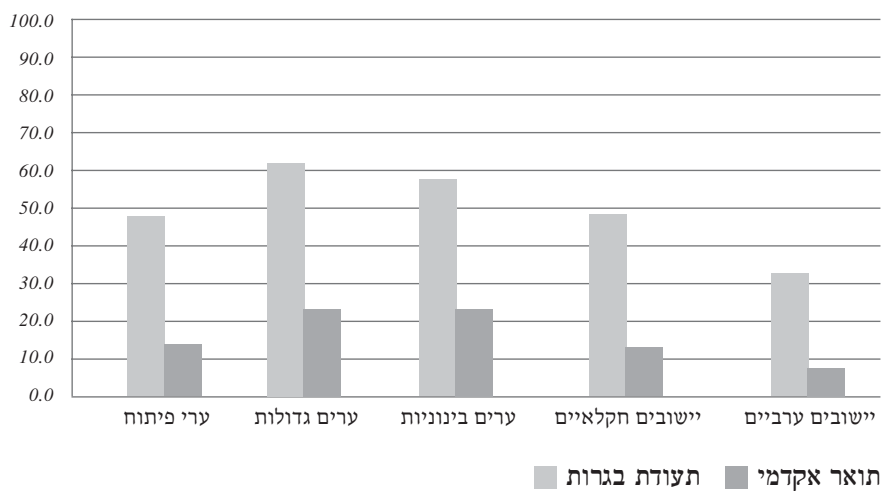
** מובהק ב-0.01

15 בקטגוריה זו נכללים כל הפרטים שלגביהם אין מידע על יישוב מגוריהם.

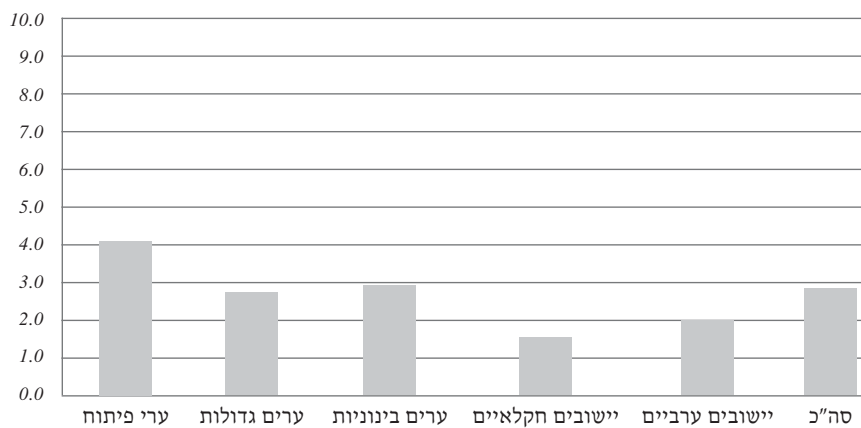
תרשים 1: התפלגות אחוזים של סוג יישוב המגורים ב-1983 וב-1995

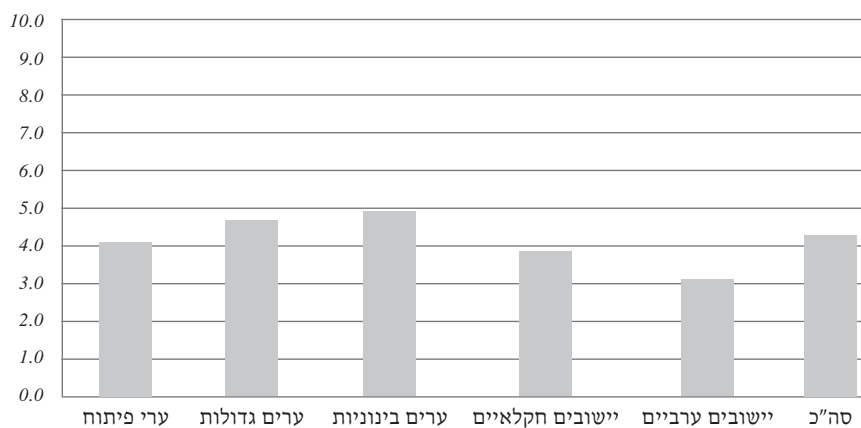
תרשים 2: שיעור השגת תעודת בגרות ותואר אקדמי על-פי סוג יישוב ב-1983

תרשים 3: שיעור בלתי מועסקים על-פי סוג יישוב המגורים ב-1995

תרשים 4: ציון ממוצע של סטטוס תעסוקתי על-פי סוג יישוב המגורים ב-1995

נספח

לוח 1. היישובים המוגדרים כערי פיתוח

אילת	כפר יונה
אופקים	לוד
אור יהודה	מגדל העמק
אור עקיבא	מעלות
אשדוד	מצפה רמון
אשקלון	נצרת עילית
באר־שבע	נהרייה
באר יעקב	נתיבות
בית דגן	עכו
בית שאן	עפולה
בית שמש	ערד
דימונה	צפת
חצור הגלילית	קריית גת
טבריה	קריית מלאכי
טירת הכרמל	קריית עקרון
יבנה	קריית שמונה
יהוד	ראש העין
יוקנעם עילית	רמלה
ירוחם	שדרות
כרמיאל	שלומי

הערה: הלוח מכיל את כל היישובים שמשרדי הממשלה הגדירו רשמית כערי פיתוח בזמן כלשהו. מרבית הערים נוסדו בשנת 1948, ומרבית תושביהן הראשונים היו מהגרים שהגיעו במהלך שנות החמישים מצפון אפריקה ומאסיה. כמה מערים אלה נוסדו לפני 1948 (כגון צפת), אך במהלך שנות החמישים והשישים רוב תושביהן היו מהגרים מצפון אפריקה ומאסיה.

הגדרת ערי הפיתוח אינה אחידה, וחוקרים (וכן גופים ממשלתיים ואחרים) הגדירו בתקופות שונות את ערי הפיתוח באופנים שונים (לדוגמה, בהתייחסות לגודל, למרחק מהמרכז וכדומה). אנו בחרנו בהגדרה זו מכיוון שאנו מבקשים להתמקד בטיעון שהעובדה שהמדינה הגדירה את הערים הללו כערי פיתוח תרמה להדרתם החברתית, הכלכלית והפוליטית של תושביהן וצאצאיהם.

לוח 2א: ממוצעים וסטיות תקן והתפלגות אחוזים של משתני רקע לפי סוג יישוב ב-1983 וב-1995

מגדר	מוצא						מספר גיל	השכלת ההורים	רמת חיים של משפחת המוצא ב-1983		
	נוצרים	מוסלמים	אסיה	צפון אפריקה	אשכנזים	אחאים					
סוג יישוב ב-1983											
נשים	גברים	-	-	20.3	43.4	17.5	30.55	5.16	7.71	0.13	ערי פיתוח
							(2.27)	(2.39)	(4.21)	(0.79)	
39.1	37.6	24.6	18.1	46.1	30.4	52.2	30.54	4.13	9.11	0.26	ערים גדולות
							(2.26)	(2.11)	(4.39)	(0.89)	
15.2	14.6	-	-	23.9	14.4	20.0	30.61	4.20	9.01	0.42	ערים בינוניות
							(2.26)	(2.06)	(4.59)	(0.92)	
5.7	6.3	-	-	7.8	8.9	7.4	30.35	5.40	8.11	0.34	יישובים חקלאיים
							(2.23)	(2.32)	(4.95)	(0.87)	
18.5	19.8	75.4	81.9	-	-	-	30.24	7.39	3.63	-1.09	יישובים ערביים
							(2.22)	(2.00)	(3.09)	(0.72)	
2.1	1.9	-	-	1.9	2.8	2.9	30.39	4.40	8.80	0.28	מידע חסר על יישוב
							(2.33)	(2.23)	(4.83)	(0.85)	
100	100	100	100	100	100	100	30.48	5.04	7.69	0.00	סה"כ
(6,202)	(7,083)	(415)	(2,724)	(2,836)	(2,898)	(4,412)	(2.26)	(2.48)	(4.70)	(1.00)	
סוג יישוב ב-1995											
15.5	15.8	-	-	16.7	35.5	13.1	30.58	5.27	7.29	0.09	ערי פיתוח
							(2.27)	(2.42)	(4.23)	(0.77)	
40.9	39.5	26.0	18.3	49.2	35.2	52.3	30.47	4.30	9.0	0.24	ערים גדולות
							(2.27)	(2.17)	(4.47)	(0.91)	
16.3	15.3	-	-	23.9	16.0	21.5	30.41	4.53	9.21	0.48	ערים בינוניות
							(2.25)	(2.16)	(4.52)	(0.81)	
4.5	5.5	-	-	5.4	6.6	7.4	30.64	4.17	9.04	0.41	יישובים חקלאיים
							(2.26)	(2.14)	(4.47)	(0.89)	
18.3	19.8	74.0	81.7	-	-	-	30.25	7.39	3.60	-1.09	יישובים ערביים
							(2.21)	(2.00)	(3.09)	(0.72)	
4.6	4.1	-	-	4.8	6.7	5.6	30.70	4.70	8.59	0.33	מידע חסר על יישוב
							(2.22)	(2.21)	(4.51)	(0.83)	
100	100	100	100	100	100	100	30.48	5.04	7.70	0.00	סה"כ
(6,202)	(7,083)	(415)	(2,724)	(2,836)	(2,898)	(4,412)	(2.26)	(2.48)	(4.70)	(1.00)	

לוח 2ב: מתאמי פירסון בין משתני רקע

סטיית תקן	ממוצע	גיל	מספר אחאים	רמת חיים של משפחת המוצא	
4.70	7.70	-.10**	-.65**	0.65**	השכלת הורים
1.00	0.00	-.01	-.52**	1.00	רמת חיים של משפחת המוצא
2.48	5.04	0.04**	1.00	-	מספר אחאים
2.26	30.48	1.00	-	-	גיל

* מובהק ב־0.05

** מובהק ב־0.01

כפי שניתן לראות מלוח 2א, נחיתות היישובים הערביים בולטת ברמת החיים של משפחת המוצא, בהשכלת ההורים ובמספר האחאים הגבוה הן בשנת 1983 והן בשנת 1995. מבין היישובים היהודיים, בערי הפיתוח רמת החיים הממוצעת היא הנמוכה ביותר, ממוצע שנות השכלת ההורים הוא הנמוך ביותר ומספר האחאים הוא הגבוה ביותר בשתי השנים. מקרב יוצאי צפון אפריקה, שיעור גבוה מתגורר בערי הפיתוח בשנת 1983 (43.4 אחוזים, פי 2.5 מאשר בקרב האשכנזים וכפול מזה שבקרב יוצאי אסיה), ותמונה דומה עולה גם בשנת 1995. כתמונת ראי, שיעור המתגוררים בערים הגדולות מקרב האשכנזים גבוה בהשוואה ליוצאי אסיה, ובמיוחד בהשוואה ליוצאי צפון אפריקה. בערים הבינוניות ניכרת הדומיננטיות של יוצאי אסיה, כאשר בשתי השנים שיעור המתגוררים מקרב קבוצה זו הוא הגבוה ביותר בהשוואה לשתי הקבוצות היהודיות האחרות. מעניין לראות כי שיעור המתגוררים ביישובים החקלאיים בקרב האשכנזים נשאר דומה בשתי השנים, בעוד שיעור המתגוררים ביישובים אלה בקרב יוצאי צפון אפריקה ואסיה יורד בשנת 1995 (בהתאמה לעלייה בשיעור המתגוררים מקרב קבוצות אלה בערים הבינוניות).

לוח 2ב מציג מתאמי פירסון בין משתני הרקע, וממנו עולה, כצפוי, כי רמת החיים של משפחת המוצא קשורה באופן חיובי עם השכלתם, ושני משתני רקע אלה קשורים באופן שלילי עם מספר האחאים. כלומר, משפחות בעלות רמת חיים גבוהה מאופיינות בהורים בעלי השכלה גבוהה ובמספר ילדים קטן, בהשוואה למשפחות בעלות רמת חיים נמוכה.

לוח 3א: רגרסיות לניבוי סטטוס תעסוקתי (SEI) ב-1995 לגבי גברים יהודיים
שהתגוררו בערי פיתוח ב-1983

4	3	2	1	משתנים בלתי תלויים
סוג יישוב – 1995				
(קטגוריית התייחסות: ערים אחרות)				
-1.36	-1.29	-2.57	-7.35**	ערי פיתוח
3.35	2.24	2.47	3.02	יישובים חקלאיים
6.05	6.03	4.96	1.75	מידע חסר לגבי יישוב מגורים
השכלה				
(קטגוריית התייחסות: בלי בגרות)				
6.82**	6.73**	8.14**		תעודת בגרות
37.52**	37.53**	40.69**		תואר אקדמי
3.88**	3.83**			רמת חיים של משפחת מוצא – 1983
0.39*	0.45*			השכלת הורים
מוצא				
(קטגוריית התייחסות: אשכנזים)				
0.19				צפון אפריקה
-3.07				אסיה
32.62**	31.56**	36.28**	44.91**	Intercept
0.36	0.36	0.33	0.03	R²

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

לוח 3: רגרסיות לניבוי סטטוס תעסוקתי (SEI) ב-1995 לגבי גברים יהודיים שהתגוררו בערים אחרות (ערים גדולות ובינוניות) ב-1983.

משתנים בלתי תלויים	1	2	3	4
סוג יישוב – 1995				
(קטגוריית התייחסות: ערים אחרות)				
ערי פיתוח	1.14	3.76	4.70*	4.68*
יישובים חקלאיים	0.13	0.26	0.31	0.30
מידע חסר לגבי יישוב מגורים	-1.85	0.98	1.29	1.41
השכלה				
(קטגוריית התייחסות: בלי בגרות)				
תעודת בגרות		5.62**	3.56**	3.55**
תואר אקדמי		35.06**	29.96**	29.83**
רמת חיים של משפחת מוצא – 1983				
השכלת הורים				
מוצא				
(קטגוריית התייחסות: אשכנזים)				
צפון אפריקה				-1.48
אסיה				-1.97
Intercept	48.80**	38.71**	31.44**	33.29**
R²	0.00	0.32	0.35	0.35

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

לוח 4א: רגרסיות לניבוי סטטוס תעסוקתי (SEI) ב-1995 עבור נשים
שהתגוררו בערי פיתוח בשנת 1983

4	3	2	1	משתנים בלתי תלויים
סוג יישוב – 1995				
(קטגוריית התייחסות: ערים אחרות)				
1.84	1.82	0.75	-5.50**	ערי פיתוח
4.83	4.79*	3.79	1.88	יישובים חקלאיים
2.93	2.92	2.21	-3.96	מידע חסר לגבי יישוב מגורים
השכלה				
(קטגוריית התייחסות: בלי בגרות)				
-0.02	-0.05	0.30		תעודת בגרות
25.99**	25.92**	29.70**		תואר אקדמי
3.94**	3.94**			רמת חיים של משפחת מוצא – 1983
0.48*	0.48*			השכלת הורים
מוצא				
(קטגוריית התייחסות: אשכנזים)				
-0.123				צפון אפריקה
-0.184				אסיה
34.30**	34.17**	39.06**	49.60**	Intercept
0.36	0.35	0.32	0.02	R²

* מובהק ב-0.05

** מובהק ב-0.01

לוח 4ב: רגרסיות לניבוי סטטוס תעסוקתי (SEI) ב-1995 עבור נשים שהתגוררו בערים אחרות (ערים גדולות ובינוניות) בשנת 1983

משתנים בלתי תלויים	1	2	3	4
סוג יישוב – 1995				
(קטגוריית התייחסות: ערים אחרות)				
ערי פיתוח	-2.81	-1.07	-0.96	-0.75
יישובים חקלאיים	0.98	-0.19	0.30	0.31
מידע חסר לגבי יישוב מגורים	-1.74	-1.01	-1.15	-1.15
השכלה				
(קטגוריית התייחסות: בלי בגרות)				
תעודת בגרות	-0.61	-0.97	-1.01	-1.01
תואר אקדמי	27.04**	23.28**	23.03**	23.03**
רמת חיים של משפחת מוצא – 1983				
השכלת הורים				
מוצא				
(קטגוריית התייחסות: אשכנזים)				
צפון אפריקה				-3.56**
אסיה				-0.72
Intercept	51.80**	43.67**	35.83**	37.52**
R²	0.00	0.32	0.34	0.35

* מובהק ב-0.05 ** מובהק ב-0.01

מקורות

אלמלך, יובל, ולויין-אפשטיין, נח (1998). הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי-שוויון אתני. מגמות, לט(4), 243–269.

אלפנדר, טובי ושפר, דניאל (1992). הגירה אל ומערי פיתוח בישראל. חיפה: הטכניון (מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע ובטכנולוגיה והמרכז לחקר העיר והאזור על-שם פיליפ אתל קלצניק).

גולן, עמירם (1993). שינוי מפת ההתיישבות באזורים אשר התפנו על-ידי הערבים בעת מלחמת העצמאות, בטריטוריה בה הוקמה מדינת ישראל, בשנים 1948–1950. עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים.

גונן, עמירם וחסון, שלמה (1974). הבדלים עדתיים בשינוי מקום מגורים: שיכוני העולים בשולי ערים בינוניות בישראל. מגמות, כ, 310–315.

- יוגב, אברהם (1994). בחירת בתי-ספר כמדיניות לקידום בתי-ספר בפריפריה החברתית בישראל. מגמות, לו, 253-265.
- יפתחאל, אורן (1998א). בניו אומה וחלוקת המרחב ב"אתנוקרטיה הישראלית": התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים. עיוני משפט, כא(3), 637-664.
- יפתחאל, אורן (1998ב). אי-שוויון זה עניין של גיאוגרפיה. פנים, 4, 32-43.
- כרמון, נעמי (1997). מדיניות השיכון של ישראל: חמישים השנים הראשונות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוי, יוברט וקלוש, רחל (1994). דיור בישראל: מדיניות ואי-שוויון. תל-אביב: מרכז אדווה.
- לוי, ויקטור (1997). הבדלים במשאבים ובהישגים בהשכלת הערבים בישראל. ירושלים: פלורסהיימר, המכון לחקר מדיניות.
- לוי-אפשטיין, נח (2000). משפחה וריבוד: דפוסי שעתוק של אי-שוויון בישראל. בתוך: מנחם מאוטנר (עורך), צדק חלוקתי בישראל (ע' 121-125). תל-אביב: רמות.
- ליפשיץ, גבריאל (1990). ערי הפיתוח: בסיס חדש לתכנון מדיניות. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- סבירסקי, שלמה (1995). זרעי אי-שוויון. תל-אביב: ברירות.
- סבירסקי, שלמה ואטקין, אלון (2001). יישוב המגורים ורמת ההכנסה. תל-אביב: מרכז אדווה.
- סבירסקי, שלמה ויחזקאל, ירון (1999). זכאות לתעודת בגרות לפי יישוב, 1996-1998. תל-אביב: מרכז אדווה.
- סואן, דן (1998). מרכז ופריפריה בחינוך ובהשכלה בישראל: האמנם שוויון? מפנה, 23, 16-22.
- סמיונוב, משה, לוי-אפשטיין, נח ומנדל, הדס (2000). המדד הסוציו-אקונומי המעודכן לתעסוקות בישראל. מגמות, מ, 60-72.
- פארס, אמין (1993). לא על הפיתה לבדה. בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- רוזנהק, זאב (1995). מקורותיה והתפתחותה של מדינת רווחה דואלית: האוכלוסייה הערבית במדינת הרווחה הישראלית. עבודת דוקטורט. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- Al-Haj, M. & Rosenfeld, H. (1990). *Arab Local Government in Israel*. Boulder, Colorado: Westview.
- Blake, Judith (1981). *Family Size and Achievement*. Berkeley: University of California Press.
- Breen, Richard & Jonsson, Jon, O. (2000). Analyzing educational careers: A multinomial transition model. *American Sociological Review*, 65, 754-772.
- Cameron, Stephen, V. & Heckman, James, J. (1998). Life cycle, schooling and dynamic selection bias: Models and evidence for five cohorts of American males. *Journal of Political Economy*, 106, 262-333.
- Cohen, Yinon, & Haberfeld, Yitchak (1998). Second generation Jewish immigrants in Israel: Have the ethnic gaps in schooling and earnings declined? *Ethnic and Racial Studies*, 21, 507-528.
- Gonen, Amiram (1975). Locational and ecological aspects of urban public sector housing: The Israeli case. In: G. Gappert & H.M. Rose (Eds.), *The Social Economy of Cities*, (pp. 275-297). Berkeley: Sage.

- Haidar, Aziz (1995). *On the Margins: The Arab Population in Israel's Economy*. New York: St. Martin's Press.
- Khalidi, R. (1988). *The Arab Economy in Israel: The Dynamics of a Region's Development*. London: Croom Helm.
- Khazzoom, Aziza (1998). The origins of ethnic inequality among Jews in Israel. Ph.D. Dissertation, University of California at Berkeley.
- Kraus, Vered & Hodge, Robert, W. (1990). *Promises in the Promised Land: Mobility and Inequality in Israel*. Greenwood.
- Lewin-Epstein, Noah & Semyonov, Moshe (1993). *The Arab Minority in Israel's Economy: Patterns of Ethnic Inequality*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Lipshitz, Gabriel (1991). A new basis for policy planning. *Israel Studies*, 4, 3–10.
- Lustic, Ian (1980). *Arabs in the Jewish State*. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Mare, Robert, D. (1981). Change and stability in educational stratification. *American Sociological Review*, 46, 72–87.
- Matras, Judah (1973). Israel's new frontiers: The urban periphery. In: M. Curtis & M.S. Chertoff (Eds.), *Israel: Social Structure and Social Change* (pp. 3–14). New Brunswick, New Jersey: Transaction Books.
- Morris, Benny (1990). *1948 and After: Israel and the Palestinians*. Oxford: Clarendon Press.
- Okun, Barbara, S. (1999). Changing marriage patterns among Israeli Jews, 1957–1995: forces of attraction by ethnicity and age. (Mimeo)
- Sa'di, Ahmad (1995). Incorporation without Integration: Palestinian Citizens in Israel's Labour Market. *Sociology*, 29(3), 429–451.
- Semyonov, Moshe (1981). Effects of community on status attainment. *Sociological Quarterly*, 22, 359–372.
- Semyonov, Moshe & Lerenthal, Tamar (1991). Country of origin, gender, and the attainment of socioeconomic status: A study of stratification in the Jewish population of Israel. *Research in Stratification and Social Mobility*, 10, 327–345.
- Semyonov, Moshe, Lewin-Epstein, Noah, & Braham, Iris (1999). Changing labour force participation and occupational status: Arab women in the Israeli labour force. *Work Employment and Society*, 13, 117–131.
- Shavit, Yossi (1990). Segregation, tracking and the educational attainment of minorities: Arabs and Oriental Jews in Israel. *American Sociological Review*, 55, 115–126.
- Shavit, Yossi & Yuchtman-Yaar, Ephraim (2001). Ethnicity, education and other determinants of self-employment. *International Journal of Sociology*, 31, 59–91.
- Spilerman, Seymour & Habib, Jack (1976). Development towns in Israel: The role of community in creating ethnic disparities in labor force characteristics. *American Journal of Sociology*, 81, 781–812.
- Yiftachel, Oren (1997). Israel: Metropolitan integration or “fractured regions”? An alternative perspective. *Cities*, 14, 371–380.

תהלוכת מוות: טקסים של מות העצמי בבית-האבות

חיים חזן* וטובה גמליאל**

תקציר. מאמר זה דן במאפייני התמודדותם של זקנים עם קרבת המוות מן ההיבט של טקסי מעבר. הטענה היא כי הנחקרים משתייכים ל"תרבות מוות", המתאפיינת בדפוסים של "ניתוק", "מעבר" ו"מיזוג", בהתאם לדגם של ואן-גנפ. ההשוואה בין טקסי הלוויה וקבורה לבין פרקטיקות יומיומיות של זקנים מציעה פרשנות מתחום הסמליות של הטקס, ומאפשרת בחינה מחודשת של גישות ומושגים מתחום הגרונטולוגיה. במוקד העיון עומד המושג "כבוד המת", השופך אור על התנתקותם ההדרגתית של הנחקרים מן המציאות. טענת המאמר היא כי הפרספקטיבה הטקסית מעניקה מסגרת אמפתית יותר להבנת מצבם של זקנים בסוף ימיהם.

טקסי קבורת המת והלווייתו היו ונותרו אירועים חברתיים, המשופעים בסממנים דתיים-אקסטימיים. טקסי מוות הם טקסים בעלי גבולות ברורים מבחינת הזמן והמרחב. גבולות אלה עשויים להעצים את תוכני הדת בתודעת המשתתפים. הטקסטים הדתיים יוצרים מעין פיצול בין גוף לנפש; הם מערערים את התפיסה החד-ממדית של הגופה כמהות גרוטסקית של בשר ודם, ומתרכזים ברוח המת, העוברת לעולם הבא, לעולם של חיים אחרים. המושג התרבותי "כבוד המת" צמח על רקע האמונה כי המוות הוא אירוע של הפרדה מוחלטת בין היסודות גוף ונפש, ועל רקע חוויית שניות באשר למיצב (סטטוס) החברתי של הגופה האנושית. "כבוד המת" הוא ערך המתממש בטקסי הלוויה וקבורה, הנחשבים כטקסי מעבר ומשבר (Chidester, 1990). מן הצד האחד, המעבריות מתייחסת אל הקטבים חיים ומוות. הטקסים מגשרים על פני תקופה ספית (לימינלית), שבה הנפטר אינו נחשב חי, אך עדיין לא סופח באופן מלא לעולם המתים (Van-Gennep, 1960). מן הצד האחר, ביסודה של תפיסת השבר עומדת ההנחה כי החברה היא רקמת היחסים שבין יחידיה. במותו של אדם, החברה מאבדת הרבה יותר מאשר יחידה אחת, שכן המוות מערער את האמונה שלה בעצמה. מבחינה זו, הטקסים פועלים לשימור הקהילה באמצעות החייאת ערכיה, ובאמצעות חיבור מחודש של קצות חוטי היחסים (Hertz, 1960). לפיכך, הזדקקותה של החברה למשמעות ולהמשכיות מעצבת את סגנון הפרידה שלה מן היחיד. נוכחותה של גופה במעמד ציבורי היא אירוע אתגרי לקביעת מיצבו של הנפטר ולתחושת החוסן של החברה; ביזונו הוא ביזיונה, וכבודו - כבודה.

* החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

** החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.

גופת המת נמצאת במוקד טקסי המוות. עובדה זו מאלצת את קהל המלווים להתמודד עם תחושת אימה, בעודם מצויים בוירה הנשלטת על-ידי צו דתי של "כבוד אחרון". זירה זו מכנסת את חברי הקהילה לפרק זמן ראוי סביב הגופה, סביב הקבר הפתוח הממתין לה ורגבי אדמה שיכסו אותה לבסוף. רגעים אלה של התייחדות עם מוחשיותו של קץ החיים הם נדירים בחיי היומיום, שהרי מחוץ לגבולות בית-הקברות ההתמודדות החברתית מתאפיינת בסילוק סמלי המוות ובהכחשת קיומו. היכרותנו עם התופעות הללו, לכאן ולכאן – התייחסות מחד גיסא והכחשה מאידך גיסא – עשויה לבסס את הטענה כי טקסי מוות מתאפיינים בכך שהם כופים מודעות מוות קולקטיבית על המשתתפים. במילים אחרות, טקסי מוות הם מפגש חברתי יחיד במינו, שבו תמת המוות מצויה במהות האינטראקציה, והיא סיבתה ותכליתה.

המפגש בטקס המוות הוא ייחודי מאין כמוהו. ועם זאת, אנו טוענים שקיימות זירות חברתיות מקבילות לו. הדבר נכון ככל שקיים דמיון בין משמעותו הסמלית של בית-הקברות לבין קיומו של מוסד החדור בתפיסה טיפולית של סוף החיים. אם נשתחרר מרישומי החדר-מדי של המוות הפיזי, כפי שנרמזו עד כה, נבחין כי הדרת כבוד ומרחק קיימים בחברתנו גם ביחס לזקנים, בהיותם נשואי מוות מובהקים. "זקנים" ו"זקנה" זוכים ליחס סטריאוטיפי, ההופך אותם ל"אחרים" ולמוקצים מחמת חרדה. יחס זה של המתה חברתית חורץ את אופי תמונת החיים הפנימית במוסדות המפרידים (סגרגטיביים) שהזקנים ספונים בהם במשך זמן רב, שכן הם נידונים לשאת ולתת עם המוות על מופעיו השונים (Gamliel, 2000). במחקר שנערך בבית-אבות ציבורי התגלה כי דיירי מתאפיינים בשיח מוות כופה וחדרני (גמליאל, 2001). מפגשיהם היו משופעים בהתייחסויות אל המוות ואל סמליו, ומציאות חייהם כונתה על-ידי החוקרת בשם "תרבות מוות". מונח זה מתייחס לכמה עולמות תוכן שהנחקרים היו שרויים בהם, עולמות שעסקו בזקנה המצויה על סף המוות. המוות ומוראותיו (המראות הפיזיים, הגופות ופולחניהן) לא הופיעו בממצאי המחקר. הדיירים היו כשבויים במחנה ריכוז יוצא דופן, שימשיך להתקיים גם לאחר מותו של האחרון בהם, ואשר המוות הפיזי מוסתר בו מן העין על-פי רוב. גילוייו הפיזיים של קדם-המוות ניכרו ברישומיהן המתמידים של מחלה קשה, נפילה פתאומית או צורך באשפוז – כל אותם דברים שקורים לפני היהפכותו של הגוף לגופה. הגילויים הפיזיים המתרחשים אחרי המוות באו לידי ביטוי גם בכיסאו הריק של דייר בחדר האוכל ובהעדרותו ממפגש חברתי. גילויים אלה של "לפני" ו"אחרי" יצרו תרבות המתייחסת למוות כמתוך בית-קברות דמיוני. מטרתו של המאמר היא להראות כי יש מן המשותף בין תוצריה הטקסיים של תודעת מוות קולקטיבית, המתקיימת בטקסי הלוויה וקבורה, לבין תוצריה של תודעת המוות הקולקטיבית של זקנים בבית-אבות; שני ההקשרים דורשים מן הנוכחים מעבריות של כבוד באופן סמלי דומה, בין אם המת מופיע כגופה (בבית-הקברות) ובין אם הוא חי (בבית-האבות) אך נדמה כמי שעומד למות בעתיד הקרוב.

טענתנו היא כי פרקטיקות ותפיסות יומיומיות של נחקרים זקנים, שהם חלשים וחרדים מכדי להשתתף בטקסי הלוויה וקבורה רגילים, מממשות באופן מאיר עיניים את משמעותו המבנית של הטקס בכל הנוגע להתמודדות עם המוות. כוונה פרשנית זו חורגת מממצאים אתנוגרפיים, המתמקדים בשינוע הטקסים אל תוך חייה של קהילת הזקנים. אחת האתנוגרפיות מתארת, לדוגמה, פעילות של זקנות אלמנות בטקסי פרידה מדיירות שנפטרו, שבמהלכה שנעו אלמנטים שלמים מטקסי הלוויה והקבורה אל תוך המוסד שחיו בו. הדבר

התבטא בפרידה מן הגופה, בארגון סעודות הלוויה, בהשגחה על התנהגותם של אורחים צעירים, ובטוויית מיתוסים הקשורים ברוחות הרפאים של המתים (Hochschild, 1973). המאמר אינו מבקש להצביע על טקסי מוות מכוונים שהנחקרים עורכים, ואף לא על טקסי מוות המשוועתקים מן המציאות החיצונית, אלא על סמליות טקסית שאפשר לייחס לתפיסות ולפרקטיקות הספונטניות שלהם.

דגם טקסי המעבר של ואן-גנפ (Van-Gennep, 1960) - ניתוק-מעבר-מיזוג - שימש השראה לניתוחי טקסים מסוגים שונים (Clark, 1974; Lancy, 1975; Myerhoff, 1987; רובין וחובריו, 1994; רובין ופאר, 1999). אנתרופולוגים הרבו להשתמש בו כדי להסביר טקסי מוות ואבלות (Richardson, 1989; Rubin, 1998; Chidester, 1990; רובין, 1997) וגם אנו נעשה בו שימוש. חזן רואה את הנטייה להסתמך על האוניברסליות כמאפיין בולט הן של הדגם האנליטי הזה והן של מושאו - המוות, ה"גובר לעתים על שיקולים של יחסיות תרבותית ושונות הקשרית" (חזן, 1998, עמ' 732). יש הטוענים כי סגולתו של הדגם בן שלושת השלבים הוא בהיותו קומפוזיציוני יותר מאשר פונקציונלי; הוא מדגיש את המבנה והדינמיקה של הטקס, ולא את ההשלכות החברתיות שלו. בניגוד לפונקציה הסולידרית של הטקס, המתייחסת לתכנים ולמשמעויות (Durkheim, 1915), הדגם מתייחס למעבריות, ההופכת ילדים וילדות לגברים ונשים, גברים ונשים לבעלים ורעיות, את אלה לאבות ואימהות, ולבסוף את כולם לשוכני עפר (Roth, 1995). פרספקטיבת העיון כאן מציעה לערוך אינטגרציה שונה בין שני היבטי הטקס; היא מבקשת להפוך את המונחים "ניתוק", "מעבר" ו"מיזוג" לקטגוריות רחבות, ולהחיל אותן על תכנים אתנוגרפיים, אשר אינם "נחשדים" מלכתחילה בטקסיות ואף אינם מופיעים כרצף אפיונלות. ברור כי בהמרת אתנוגרפיה של טקסים באתנוגרפיה של "תרבות מוות", המתאפיינת במנהגי חולין, יש משום עשיית צעד נוסף בהרחבת הסמכות הפרשנית. אך הגישה המבנית (סטרוקטורלית) עשויה להעניק בסיס להרחבה זו. לדוגמה, עיון בהתייחסותו של קלוד לוי-שטראוס ללא-מודע התרבותי מלמד כי גם לדעתו יש לעסוק בהיבט המבני והצורני. לדעתו, המבנה והצורה מתקיימים מעל ומעבר לתרבות הגלויה (Rossi, 1974). גישה זו מייחסת סגולות נפשיות-תרבותיות למודעות קולקטיבית של חברות אנושיות. במילותיו של דירקהיים: "המודעות הקולקטיבית היא הצורה הגבוהה ביותר של חיי הנפש, שכן היא מודעות של מכלול צורות מודעות. מכיוון שהיא מצויה מחוץ ומעל למקרים האינדיווידואליים והמקומיים, המודעות הקולקטיבית רואה דברים בצורתם היסודית והקבועה... היא רואה מעל, ובו-זמנית היא רואה גם רחוק יותר..." (Durkheim, 1915, p. 444). בהתאם לכך, וגם בהתאם לטענתו של גירץ כי בטקסי הלוויה משתקף ידע בלתי-מודע (Geertz, 1975), קטגוריות של טקסי מעבר נתפסות כאן כהיגיון לא-מודע בחיי

זקנים, כעיקרון מארגן לקורפוס של "תרבות מוות", המעבירה בסך את מושאיה.

מאפיינו האוניברסלי והתמציתי של הדגם הטקסי, כמו גם השימוש הרב שנעשה בו בספרות האנתרופולוגית, מכשירים את הצבתו כמִטָּה-תבנית לארגון הגילויים האתנוגרפיים. יתרה מזאת, דגם בן שלושה שלבים הפותח ב"ניתוק" ומסיים ב"מיזוג" בהקשר אנליטי זקנתי מוליך לבחינת נכסים גרונטולוגיים חשובים: תאוריית "ההתנתקות" (Cumings & Henry, 1961), מושג אינטגרציית האגו (Erikson, 1950), תאוריית ה-"Gerotranscendence" (Tornstam, 1997) ומושג זמן ה"לימבו" (Hazan, 1984). תאוריית ה-"Gerotranscendence", לדוגמה, מתייחסת אל ההתנתקות ואל האינטגרציה

כאל שני קטבים. היא טוענת שכפי שה"ניתוק" בדגם של ואן-גנפ מתחלף ב"מעבר" וב"מיוזוג", כך ה"התנתקות" במצרף התיאורטי אינה מתרחשת כשלעצמה, אלא מאיצה התפתחות נפשית נוספת בטווח החיים, התפתחות המאפשרת חוויית התעלות על המוחשי ו"התמזגות" עם הטבע. נוסף על כך, משמעותו של ה"לימבו" היא זמן מעגלי, הנעדר תפיסת שינוי ביחס להתרחשויות העבר והעתיד. חוויה זו אותרה בקרב זקנים ויוחסה לפרדוקס המצוי בגישה קווית (ליניארית) כלפי הזמן (Hazan, 1984). משמעות הפרדוקס היא שבוקנה, כלומר, בקצה טווח החיים, הציפייה לבאות מופנית לעתיד שרק המוות מצוי בו. לענייננו אפשר לטעון שניתוק-מעבר-מיוזוג משקפים דווקא רצף קווי בחווייתם של זקנים. טענה זו תהיה נכונה אם היא מתייחסת למבנה שהשלים מייצגים, אך לא למהותם. אנו סבורים כי לנוכח ייחודיותם של הגילויים במחקר באשר לחוויית הקרבה למוות, יש מקום לבחון את שתי תפיסות הזמן – הקווית והמעגלית. יתר על כן, יש לבחון את משמעות המעברים המתרחשים בטקסי מעבר לנוכח המושגים "טרנסצנדנטיות" ו"לימבו", המשמשים להבנת מצבם המנטלי-חברתי של זקנים. השאלה היא אם בחיי הנחקרים חל מעבר מזהות אחת לאחרת, בהתאם למובנם המקורי של טקסי מעבר, או שיש משמעות אחרת למעבריות מ"ניתוק" ל"מיוזוג".

המאמר יציג פרשנות מתחום סמליות הטקס כחלופה לפרשנות גרונטולוגית. ייתכן שטקסי מוות הם בסיס טוב להסברים ולרעיונות, יותר מאשר מושגים תיאורטיים המשקפים דגמים שהם חיצוניים למציאות במוסד. לנוכח פרשנות הטקסים, ניתוח ממצאיה של "תרבות מוות" זקנתית יתרום בעיקר להגדרת המושג "כבוד" (dignity) בסוף החיים. כך ייקשר המונח "כבוד המת" ל"כבוד החיים" (רובין, 1997), באופן שילמד על שאיפת הכבוד של זקנים הקרובים למוותם והנתונים למעברים. תכלית זו של בחינת המושגים מתבססת על עמדתן של תאוריות מאוחרות בספרות המחקר, המוצגות כגישות רוחניות. התאוריות הללו מערערות על מידת התאמתן של תפיסות תרבותיות-מעבריות להבנת הזקנה (Leder, 1996; Tornstam, 1997). בחינת המושגים מתבססת גם על תאוריית הסימבוליזציה-הימנעות, הטוענת שתאוריות גרונטולוגיות, אשר רובן ככולן לוקות בפרספקטיבה אמפתית, מטפחות את דימוים של זקנים כמייצגי מוות (Jones, 1987). נוסף על כך, תובנות לגבי תהליכי שינוי מתחום טקסי המעבר עשויות להעשיר את פרשנות מצבם של דיירים זקנים. קיימת ספרות גרונטולוגית הרואה את הכניסה לבית-האבות ואת החסות הנוצרת בעקבותיה כמצבים משבריים (Haight, 1995; Adams, 1992), ומציגה את הטקסים כמערך של היחלצות ממשבר (Myerhoff, 1990).

צ'ידסטר (Chidester, 1990) ורובין (1997) מציגים את טקסי המוות כטקסי מעבר. המודל התאורטי בעל שלושת השלבים מופיע בחיבוריהם כמכנה משותף רחב דיו, הכולל פרקטיקות בחברות מסורתיות ובחברה היהודית. הטקסים המתוארים מתפרסים מרגע ההודעה על מותו של בן הקהילה ועד לסעודה החגיגית האחרונה של שאריו האבלים. אמנם הדיון הנוכחי מתמקד בהלוויה ובקבורה בלבד, אך בכל זאת יובאו במאמר מקצת מן הממצאים התרבותיים הללו (Richardson, 1989). ראוי לציין כי הבחירה בין המרכיבים הטקסיים מיועדת להדגיש את יסוד המעבריות בין חיים למוות במציאות הקולקטיבית של הזקנים, יסוד אשר ייתכן שהוא בלתי מודע. השתנות הגוף, על אובדניו וחולשותיו, כופה מעבר לבית-אבות, מעבר המביא עמו ניתוק חברתי. נוסף על כך, השתנות זו, שבמרכזה עומדים מראה הגוף ודירוגים מורכבים של תפקוד, תורמת לביסוסה של תודעת מעבר לגבי מוות

פיזי בגבולות בית-האבות. נסיבות הקיום, המצרפות מוות חברתי עם מוות פיזי, מחייבות מציאות מעברית בעלת מבנה משלה. לנוכח מוחשיותם של המעברים, גופת המת תוצב במקדד ההשוואה בין טקסי מוות לבין חוויותיהם של הנחקרים. אסטרטגיה פרשנית זו מיישמת את טענתו של הרץ כי המניפולציות בגופה משקפות את היותה סמל חברתי, ומייצגות מכלולים של יחס כלפי המוות (Hertz, 1960).

שדה המחקר, המתודה והנחקרים

בשנים 1998-1999 נערכה תצפית משתתפת במשך שנה, בבית-אבות ציבורי בישראל. במוצע התקיימו כארבעה ביקורים שבועיים, שכל אחד מהם ארך כ-3-4 שעות. בבית-האבות התגוררו 230 קשישים, שגילם הממוצע היה 85 שנים. על-פי הספרות הגרונטולוגית, רוב הדיירים השתייכו לקטגוריית "זקנים", או "קשישים", בשלב המכונה "בגרות מאוחרת" (Atchley, 1991). יש המכנים את הקטגוריה הזאת "זקנים-זקנים", בניגוד ל"צעירים-זקנים" (Neugarten, 1974). בני קבוצת גיל זו עונים על כלל הסטריאוטיפים הזקנתיים (Palmore, 1991; Rosenwaike, 1985). התצפיות הראו כי הנחקרים הפנימו סטריאוטיפים חברתיים בנוגע לגילם ולתפקודם; הם ביטאו קבלה של הסטריאוטיפים הללו, וטענו לתחולתם עליהם כזקנים הקרובים להיקרא "בני מוות". כרבע מהם הוגדרו "תשושים" ואוכלסו בשתי מחלקות מיוחדות. השאר הוגדרו "עצמאים". רוב הדיירים היו בעלי מיצב כלכלי בינוני-נמוך. בעבר היו שכירים, והשתייכו להסתדרות העובדים הישראלית. רוב הדיירים היו ממוצא אירופי, דוברי יידיש וגרמנית. כרבע מהם היו ניצולי שואה (רובם נמלטו מאירופה לפני המלחמה או במהלכה). שיעור התארעות המוות היה בין אפס לארבעה נפטרים בחודש. שיעור זה לא כלל העדרות של דיירים בשל אשפוזים בבתי-חולים, שהם תכופים הרבה יותר.

זהו מוסד "ציבורי", ועובדה זו מהותית לענייננו. מדובר בסוג של "פנימייה", שסדר היום בה נקבע על-ידי הצוות המנהל, ודייריה אוכלים בחדר אוכל משותף ובשעות קבועות (אגרס, 1989). לנוכח ההאצה בפיתוח הדיור המוגן בישראל, המוסד הנחקר הוא אחת הדוגמות האחרונות לבתי-אבות בצורתם המסורתית-הכוללנית (טוטלית) (Goffman, 1961). המוסד הוא הקשר חברתי-ארגוני, הכופה ניהול חיים קולקטיביים ושיח משותף, ומבחינתו של החוקר - הוא מנגיש את ענייניהם של הנחקרים (גמליאל, 2001). הקשר נדיר זה מנוגד מאוד להקשרים חיצוניים לו, המקיימים הפרדה ברורה בין תחום החיים הציבורי לבין תחום החיים הפרטי. השלכותיו של ניגוד זה, בהיבט זה של החיים החברתיים, יעמדו ברקע ההקבלה שתיערך בין השלבים של טקסי המוות לבין הפרקטיקות של הנחקרים. ההקבלה בין מרכיביהם הסמליים של טקסי המוות לבין תחומים בעולמם של הזקנים תודגם בהמשך תחת כותרות הסעיפים "אתנוגרפיה של...". כותרות אלה מרמזות על שאילתם של קטעים ממקום אחר (גמליאל, 2001). במסגרת אותם קטעים יצוטטו דיירי בית-האבות בנוגע לדפוסי התנהגותם וחשיבתם. הם יופיעו בשתי זהויות מוות, השלובות זו בזו: פעם בדמות אבלים ופעם בדמות מושאי אבל של אחרים. נציין כי אפיונים יהודיים מוכרים יחסית של טקסי מוות הולמים יפה את תת-התרבות של הנחקרים. נוכחנו כי ההתייחסויות שלהם מעידות על מקורותיה הדתיים של תודעתם המשותפת ביחס למוות; הם עסקו

במשמעות המושגים "עולם הבא", "מנוחה נכונה", "קבורה", "הלוויה" ו"אבל", והפגינו זיקה לסמלים ומנהגים יהודיים. בהתאם לנטייה זו, ומתוך התייחסות לדיון מקיף על טקסי מוות יהודיים (רובין, 1997; Rubin, 1998), יביא המאמר את דבר ההלכה היהודית לעניין הטיפול בגופה והיחס כלפי המת. עיקר מטרתנו הוא להמחיש ולהעשיר את ההקבלה בין הטקס לפרקטיקות, המתקיימים במסגרת אתנית אחת. לפיכך, הממצאים מובאים מן הכלל אל הפרט, מכלל תרבותי אל פרט תרבותי-יהודי, והלאה, אל המציאות החברתית בבית-אבות.

ניתוק – לא חי

השלב הראשון בטקס המעבר הוא ניתוק האדם ממיצבו הקודם. גם טקסי מוות מכוונים לניתוק; הם תורמים להפרדת המת מעולם החיים (Chidester, 1990). אמנם במרכז הטקסים מצויה הווייתה המוחשית של הגופה, אך זו כשלעצמה אינה סמל חד-משמעי של מוות. הופעת הגופה היא זרו ליישום של רצף פעולות. וכאשר רצף זה מתחיל להתבצע, היא משמשת מדיום נוח לשינוי הדרגתי בהתייחסות אל דמות המת (רובין, 1997; Rubin, 1998). הגופה היא כמעט משאב בידי המטפלים בה, לצורך קביעת תחנות במשמעויותיה של דמות המת הערטילאית – משמעויות שראשיתן ניתוק מסמלי החיים. הגוף, שכלפיו מתקיים יחס של ניתוק, מופיע בצורה סמלית דומה בבית-האבות. הטיפול בגוף מצוי במוקד האחריות המוסדית, והדבר מעודד תהליכי ניתוק עצמיים בקרב הנחקרים הזקנים. על-פי ההלכה היהודית, כאשר נוכחים כי הנשמה יצאה, נוהגים לסגור את עיניו ואת פיו של המת. לאחר מכן מיישרים את גפיו ומותירים אותו שכוב זמן-מה על גבו. מכאן ואילך הגופה נתונה בידיהם המיומנות של מטפלים מיוחדים או שארים. מוציאים אותה מן הבית, רוחצים אותה, מושחים אותה בשמן, או מטפלים בה בדרך אחרת לפני סילוקה. תהליכי ההכנה לסילוק כוללים איטום נקבים, איפור העיניים והפנים, בישום והלבשה בתכריכים. כך מצווה ההלכה (דבליצקי, תשל"ט): "לאחר יציאת הנשמה מניחין אצל חוטמו נוצה קלה, ואם אינה מתנדנדת, בידוע שמת, ואז פותחים את החלונות... מעצימים עיניו של המת... נושאים אותו ממיטתו להשכיבו על הארץ... לעניין תכריכים וטהרה נאמר: "מרחיצין במים חמים כל גופו וראשו, ומנקים אותו היטב... בכל מקום... ומעמידים המת על הקרקע ושופכים עליו תשעה קבין מים... נוהגים להדר בכגדי פשתן לבנים לתכריכים..." ניכר כי בשולי התהליכים של עיצוב המראה של הגופה וטיהורה מתגלה יחס של שלילת מבע, שאדם נידון לו מעצם מותו; עוצמים את עיניו ומיישרים את גפיו, ובבת-אחת הוא מנושל מכל אמירה שנהגתה ברגעיו האחרונים. אמנם קיימים נהגים תרבותיים מנוגדים בתכלית, כגון הושבת המת על כיסא במרכזו של אוהל מיוחד, מוקף בחפצים סמליים (Richardson, 1989), או קבורתו עם חפצים (רובין, 1997), אך אלה מוצגים כיוצאי דופן בסקירה הבין-תרבותית וכשנויים במחלוקת. בעניין שלילת מבעו של המת, ההלכה היהודית מקפידה על כך בצורה יתרה. לדוגמה: "צריכים להשגיח שלא יקפוץ המת אצבעות ידיו... ומה שנותנים בידו שרביטין, מנהג שטות הוא. ואם רוצים דווקא לתת אותם, יניחום אצלו." כלומר, לא זו בלבד שאין להניח ביד המת חפץ, סמלי ככל שיהיה, אף אין להותיר כיוון כלשהו באיבר מאיבריו. ידוע כי בתרבויות שונות המת מופרד גם

מקניינים שהיו לו בחייו. אלה נשרפים, נקברים או מחולקים בין קרוביו (Chidester, 1990). שלב הניתוק בצורתו החומרית מבטיח כי יישללו מן הגופה כל מבע וכל מגע עם סמלי שייכות מידיים לעולם הזה – הלא הם החפצים.

זהות ריקה: אתנוגרפיה של ניתוק

קטעי האתנוגרפיה להלן ילמדונו כי תנאי חייהם המגבילים של הנחקרים בבית־האבות ורמת תפקודם הירודה יצרו לגביהם מציאות מנשלת. סדרי המוסד הכוללני (Goffman, 1961) שהם חיים בו היו מטרה בפני עצמה ולא אמצעי להשגת איכות טיפול ואיכות חיים. המונח "נישול" מתייחס לשלילת ביטוי עצמי והבעה ייחודית של הנחקרים ולשלילת הבעלות על חפצים ועל טריטוריה פרטית. הנישול ממשאבי הזהות תרם לניתוקם ממיצבים חברתיים קודמים, לריקון זהותם מתוכן ולהפיכתם לאנשים "לא חיים". בעינינו, מצב פסיכו־חברתי זה מהווה מקבילה סמלית לשלילת המבע מן הגופה בתחילתם של טקסי מוות.

"במעבר לבית־האבות," תיארה העובדת הסוציאלית, "הדיירים מאבדים שמונים אחוז מרכושם, ובמעבר למחלקות ה"תשוישים" הם מאבדים שוב שמונים אחוז מרכושם." אובדן כפול זה הוא תוצאת התרכזותו של צוות המוסד בסדרי הטיפול ותחזוק הגוף של החוסים. אובדן מתעצם של חפצים כרוך באובדן הדרגתי של פרטיות, ובאובדן הרווחה שניתן למצוא במרחב הפרטי. דיירים "עצמאים" הביאו עמם חפצים בעלי משמעות סמלית ואישית מאוד: הכורסה שישבו עליה במשך שנים, חפצי נוי כגון מנורה, צלחות מצוירות, תמונות, ספרים ואלבומים. כמעט שלא נמצאו בדירותיהם חפצים שימושיים מובהקים, כגון רהיטים וחפצים שמוצאים בדרך כלל במטבח או בחדר עבודה. "כמה שהבאנו דברים מהבית, זה יותר מדי," העידה אחת הדיירות על ניסיון השוא לצמצם את מספר החפצים. "איפה לתלות את כל הבגדים – אין מקום. יש ארבע דלתות בארון... פה לכביסה ופה... אין מקום." הנישול ממקום או ממרחב מספק מתבטא בצמצום כמות החפצים, גם אם הם נחוצים בחיי היומיום.

כשהדיירים במוסד עוברים ממיצב של "עצמאים" למיצב של "תשוישים", ההשלמה עם היסול הבית נדרשת בשל מהלך נוסף של הצטמצמות במרחב צר וויתור על חפצים נוספים. לדיירים במחלקת ה"תשוישים" יש פריטים סמליים בודדים. "יש לך מיטה, שידה אחת, פריג'דר, ומכתב אין איפה לכתוב," סיפרה דיירת. "אין לי אפילו מקום להחזיק ספר," סיפרה אחרת, והוסיפה: "צפיפות איומה. בדרך כלל סידרו שלא יהיה יותר מדי נוח." אחד המסֶרְגָּנים (אינפורמנטים) סיפר: "בן־אדם יכול לשבת על המיטה ולהתכופף ולכתוב משהו?!" הוא הסביר את המצב הזה מתוך התייחסות למדיניות הטיפולית: "האחות הראשית הרצתה פה על מה שדרוש ולא דרוש. היא אמרה שהחדר צריך להיות פנוי, שאפשר יהיה להכניס כסא גלגלים, ושאפשר יהיה להיכנס עם אלונקה. לא להחזיק שום דבר אחר, זה גם מפריע לניקיון. אני שמעתי אותה ושאלתי: 'יש פה מקום לאנשים גם כן? או רק בשביל האלונקה או הפועלת (ניקיון) שעושה?!' בשבילנו יש גם כן משהו לעשות פה?! זה כל־כך טיפשי. היא אומרת שחדר פה זה כמו בבית־חולים. אבל בבית־חולים לא חיים עשר שנים... אמרתי לה, 'את פשוט מקדירה אותנו, מלשון קודר. אני פה

משלם אלפים לחצי חדר ומיטה צרה, ואין לי מקום לשום דבר. ואם אני עושה איזה דבר, אז אני כבר חוטא נגד מנהגי המקום. אני עברייני כל הזמן. הכל צריך להיות במקום. אני חי כמו עברייני, וכל הזכויות שלי זה לשלם כל חודש ולקבל את המינימום שבמינימום".

למרות הטרוניות שנשמעו מפי כמה דיירים, דומה כי רבים מהם לא היו מעוניינים עוד בחפצים ובמשאבים הקשורים בהם. "איך אפשר להיות אחרי כל-כך הרבה שנים בלי כל רכוש?" נשאל "הפרלמנט" במחלקת ה"תשושים". "אנחנו על אם הדרך", השיבה לי אחת הדיירות, בהתייחסה למקצה החיים האחרון שנותר להם. אחר הצטרף ואמר: "אדם שלא חי בבית משאיר את הכל אחריו. כשאדם כבר זקן, הוא לא יכול ליהנות ממה שיש לו." "בשביל מה אני צריכה רכוש? אני לא צריכה שום דבר! מה שאנחנו לובשים, זה שלנו, פסקה אחרת.

בהמשך למגמת ההימנעות מבעלות על חפצים, הדיירים נישלו את עצמם גם מסיפורי ביוגרפיה אישיים, מנכסי עברם. "אנחנו לא מספרים אחד לשני מה היה. העבר לא מעניין. אנחנו מדברים על ההווה, פירשה הניה. יש לנו עבר יותר ארוך ורחוק. חיים ארוכים, שזה לא מתקשר אחד עם השני. החיים הפכו אותנו לאחרים, מעוצבים. צריכים לדבר על האוכל וכל מיני דברים שישנם פה." תיאור סטטי עוד יותר, נטול כל תקווה שאחרים יתוודעו אל ייחודיותו של הפרט, סיפקה דיירת אלמנה, ותיקה מאוד במוסד: "בן-אדם מבוגר הוא כמו סגור בתוכו בפנים. אחד מפהד לספר, אחד מתבייש לספר, אחד חושב שבטח לא מעניין אותם. זה ככה... זה לא כל-כך פשוט." יוסף העניק תוקף לדבריה באומרו: "אני סגור בתוכי ואינני מגלה את עצמי. פה זה 'אתה תחיה את חיי העבר שלך, ואני אחיה את חיי העבר שלי'. אין לי כל צורך להתפאר במעשים הרואיים." הנישול העצמי מן העבר שחרר את הדיירים מן הצורך להקיף את עצמם בחפצים ובאבזורים, המסמלים ייחודיות הקשורה במיצב או בתפקיד חברתי. הם הופיעו בכל מקום רק כבגדיהם הפשוטים ובלוויית עזרים רפואיים.

מעבר – לא מת ולא חי

לאחר שלב הניתוק מופיע השלב הספי (לימינלי). משמעותו – להיות בין לבין, לאחר יציאה ממצב קודם ולפני התמזגות במצב חדש. העמימות המבנית היא חלק בלתי נפרד ממצב הביניים, ויש בה כדי לעודד יצירתיות, חקירה ואופנים שונים של חוסר השתייכות (Turner, 1969, 1974). בטקסי הלוויה וקבורה, דמות המת ושאריו מצויים בהוויה ספית של "בין לבין" (רובין, 1997). באופן דומה, בקרב הנחקרים הזקנים אי אפשר להבחין בין "נושאי התפקידים", כלומר, בין המת לשאריו, שכן הם כנידונים למוות הנוהגים זה בזה כמובילים וכמובלים גם יחד. אנו מבקשים להראות כי מצב זה משפיע על טבעו של המפגש בין העצמי לבין האחר בקרב הנחקרים. מפגשיהם מתרגמים באופן סמלי את המרחק הפיזי הנשמר על-ידי המלווים מגופת המת למרחק רגשי שהנחקרים מקיימים בינם לבין עצמם.

לעניין מצב המעבר, נתעכב על מושג הלכתי-יהודי הנקרא "אונן". מושג זה מיוחס

לשאר־בשר שמתו טרם נקבר, ולכן מתאים להקבלה בין מיצבה של דמות המת, המשתקף בנוכחות הגופה, לבין מיצבם של קרוביה. במקצת מהוראת ההלכה בעניין נאמר: "מי שמת לו מת שהוא חייב להתאבל עליו, הרי זה אונן, עד לאחר הקבורה... אונן פטור מכל המצוות שבתורה, ואפילו אם אינו צריך לעסוק בצורכי המת, כגון שיש לו שעוסקים בשבילו. ואפילו אם רוצה להחמיר עם עצמו, אינו רשאי מפני 'כבוד המת'. אינו מברך, לא 'המוציא' ולא 'ברכת המזון', ואפילו אם אחרים אוכלים ומברכים, אינו עונה 'אמן'... אסור לישב או לישן על כסא או מיטה, וכל שכן אסור בתשמיש המיטה, ואסור ברחיצה וסיכה, ושמחה, ושאלת שלום, ובתספורת, ובתלמוד תורה, ואסור במלאכה..." (דבליצקי, תשל"ט). עיון במקור זה מלמד כי המגבלות המוטלות על אונן דומות ביסודן למגבלות המוטלות על אבל. האונן מושעה מפעילויות חברתיות ודתיות, ומצווה להפגין צער והתנתקות מאחרים. ההלכה אף אוסרת לנחמו כל עוד מתו מוטל לפניו. מותו החברתי של האונן מזהה אותו עם המת, ומשמעותו של מצב זה הוא מתן כבוד. גם המת וגם שארו מצויים ב"עולם מיוחד", כפי שכינה זאת ואן־גנפ. המעבריות במיצבם של השארים מחקה, אגב הקבלה והגבלה בזמן, את מעבריות דמותו של המת בעיני חברי הקהילה.

בכל הנוגע לדמות המת לבדה, השלב הספי מתחיל בהצבת הגופה לעיני קהל המלווים, ומסתיים בהיעלמותה בקבורה (או בשרפה). סקירה בין־תרבותית מלמדת על הכנה מוקפדת ודקדקנית, המכוונת להשגת ייצוגיות של גופת המת, בשיעורים שונים של חשיפה. פולקלוריסטים מייחסים את הייצוגיות לערך "כבוד המת", להכנת מיזוגה של הנשמה בעולם הבא, ולהתחשבות ברגישותם הגבוהה של שארי (Richardson, 1989). לפני תחילתו של מסע ההלוויה, ולעתים בסופו, מתקיים מנהג של כבוד – צפייה במת או "ביקור" המת, ולעתים גם נגיעת יד קלה בו. ככלל, השמירה על קשר עין עם המת מובלעת בתיאורים אתנוגרפיים כפרקטיקה מובנת מאליה, מרגע המוות ועד הקבורה. קיים איסור המור לעזוב את המת לבדו, ולו לזמן קצר ביותר, ונהוג לערוך ליל שימורים לכבודו. גם ההלכה היהודית אינה רואה בעין יפה את עזיבת המת. ב"קיצור שולחן ערוך" אין איסור מפורש, אך ניתן ללמוד זאת מתוך "דיני שמירת המת". על־פי מקור זה, אסור גם לגעת במת ולעכב את קבורתו.

ראוי להתעכב על פרקטיקה אינטראקציונית, ספונטנית ובלתי מודעת הנוגעת לכבוד המת ולביזונו – הפרקטיקה של שמירת מרחק כבוד מן הגופה. במפגשים של אנשים במקומות ציבוריים קיימות מוסכמות בלתי כתובות לגבי שמירה על מרחק. מוסכמות אלה מאפשרות ליחיד לכבד את טווח הטריטוריה האישית של זולתו. תרבויות שונות מגדירות טווחי טריטוריה שונים בין אנשים חיים (Hall, 1966, 1983) וכללים שונים של כבוד וביזוי לגבי המת. עם זאת, נשים לב כי המלווים את המת אינם מתקרבים על־פי רוב אל גופתו, אך גם אינם מתרחקים מאוד ממנה. קרבה ומרחק הפוגמים בטווח הטריטוריה של המת עלולים לחבל במאמץ הטקסי לשמר את מיצב הביניים של מת־חי. ההלכה היהודית מזהירה לא לאחוז ביד המת ולא לנשק אותו, גם אם מדובר בילדיו של אדם (דבליצקי, תשל"ט). לעומת זאת, הלנת הגופה או השארתה בשדה, רחוק מן העין, נחשבות כביזיון המת. מרחק כבוד נועד, ככל הנראה, למנוע חוויית גופה־רחוקה־מדי, דוממת כאבן בשדה, וחוויית גופה־קרובה־מדי, כנבלה העתידה להירקב. ואכן, בחברות מסורתיות, ה"טומאה" וה"טוהרה" משמשות כמערך סמלי של ניגודים, ששיאו בתקופה שלאחר טיהור הגופה, בשלב הניתוק, ולפני סילוקה הממשי (Chidestler, 1990). פיתרון אפשרי לניגודים הללו

טמון בהוראת אחת ההלכות ב"קיצור שולחן ערוך": "בכל המתים, הממהר להוציאו למנוחתו (קבורה), הרי זה משובח" (דבליצקי, תשל"ט).

בין קרב לקרבה: אתנוגרפיה של מעבר

ההשוואה לטקסי מוות מחייבת התייחסות גם למיצבו של האונן וגם ליחס אל הגופה. עניין האונן מקביל למותם החברתי של הנחקרים, שכן כזקנים הם נחשבים ראויים להדרה חברתית, אך תנאי חייהם כחוסים במוסד מעצימים את שוליותם. מעניין להשוות זאת למרחק מן הגופה: כשם ששומרים על מרחק ביניים ממנה – לא קרוב מדי ולא רחוק מדי, כך היחסים הרגשיים-חברתיים בין הדיירים התאפיינו בהיקשרות (attachment) רופפת. אם אחדים מן הדיירים נגררו למריבה (יחסי מרחק), או לחלופין, כשהיו להם חבר או חברה (יחסי קרבה), הם נטו למתן את העוצמה הרגשית. כלומר, עימותים לא הטרידו אותם במיוחד, וחברויות לא התהדקו לקשרים אינטימיים.

"משתדלים לא לדבר על פוליטיקה," אמרה אחת המסרניות במבט כולל. "למה? אף אחד לא עומד להיות נשיא, וכל אחד מביא מטען שלו, ויש סכנה שאם אנחנו מתחילים להתווכח, נקלקל את היחסים, את הסטטוס קוו. אנחנו (כלל הדיירים) בדרך כלל משתדלים לא להיכנס מתחת לעור של אף אחד, כי אז יכול להיות קסטרופיה – יחסים מאוד מחודדים. עכשיו זה כמו מים הולך... זרימה שקטה. יש פה ושם התנגשויות קטנות, אבל זה לא מורגש בציבור הזה. פה חושבים אם מחר אני אחיה או לא אחיה, או שאני בריאה או לא בריאה. אין בכלל אתגר חברתי או אידיאולוגי." "נראה שקונפליקטים עשויים להפוך את החיים למעניינים יותר," העירה החוקרת. "יש את זה בציבור חי ונושם, לא בציבור מת. מבחינה מסוימת כבר לא חיים," השיבה המסרנית. כצדה האחר של ההימנעות מחיכוכים, גם חברויות קרובות נדירות מאוד בקרב הדיירים. "אין כאן חברויות," אמרה אחת. "כשאני עוזבת את חדר האוכל, אני יודעת שהקשר עם החברה הסתיים... פה אין חברים. כולנו דיירים." ארבע דיירות "תשושות" ישבו ליד השולחן ודיברו, עד ששאלה החוקרת: "אתן חברות?" אחת מהן השיבה: "אנחנו בשולחן אחד." אחרת אמרה: "אנחנו ככה-ככה." השלישית נקטה לשון ברורה יותר: "חברים זה קצת קשה." דיירת "חדשה" אמרה לגבי הישיבה הלא-מקרבת בצוותא: "יושבים עם בן-אדם – לא רואים." גם הדיירת ה"חדשה" הספיקה לעמוד על הלך הרוח החברתי והעידה על החלטתה: "להתחבר – כן. חברים – לא."

אופייה הרצוי של היקשרות במציאות של מוות השתקף בהסבריהם המפוכחים של דיירים. "אדם שגר בשכונה שנים על גבי שנים ומישהו נפטר – זה מכה אותו. הוא מקבל צביטה," קבע אחד הדיירים. "אבל בן-אדם פה... מכירים בצורה ארעית. כן מדברים, לא מדברים, זה הבדל עצום. אתה שומע שמישהו מת... כן... (עושה תנועת ביטול בידו)... הוא הלך לעולמו. ככה זה. בשכונה כולם מתאספים ואומרים – חבל שפלוגי נפטר. אבל כאן, אתה עובר לסדר היום. אנשים פה הם אנונימיים. נפטר – נפטר" (מחקה את תגובת הדיירים). על השאלה אם הוא פוחד לפעמים, ענה הדייר: "לא, לא פוחד... זה לא כל-כך. לא כולם מכירים... פה בדרך כלל יש מרחק, אין חברים שהולכים אחד עם השני. אין מגע אינטימי ואין

מגע חברותי." דיירת אחרת טענה בפשטות: "פה אנשים אטומים. מקבלים את זה שמזדקנים ולא לוקחים כל-כך ללב... את אטומה כשאת יודעת שזה (מוות) בבית-אבות. זה גורל של כולם."

מיזוג - מת

לכאורה, במסגרת הדגם הטקסי, הקבורה כשלעצמה מממשת את מיזוג דמות המת במיצב הסופי - עולם המתים. אך למרות כוחם הניכר של מראות הסילוק הכרוכים במעשה הקבורה, הדבר הוא רק בבחינת צד אחד של המטבע הסמלי. הספרות מלמדת כי בתרבויות שונות, סעודות וטקסים שלאחר ההלוויה הם המעניקים חותם מאשר לתום מסעה של הנשמה בעולם הזה (Chidester, 1990), והם המבטלים את כוחה המאיים של דמות המת על בני אדם (Hertz, 1960). רובין (1997) מוסיף כי המזון בסעודה הוא סמל של חיים, המבטא את המשכיותה של הקהילה. לדבריו, סעודת ההבראה היהודית היא "אחד היסודות החשובים במנגנון הקישור, המאזן את סמלי הניתוק והבידוד" (רובין, 1997, עמ' 235). הסעודה הנערכת בסופה של תקופת האבלות מאשרת כי המת מצוי בעולם המתים ובני הקהילה ממשיכים בעולם החיים.

הסעודה מאחדת את השארים כקבוצה, ויש המאמינים כי היא משתפת בכך גם את המתים. התפילות, השירים והריקודים מבוצעים מתוך התכוונות למיזוג מוצלח של המת בחיי הנצח (Chidester, 1990). מיזוגה המוחשי של הגופה באדמה כפעולה סופית, כפי שהטקסט התנ"כי מבטא זאת בעוצמה בפסוק "כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בראשית, ג, יט), אינו נותר בעינו, כי אם נחשב כפעולה סמלית, המסמלת מיזוג אחר של הנשמה בעולמות בלתי ידועים. האמונה בהיפרדות הנפש מן הגוף ובמיציאותו של עולם הבא עומדת גם ביסוד מיזוגו מחדש של המת בקהילה, באמצעות בתי-קברות, אנדרטות וטקסי זיכרון. טרנסצנדנטיות תרבותית זו סוללת את דרכו של המת בחזרה אל הקהילה כישות חברתית מופשטת. אפשר לומר שבאופן זה הקהילה מתגברת על משברים הכרוכים במות אחד מחבריה. קטעים נלווים בהוראת ההלכה מלמדים על מיזוג בעולם הבא ועל מיזוג חברתי בעתיד הרחוק יותר: "נוהגים להדר אחרי בגדי פשתן לבנים לתכריכים, לסימן שמודים בתחיית המתים, דאמר רב חייא בר יוסף, עתידים הצדיקים שיעמדו בלבושיהם... כשמלבישים את המת יכוונו שכשם שהם מלבישים את הגוף כך תתלבש נשמתו במלבושים רוחניים בגן עדן." ההלכה מרמזת גם על האמונה בהישארותה של הנשמה בקרב החיים האבלים, כל עוד לא הסתיימה תקופת האבל: "האבלים יש להם להתאבל במקום שיצאה נשמתו של המת, כי באותו מקום נפש המת מתאבלת ושם צריכים לתת לה תנחומים. ומצווה להתפלל שם בעשרה שחרית וערבית... כי יש בזה נחת רוח לנשמה" (דבליצקי, תשל"ט). טקסי אזכרה יהודיים, במלאת שלושים יום לאירוע המוות ובמלאת שנים-עשר חודשים, מאשרים באופן סופי את התמוגגות נשמת המת בעולם הבא, ומעצבים את דמות זיכרונו בקהילת החיים.

מפגש חברתי שמהותו זכר המת, כמו אותן סעודות, מהווה ציר השוואה לעולמם של הנחקרים הזקנים. הנחקרים אינם משתתפים בטקסי הלוויה וקבורה של מכריהם מבין דיירי בית-האבות. בזמן הארוחות בחדר האוכל הם מקבלים עדכון יומיומי בעניין הדיירים שהלכו

לעולמם. שמועות מוות בחדר האוכל נוצרות לעתים קרובות למראה כיסא הנותר ריק במשך ימים אחדים. את השמועות סביב הכיסא הריק, המאשררות כי בעליו לא ישוב עוד, אפשר לראות כגורם של מיוזג: השמועות ממזגות את הנעדר בעולם המתים. משמועות אחרת של "מיוזג" עולה מתופעות של "ניתוק" מן המציאות המתגלות בקרב הנחקרים. אלה באות לידי ביטוי בדבריהם ה"מוזרים" והבלתי-מובנים של הזקנים, ומעידות על תגובות למציאות סובייקטיבית פנימית. "ניתוק" הוא מונח משכנע, המשקף פרספקטיבה חיצונית. לדעתנו, מצב הניתוק הוא צורה של מיוזג עצמי – תוצאת הצטרפותו המנטלית של היחיד החי לעולם אחר. נציג בתחילה אתנוגרפיה המדגימה מצבים שאנו רואים בהם מיוזג עצמי, ולאחר מכן נעבור לאתנוגרפיה של שמועות מוות בחדר האוכל.

פתרון מדיטטיבי: אתנוגרפיה של מיוזג עצמי

דיירים תיארו חוויה סובייקטיבית של עזיבת הגוף. חוויתיהם הספונטניות מתפרשות על-ידינו כ"פתרון מדיטטיבי", שמשמעותו היפרדות הרוח מן החומר. ההנחה המשותפת לכמה תאורטיקנים היא שדרוש פתרון קוגניטיבי לאי-מסוגלותה של המודעות האנושית לקבל את המוות (Bauman, 1992; Freud, 1918). ספרו של מודי (Moody, 1975), לדוגמה, מתאר תהליך של היפרדות המודעות מן הגוף ומעברה במנהרה לעולם שטוף אור (Ring, 1982). לעומת זאת, פרשנות של מצב ההיפרדות מנקודת השקפתו של גופמן תצביע על התעלמותם של נחקרים מן המציאות החברתית המשותפת, ותתמקד בניתוח רישום ההתנהגותי של כאב וחולי גופניים. ההידרדרות בתפקודי הגוף יוצרת תחושה של דיסאינטגרציה עצמית. היא מתרחשת בסביבה מוסדית וחברתית, אשר מונעת מחוסייה, כפי שראינו, חוויות מתקפות לאישור זהות עצמית מוכרת. לנוכח זאת, אנו מציעים לראות את התעלמותם של הדיירים מסביבתם המיידית כמנגנון מנטלי שבאמצעותו הם יכולים לחוות המשכיות עצמית. במילים אחרות, איון עצמי כמעריך רשמים של התנתקות, מרמוז על חיים בעולם משלהם (Goffman, 1961; Lieberman & Tobin, 1983).

אחת הדיירות ה"תשושות" הייתה ידועה בקריאותיה השקטות לעזרה, עד שאלה איבדו את השפעתן על חברי הצוות והעובדים. כולם ראו אותה פעמים רבות בוכה בלי דמעות ומספרת על מיחושיה הרבים. היא ישבה באחת הכורסות הפינתיות במחלקה, כשפניה מוטים כלפי מעלה בהבעה מיוסרת מאוד. "אני לא מרגישה את הגוף שלי", לחשה. "הגוף לא שלי. הכוחות שלי עזבו אותי." סבלותיה כפו עליה תחושה חזקה של התנכרות לגוף. אחד המסרנים אמר בשעה של מצוקה: "פתאום אני גוף שלא שייך לעצמו." ככל שהסבל הגופני מתעצם, האני מתרחק מן העצמות הגשמית שלו.

המטפורה הדתית של יציאת הנשמה מן הגוף התבטאה בדיווחיהם של הנחקרים. כך אמרה אחת הדיירות, שגססה במיטתה, כאשר שאלתי אותה איך הרגישה בחג האחרון: "הרגשתי שאני רחוקה מהחיים. לא הרגשתי את החג. אני בחלום. אני כבר לא נמצאת כאן." וכשדיברה על מצבה הגופני, אמרה: "לא אכפת לי המוסד... אלא הכאבים." בכך אמרה, למעשה, שהיא אינה מחוברת למתרחש בסביבתה המיידית. ואחר-כך החזירה את מבטה אל התקרה והוסיפה: "אני שייכת לשם (עולם הבא)." דיירים אחרים התאפיינו בבריחות מסוג אחר. הם התייחסו אל המוות כאל מכר

קרוב, אך מכיוון שרצו להקל על עצמם את סבל הידיעה, נדרשו לפתרון מדיטטיבי כלשהו. אחד הדיירים אמר: "אחר הצהריים זה מזל ששעה אני ישן. זה מזל שאני יכול לנוח, לישון ולשכוח מן החיים שלי." "אילו מחשבות עוברות לכן בראש, בזמן שאתן כל-כך שקטות?" שאלתי שלוש דיירות שרכנו על עבודות רקמה ב"חדר התעסוקה". אחת מהן השיבה: "אני חושבת על לדייק, לא לעשות טעויות. לא, אני לא חושבת על דברים אחרים. לא. בגלל זה, זה מרגיע. את מבינה? אני אז לא חושבת שום דבר. רק פה להיכנס בעין (במלאכת הסריגה)... תשומת לב - לחשוב מה שעושים... היד עובדת מהר והמחשבות בעבודה." אחד הדיירים ישב לבדו סמוך לדלת חדר האוכל והתבונן בעץ העומד בשלכת. במרחק-מה מאחורי העץ ניצב בניין משרדים רב-קומות. כך תיאר הדייר את מה שמשך את תשומת לבו: "אני מסתכל על הנוף שלפני. הפעם העץ עומד עירום, אבל עוד כמה חודשים הוא ילבש עלים ופרחים. זה לא עץ יבש, הוא בשלכת כבדה. יש מאחוריו עוד עצים שאפשר לראות אותם. חוץ מזה אני רואה את התנועה של המכוניות בכביש... הבניין הגבוה הזה, הוא כל השנה כמו שאת רואה, אין אף חלון מואר, אני לא רואה חיים. לחשוב שהם עובדים עד ארבע בבניין הזה. צריך להיות אור זורק בולט מרחוק... ייתכן שאולמות שלמים עומדים ריקים..."

שמועות מוות: אתנוגרפיה של מיזוג סופי

כאמור, תצפיות לאורכה של כל תקופת המחקר הראו כי דיירי בית-האבות לא נטלו חלק בטקסי הלוויה וקבורה של מכריהם. כמו-כן, היו מעט מאוד אפיזודות טקסיות של "אזכרה", ורובן נערכו ביוזמת חברי הצוות. לעומת זאת, שמועות מוות רחשו בלי הרף בקרב הדיירים. הופעת קרובי המשפחה של הנפטר וטיפולם בחפציו ובענייניו האחרונים מיתנו גם הם את אי-הוודאות באשר לעובדת המוות. כאמור, גם חדר האוכל, שיש בו "כיסאות קבועים" שמתרוקנים, היווה זירה להזכרת המתים בשעת "סעודה".

אם הבית הסתובבה בין השולחנות. תחת זרועה נשאה לוח שעליו טבלה גדולה של שמות הדיירים וסדר ישיבתם. מתוך ניסיון למד הצוות שאין טעם להשתמש בעט, שכן צריך לשרטט טבלה חדשה מדי כמה ימים. לכן נשאה עמה עיפרון מחודד ומחק. כך, ביד קלילה חזרה ורשמה את שמות החיים בתשבץ המתים. בעוד נקישות של סכינים ומזלגות מהדהדות מכל עבר, קינחה אחת הדיירות את פיה, קמה ממקומה וניגשה ללחוש דבר-מה על אוזנה של דיירת ששמה זיווה. הלחש הפך לשיחה עם יושבי השולחן, שלידו ישבתי גם אני. הדיירת העומדת סיפרה לזיווה כי מישהי מן הדיירות אמרה לה שהיא - זיווה - נפטרה: "היא לא אמרה לי את השם... אז חשבתי אולי זיווה..." היא הצביעה במבוכה על הדיירת זיווה. זיווה הסתכלה בה ואמרה בחיוך: "אני ממשיכה לחיות... מה שאמרו לך לא נכון." פניה של הדיירת העידו על הקלה, כשאמרה: "ככה חשבתי, טוב, בסדר... את יודעת, אומרים שאם מנחשים על מישהו שהוא מת, והוא לא מת, אז מוסיפים לו חיים." הדיירת רכנה על זיווה, חיבקה אותה חיבוק חם ומלמלה דברי התנצלות על שלא התאפקה מלברר עם האישה החיה את דבר שמועת מותה. אחת הדיירות, אשר מי שהיה שכנה לשולחן במשך עשר שנים הלך לעולמו, זעמה על הלחש שעבר בין הדיירים כשהתיישבו

ליד השולחן: "הוא מת... הוא מת... הוא מת..." היא עיוותה את פניה בזעם כלפי אלה אשר העזו לבטא את המילים הללו וניסו לחלץ ממנה רמז כלשהו לכאן או לכאן.

בית-האבות הוא מקום שביורר האמת בו קשור ל"עולם האמת". שאלתי את אחד הדיירים: "הכרת את סוניה?" והוא השיב: "כבר הכרתי... את שואלת אם כבר הכרתי או אם אני מכיר אותה. את אומרת בלשון עבר. איננה כבר?" "איננה", אמרתי. בשיחה אחרת דנו שוב בחילופי הדברים הללו, והוא הבהיר: "באותו רגע ששאלת, התחלתי לחשוב מה שבן-אדם בגיל כזה חושב הרבה פעמים." דומה שהרגישות התחדדה לא רק בשל המודעות לקרבה הגילית למוות, אלא גם בשל אווירת מוות האופיינית למוסד. באווירה זו, השמועות עיצבו את הגדרת מיצבם של דיירים נעדרים.

דיון

המכנה המשותף לטקסי הלוויה וקבורה ולפרקטיקות בחי וקנים הוא התנהלות של קבוצת אנשים סביב אירוע של מוות. העיון המחודש באלמנטים קבועים של טקסי המוות ובממצאי ההתנהגות לווה בפרשנות סמלית, העומדת ביסוד ההשוואה בין שני ההקשרים. לנוכח פרשנות זו מתחזק התוקף של תפיסת האופי המעברי והפרדוקסלי של בית-האבות, כמצוי בין מציאות של חיים לבין מוות (Myerhoff, 1984; Hazan, 1984, 1994). חשיבותה של ההשוואה הנדונה היא בחשיפת יכולת היצירתיות המנטלית וההתנהגותית של זקנים-זקנים החיים במוסד.

לוי-שטראוס ראה את החיים ואת המוות כקטבים מנוגדים, שאין ביניהם גשר קונגניטיבי, והציג את המעשה הטקסי, החוזר על עצמו, כמנגנון שתכליתו ליצור מעין גשר כזה (Levi-Strauss, 1963). טקס המעבר, על שלושת שלביו, משקף התמודדות הדרגתית עם משבר. הפנומנולוגיה מגדירה משבר כאירוע שאי אפשר לפרשו על-פי הידע הקיים. האירוע המשברי מעמיד בספק את המובן מאליו, בטרם תתקבל פרשנות חלופית (Berger & Luckmann, 1969, pp. 175–176; Schutz, 1960, p. 231). הטקס, לעומת זאת, מוצג כמחולל שינוי במצב הראשוני של המחשבה, ומסייע להתגבר על "מחסומים בין מחשבה, פעולה, ידיעה, ורגש" (Myerhoff, 1990, p. 246). הפרקטיקות של הזקנים שעסקו בהן, בין אם הן טקסיות ובין אם לאו, יוצרות ריבוי רבדים בחוויית ההשלמה עם האובדן.

מסעם של הנחקרים הזקנים, מן הרגע שבו הם נכנסים בשערי מוסד ועד רגע פטירתם, מתנהל בשלושה שלבים. תואמנות (קונפורמיות) לצפנים (קודים) סמויים וגלויים בכל אחד מהשלבים הופכת את הזקנים למושאייה של תרבות זרה – תרבות מוות. בתחילה, בשלב הניתוק, הדיירים מתנתקים מבניהם, מרכושם ומחפציהם הרבים. נותרים בידיהם רק בגדים מעטים, כלי מיטה ומזכרות קטנות. גם הופעתם החיצונית נעשית חסרת רושם ייחודי. שלב המעבר, המופיע לאחר מכן, מציין תקופה של הסתגלות לניתוק מצורת החיים הקודמת ולאתגר שמציבה הקולקטיביות החברתית. בתקופה זו, הדיירים נעשים דומים זה לזה בהופעתם במרחב הציבורי, ומתוודעים יותר ויותר למותם של אחרים מוכרים. ההיווכחות בקרבתו של המוות מאלצת את הדיירים לנקוט אסטרטגיה רציונלית, לשמור על מרחק

רגשי ביניהם ולכונן יחסים רופפים. יחסים אלה מתאפיינים בהעדר עימותים קולניים ובהעדרם של יחסי חברות משמעותיים. בשלב המיוזג, הדיירים החלשים יותר, הרואים את עצמם כעתידים למות ראשונים, מגלים נטייה להגיב לתכנים קוגניטיביים סובייקטיביים באופן שמוציא אותם ממעגלי תקשורת בעלי מובן משותף. התנהגותם מרמזת על היענותם לצפנים ולמראות דמיוניים, שהם נאחזים בהם כדי להתמזג במציאות נטולת מוות. ההתמזגות מתרחשת גם כאשר היא מופעלת על אחרים; הדיירים פועלים כסוכנים המפיצים ידיעות מוות, וכך קובעים לנעדרים מיצב חדש וסופי.

מוסדות טיפוליים לקשישים מתוארים לעתים כבעלי מדיניות מנשלת. מחקרים תמכו לא פעם בטענות על אופנים הכוללני של המוסדות, וביטאו התייחסות ביקורתית, שעיקרה דה־הומניזציה חברתית של הזקנים (Gamliel, 2000; Shield, 1988). עם זאת, נישול שנעשה ביומות המוסד דורש יתר הקפדה בהגדרת "סוכני הטקס"; בחיבוריהם של צ'ידסטר (Chidester, 1990) ורובין (רובין, 1997; Rubin, 1998) מתוארים סוכנים שטיפולם ותגובותיהם ממקדים בגופה. נוסף על כך, במאמרים אחרים של רובין (1994) מתוארים אנשים שמנים או פורשים מן הצבא כמי שמעבירים את עצמם מזהות בלתי רצויה לזהות רצויה באמצעות שלבי טקס מסוימים. במקרה שלפנינו, התפיסות של "פועל" ו"נפעל" מתמזגות זו בזו; כאמור, הנחקרים עומדים משני צדי המתנס, ומתמודדים לבדם עם מותם שלהם ועם מותם של אחרים מבני קבוצת השווים. הם סוכנים פעילים וסבילים בניהול מותם. נדגיש כי תיאור הנישול במאמרנו אינו עומד בפני עצמו כביטוי של סבל אנושי, אלא מופיע כממד שניוני ובונה בפרידתם של הנחקרים מן החיים. תוקפה של טענה זו אינו נובע רק מן הדמיון לנישול הגופה בשלבי הכנתה לקבורה, אלא גם מנכונותם של הנחקרים לנשל את עצמם, ובכך להוסיף ולחזק מגמה שהמוסד החל בה. ניתן לטעון כי אלמלא נכונות זו, המתבהרת מכניעתם המילולית והמעשית, לא היה תוקף ממשי להשוואה הנידונה. העובדה שהדיירים מקבלים את מציאות הנישול היא הפותחת דלת לתרבות אחרת, המתאפיינת בתנועה של התנתקות מעולם החיים. מן הפרספקטיבה של ההתמודדות הפסיכולוגית, תאורטיקנים מצביעים על אסטרטגיה של הפחתת ערך החיים כצורה של השלמה סתגלנית עם קרבת המוות (Firestone, 1990; Rheingold, 1967; Shneidman, 1980). דומה שמציאות הנישול מעודדת שימוש באסטרטגיה זו, או לפחות יוצרת תחושת רווחה בדיעבד, בין אם מדובר ביחס של דייר כלפי עצמו, ובין אם מדובר ביחס כלפי מכריו. אם נשוב לטקסי המוות, סביר לצפות כי נישולה של הגופה ממבע מקל על השלמתם הרגשית של קרובי המת עם היעלמותו הסופית. יש בנישול כדי לעקור את עצמיותם של בני־אדם מקוטב החיים, ולהניעה הלאה על פני רצף שקוטבו השני הוא המוות.

אזור ביניים פסיכולוגי מגונן על הדיירים מפני תחושת האימה שנוצרת בשל הקרבה למוות; כאמור, ההיקשרות רופפת בינם לבין עצמם מבטאת הקפדה על מרחק כבוד. בהשוואה שערכנו, המרחק הפיזי מגופת המת תורגם למרחק הרגשי בין הדיירים, והדבר עשוי להאיר גם את דפוסי ההיקשרות של הזקנים במוסד. באמצעות הימנעות מעימות ומהיקשרות רגשית עמוקה, הדיירים משמרים את עצמם במיצב של ותמידי של חיים־מתים. העימות מייצג מרחק גדול מדי, הדומה להפיכת הגופה לעצם דומם. הוא עלול לחשוף גילויי חולשה ואת עומק הצריכה הפיזית והנפשית שיוצרים האובדנים. המתעמתים עלולים להישיר מבט אל אוולת ידם, אל מה שמכונה בניהם "זקנה מכוערת". נטייה זו אינה הולמת את טענתה של מאירהוף (Myerhoff, 1978), אשר הציגה קטטות ואפיוודות של אי־הבנה בקרב

נחקריה כמנגנון רצוי להפקת חום אנושי. היקשרות רגשית, לעומת זאת, מייצגת במונחי הטקס מגע קרוב עם הגופה, העלול ליצור העצמה חווייתית של האובדן. אפשר לטעון כי חברות עמוקה בחייהם של הנחקרים עלולה לסכן את תחושת הביטחון הקיומית ואת אשליית המשכיותם של החיים. שכן מותם של חבר או חברה מערער את ההגדרה האינטגרטיבית של הזהות העצמית, ויוצר תחושת משבר. אם כן, מרחק אסתטי ממקם את הדיירים, כמו את שארי המת, בעמדה של צופים-משתתפים, ומקל את תהליכי עיבוד המוות (Reed, 1978; Scheff, 1977).

יש לשים לב כי הגדרת הכבוד, כפי שמצאנו אותה כאן, היא תלוית הקשר; בסיסה הוא העדר ניכר של משאבים חומריים להגדרה עצמית. זהו גם מקור משמעותו של הכבוד המתבטא במרחק מן המת בטקסי ההלוויה והקבורה; העובדה כי הגופה נטולת חפצים ומבע, ואינה נמצאת במסגרת אסתטית המקיפה אותה, מאלצת את הקהל לתחום את המת במסגרת אנושית-מרחבית. המסגרת האנושית החיה משבצת את המת במערך של חשיבות וכבוד. הגדרת כבוד זו מתווספת למובנים ידועים של המושג "כבוד", כפי שהוא נדון בספרות הגרונטולוגית (Moody, 1998). ייחודה הוא בכך שהיא מייחסת תושייה ויצירתיות לחברת הזקנים ולא למטפליהם.

חלקה הראשון של האתנוגרפיה של שלב ה"מיזוג" עוסק בגילויים של ניתוק מנטלי מן המציאות. אנו רואים בניתוק זה מעין "המתה עצמית" והפגנה של התמזגות בעולם אחר. הספרות הגרונטולוגית משתמשת בתוויות מתחום הפסיכופתולוגיה כדי להבין מקבץ של תופעות. "בלבול", "שיטיון" ו"תסוגה" ("רגרסיה") הן בין התוויות הרווחות המגדירות שינויים מנטליים (Bassuk et al., 1999; Weisman, 1972). פרשנות אנתרופולוגית המציגה את הדברים במונחים של מיזוג או הבניה של עולם דמיוני אוטונומי, מעניקה ממד פונקציונלי לתופעות קוגניטיביות-רגשיות בזקנה. תוקפה של פרשנות זו מתחזק ככל שניכר הממד המילולי-אינטראקטיבי של אותן תופעות. כלומר, נטייתם המודעת של הדיירים להתרחק מן המציאות המיידית ולהצטנף במציאות אחרת ניכרת בדבריהם, ואינה פוסלת את האפשרות לפרש חלק אחר של הממצאים כהתגייסות בלתי מודעת להשגתו של מצב זה.

אם נסקור מחדש ומתוך אמפתיה את הדוגמות האתנוגרפיות, נוכל לומר, ראשית, שהנסיגה מתחושת הגוף היא תוצר של מנגנון הגנה, היוצר צורת ויתור נוספת לפני בוא המוות (Firestone, 1994). שנית, התנתקותה של הדיירת מן הסובב אותה ו"השתייכותה" לעולם הבא מלמדת על מוגבלות המודעות, המשייכת תמיד את המוות המוחלט לגורלו של מישהו אחר (Weisman, 1972). שלישית, נוכל לטעון, כפי שסבור גם סירלס (Searles, 1965), כי תופעות פסיכופתולוגיות יוצאות דופן, כגון סכיזופרניה, משקעות את האדם בדלוזיות צבעוניות, שמטרתן היא לחמוק מן המוות. על-פי מחשבות-שוא אלה, אנשים אינם מתיים, אלא רק משתנים או עוברים ממקום למקום. ובאשר לבריחתם של דיירים אל השנייה, אל מלאכת הרקמה ואל העץ העומד בשלכת, החוקרים סבורים כי לקראת המוות חלה ירידה ברמת האינטרוספקציה (התבוננות פנימה). היחיד מתחמק ממבט אל תוך עצמו, ושש להיאחו בהסחות דעת מזדמנות. החוקרים מסבירים נטייה זו בכך שההתבוננות פנימה עלולה להפוך להתבוננות בחולף, ומאיימת לפגום בתחושת האינטגרציה (Lieberman & Tobin, 1983). ראינו דייר שהתבונן בעץ והתרכז בסימנים שהעידו על סדר מחזורי בטבע ("הפעם העץ עומד עירום"). דבריו נאמרו כמפיו של מתבונן חיצוני שאינו שייך עוד,

ושיקפו את יחסו גם לסדרים שבני-האדם יוצרים לעצמם ("הבניין הגבוה הזה הוא כל השנה..."). אפשר להתרשם כי זקן זה ביטא היענות לצפנים אחרים של הבנת העולם ולתחושה שהוא מתמזג בסדר היקומי. היענות מעין זו יוצרת הקלה עם התקרבותו של מועד המוות - המוות האישי כל-כך (Chidester, 1990; Irion, 1993; Lipton & Olson, 1974).

ניתוקם המנטלי של זקנים מן המציאות אינו רק "ניתוק מ-", אלא גם "ניתוק כדי ל-". תוקפה של טענה זו נסמך על כמה סוגי מקורות, וביניהם הדיון בטרנסצנדנטיות בזקנה המאוחרת (Tornstam, 1997; Leder, 1996), והמחקר על מסוגלותם של זקנים לשלוט בדבר שנראה בלתי נשלט לכאורה - האצת מועד פטירתם מן העולם (Raynolds & Nelson, 1981; Storlie, 1980). במיוחד נוגע לעניינינו דיונו של טורנסטם (Tornstam, 1997) על המתח המתקיים בין ההשתמעויות של תאוריית ההתנתקות (Cumming & Henry, 1961) ותאוריית ה"Gerotranscendence" שהוא מציע. לדעתו, גילויי התנתקות היצוניים הם רק איתותים להתרחשותו הפעילה של שלב התפתחות פסיכולוגי. נקודת מבטו של הסובייקט החווה אותו מצויה במרכז העיון. הסובייקט חווה חוויה רב-ממדית, הנוגעת לעצמייתו, לחברה ולתחושת הזמן. החוויה נתפסת כשונה באופן מהותי ממכלול החוויות שחווה היחיד בחייו, ומתפיסות תרבותיות המקיפות אותו. לנוכח גילוייה של מציאות סובייקטיבית טרנסצנדנטית, שטורנסטם מכנה אותה "פרדיגמה אחרת", אנו סבורים כי יש מקום לבחון מחדש גישות תאורטיות רווחות. ה"מיווג" מהווה פרספקטיבה אמפתית ומכבדת יותר להבנת עולמם האחר של הזקנים, אשר תהליך ניתוקם החברתי הקדים להתרחש בשל הכניסה לבית-האבות. כך אפשר לגשר על הפער בין הגישות התאורטיות "התנתקות" ו"Gerotranscendence", מבלי לערער את תקפותה של אחת מהן.

בסעיף "מיווג - מת" רמזנו גם להקבלה אפשרית בין סעודת האבלים הטקסית לבין תופעת שמועות המוות בחדר האוכל בבית-האבות. בשני ההקשרים, הסעודה היא זירה קבוצתית לעיסוק רב בדמות המת, שנעשה אגב שימוש בלשון עבר בכל הנוגע אליו ("הוא היה..."). לדעתנו, אחת ההשלכות של אזכור המת היא יצירת הבדלה נחרצת וסופית בינו לבין הקהילה החיה, הבדלה הממזגת אותו בעולם המתים. נראה כי במהלך הסעודה (או הארוחה) מתקבעת ההכרה המשותפת באי-הפיכותו של האובדן. נוסף על כך, האמונה בהיפרדותה של הנשמה מן הגוף וסיום מסעה עם פרידתם של הסועדים זה מזה, ניכרת במנוחה הרגשית שלהם וקשורה להשבת הסדר על כנו. ישנם חוקרים הרואים את תופעת שמועות המוות במוסד כאחת מצורותיה של "תגובת חרדה" בקרב חוסים זקנים (Mullins, 1994; Lopez, 1982; Neimeyer, 1994), אך אנו סבורים כי נטייתם להזכיר את הנפטרים ולהפיץ שמועות לגביהם אינה רק תוצאה של חרדה עקב נישולם ממידע המהותי לרווחתם, אלא ניסיון להסתגל למערך חדש של כיסאות מאוכלסים וריקים. ההתוודעות למקרי המוות במוסד לקשישים הוצגה בצורה דומה באתנוגרפיה של קית (Keith, 1982) - כאמצעי לסימון גבולה האחורי של הקהילה. מפרספקטיבה זו, המיווג קשור במשמעותו המשברית-חברתית של אירוע המוות.

לסיכום, אפשר לטעון כי הניתוק מחולל השוויה חברתית בין הזקנים ופיתוח בערכה של פרדיגמת החיים הקודמת. בעקבות הניתוק, תשומת הלב מוסטת מן העצמי אל חי הקבוצה. מרחק כבוד בשלב המעבר מחזק את כושר עמידתם של יחידים; הם נמנעים מעימותים ומתרחקים מחברות קרובה, כך שחולשת השכל והגוף אינה עומדת למבחן, וגם

לא אשליית ההישרדות. מתוך מעורבות רגשית למחצה, הדיירים השורדים פגיעים פחות לגילויי המוות בבית-האבות. ככל שמעמיקים סימניו של המוות הקרב, הדיירים ממזגים את עצמם בפרדיגמה אחרת של חיים, ומחלצים את תודעתם מעימות חסר תוחלת עם העדרות עצמית. המעבריות של היחיד מתקיימת בין ניתוק לבין מיוזג כפרדיגמות חווייתיות מובחנות של חיים לעומת מוות. בפרדיגמה הראשונה היחיד מתנתק מן הפרדיגמה החומרית, הממקדת את תשומת הלב בצרכים הארציים. צרכים אלה נוגעים למיקומו החברתי של היחיד, לזהותו העצמית, למשאביו ולתפקידיו בחיי היומיום. בפרדיגמה השנייה היחיד מאמץ גישה טרנסצנדנטית, המטשטשת את גבולות העצמי והגוף ומרחיבה מאוד את הפרספקטיבה הקיומית. בתווך, בין שתי הפרדיגמות, ובהתאם לסוג זה של טרנספורמציה שהוקנים חווים, דמות ה"אחר" בסביבתם המיידית זוכה ליחס של היקשרות רופפת, ובכך מאבדת את משמעותה כאובייקט קבוע.

לאחר שעמדנו על תוכנו ומהותו של כל אחד מן השלבים, השאלה העומדת לפנינו היא איזו תפיסת זמן מגולמלת ברצף החוויות שחוו הנחקרים. האם מדובר בזמן מעגלי או בתפיסה קווית של הזמן? במשמעותם המקורית, "ניתוק", "מעבר" ו"מיוזג" מציינים עויבה של מיצב חברתי אחד והשתלבות במיצב חברתי אחר. לעומת זאת, המאמר הצביע על מעברם של זקנים-חוסים ממצב פסיכו-חברתי אחד לאחר, בעודם מזדהים עם מותם של בני קבוצת השווים. למעשה, הנחקרים "מתנתקים" מסמני זהותם הקודמת ו"מתמזגים" בהוויה ערטילאית של חוסר זהות. התרוקנות מהזהות הקודמת ואי-התעצבותה של זהות חלופית מלמדים על התעצמות נוכחותו של המוות בחוויית העצמי. תהליך זה אותר זה כבר וזכה בכינוי "לימבו". חזן זיהה שלושה שלבים בחוויית הלימבו: פְּרֵה-לימבו, לימבו, ופוסט-לימבו; השלבים מייצגים התרחבות הדרגתית של סממני אסירת הזמן, כלומר העדרותה של מכוונות (אוריינטציה) הכרתית כלפי העתיד והעבר, והתמקדות יתר במתרחש כאן ועכשיו (Hazan, 1984). התהליך שבאמצעותו מעוצבת תפיסת זמן מעגלית מבטא למעשה את הסתגלותו של העצמי להתגברות נוכחותו של המוות. עיון בנטייה זו מגלה כי ייחודיותו של מצב הלימבו היא העדרם של ייצוגי מוות. סגולתו היא בכך שהמוות מעומעם עד כדי כך שאינו מטריד את הסמוכים למותם. במאמר הנוכחי, צורת ההתמודדות של הנחקרים לא חרגה מן התוואי של מושג הלימבו. ראינו כי בשלב ה"מעבר" שמרו הנחקרים על מרחק כבוד זה מזה, ואילו בשלב ה"מיוזג" נטו יחידים להצטנף בעולמם הסובייקטיבי. מרחקי הכבוד הוציאו מכללם גילויי אובדן הקשורים בהיקשרות רגשית לאחר, ואילו המיוזג במציאות אחרת התגלה כהתעלמות מנוכחות אנושית. דמותו של האחר נוטרלה ממשמעותה כמושא למשא-ומתן של היחיד עם עצמו, כלומר, היא חדלה לייצג שינוי או התקדמות לקראת המוות. אנו רואים כי במרחקי הכבוד קיימת נסיגה ממעורבות בין-אישית, ונסיגה זו היא הסוגרת את הנחקרים בבועה של קיום סטטי. ממצאים אלה מאשרים את קביעתו של חזן כי הלימבו הוא מצב מוחלט של אי-מסוגלותו של העצמי להתוודע אל מותו (Hazan, 1984). באופן דומה, הממצאים ממחישים גם את הפתרון שמציע המושג "טרנסצנדנטיות" למבוי הסתום שזקנים נקלעים אליו. תאורטיקנים נוספים עשויים לאשר את קיומה של מעבריות מצבית בחיי זקנים, אך לא מעבריות של מיצב או של זהות; מושגיהם מלמדים בעיקר כי שלב ה"מיוזג" הוא למעשה מצב תודעה שלא חל בו עימות אמיתי עם זהות של "אדם מת" (Csikszentmihalyi, 1974; Moody, 1975; Tornstam, 1997; Turner, 1982). לפיכך, בדיעבד, יש לראות בפיתוחיהם התאורטיים (כגון מצב ה-flow והמצב

המכונה *communitas*) יישום של דגם טקסי המעבר בתחום הזקנה. אמנם ההתאמה היא חלקית בלבד, אך ערכה טמון בהדגשת ייחודיותה של החוויה האנושית בסוף החיים. תיאורה של החוויה חורג מן הממד החברתי ומתייחס לממד הקיומי. המכלול התאורטי והאתנוגרפיה שהצגנו מלמדים כיצד נשלם סיפור חוויית העצמי בחיי האדם. העדר מודעות עצמית הוא "סוף הסיפור", שאליו מתלוות מחוות של כבוד.

מקורות

- אגרס, אליהו (1989). ערבים זה בזה. המרכז לתרבות ולחינוך, מרכז "משען", ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל.
- גמליאל, טובה (2001). חוויית הקרבה למוות: מחקר אנתרופולוגי בבית אבות. עבודת דוקטורט במסגרת החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- דבליצקי, דוד (תשל"ט). קיצור שולחן ערוך. בני ברק: שבתי פרנקל.
- חזן, חיים (1998). זמנו של מקום: מבט אנתרופולוגי על חלקת הקבר של רבין. בתוך: מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית. תל-אביב: רמות.
- רובין, ניסן (1997). קץ החיים. טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל. ספריית "הלל בן-חיים", הקיבוץ המאוחד.
- רובין, ניסן ופאר, דרורה (1999). טקסי פרישה מצה"ל - טקסים רשמיים וטקסים פרטיים. מגמות, מ(1), 103-130.
- רובין, ניסן, שמילוביץ, כרמלה ווייס, מאירה (1994). השמן והרוזה: טקסי הגדרה אישיים של שינוי זהות אצל שמנים שרוזו לאחר ניתוח לקיצור הקיבה. מגמות, לו(1), 5-19.
- Adams, Dalia M. (1992). Suicidal behavior and history of substance abuse. *American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 18(3), 343-354.
- Atchley, Robert C. (1991). *Social forces and aging. An introduction to social gerontology*. Wadsworth Publication Co.
- Bassuk, Shari S., Glass, Thomas A. & Berkman, Lisa F. (1999). Social disengagement and incident cognitive decline in community-dwelling elderly persons. *Annals of Internal Medicine*, 131(3), 165-173.
- Bauman, Zygmunt (1992). *Mortality, immortality and other life strategies*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas (1969). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. London: Penguin Books.
- Chidester, David (1990). *Patterns of transcendence: Religion, death and dying*. Belmont, California: Wadsworth Publication Co.
- Clark, Milton R. (1974). The dance party as a socialization mechanism for black urban pre-adolescents and adolescents. *Sociology and Social Research*, 58(2), 145-154.
- Csikszentmihalyi, Myhali (1974). *Flow: Studies of enjoyment*. University of Chicago, PHS Grant Report.

- Cumming, Elaine M. & Henry, William E. (1961). *Growing old: The process of disengagement*. New York: Basic Books.
- Durkheim, Emile (1915). *The elementary forms of religious life*. Allen and Unwin.
- Erikson, Erik H. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Firestone, Robert W. (1990). The bipolar causality of regression. *The American Journal of Psychoanalysis*, 50(2), 121–135.
- Firestone, Robert W. (1994). Psychological defenses against anxiety. In R.A. Neimeyer (Ed.), *Death Anxiety Handbook. Research, Instrumentation and Application*. Taylor & Francis.
- Freud, Sigmund (1918). *Reflections on war and death*. New York: Moffet Yard.
- Gamliel, Tova (2000). The lobby as an arena in the confrontation between acceptance and denial of old age. *Journal of Aging Studies*, 14(3), 251–271.
- Geertz, Clifford (1975). *The interpretation of cultures: Selected essays*. London: Hutchinson.
- Goffman, Erving (1961). *Asylums*. Garden City, New York: Anchor Books.
- Gubrium, Jaber F. (1975). *Living and dying in Murray Manor*. New York: St. Martin's Press, Int.
- Haight, Barbara K. (1995). *Does nursing home relocation cause confusion and depression?* Charlotte, North Carolina: Southern Gerontological Society.
- Hall, Edward T. (1966). *The hidden dimension*. New York: Doubleday.
- Hall, Edward T. (1983). *The dance of life*. New York: Doubleday.
- Hazan, Haim (1984). Continuity and transformation among the aged: A study in the anthropology of time. *Current Anthropology*, 25(5), 567–577.
- Hazan, Haim (1994). *Old age: Constructions and deconstructions*. Cambridge University Press.
- Hertz, Robert (1960). *Death and the right hand*. London: Cohen and West.
- Hochschild, Russell A. (1973). *The unexpected community*. Englewood Cliffs, New-Jersey: Prentice Hall.
- Irion, Paul E. (1993). Spiritual issues in death and dying for those who do not have conventional religious belief. In K.J. Doka & J.D. Morgan (Eds.), *Death and Spirituality*. Baywood Publishing Company, Inc.
- Jones, Paul W. (1987). Death as a factor in understanding modern attitudes toward the aging: A symbolization-avoidance theory. *Journal of Religion and Aging*, 3, 75–90.
- Keith, Jenny (1982). *Old people, new lives. Community creation in a retirement residence*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lancy, David F. (1975). The social organization of learning initiation rituals and public schools. *Human Organization*, 34(4), 371–380.
- Leder, Drew (1996). Spiritual Community in Later Life: A Modest Proposal. *Journal of Aging Studies*, 10(2), 103–116.
- Levi-Strauss, Claude (1963). *Totemism*. Boston: Beacon Press.
- Lieberman, Morton A. & Tobin, Sheldon S. (1983). *The experience of old age. Stress, Coping, and Survival*. New York: Basic Books Inc. Publishers.

- Lifton, Robert J. & Olson, Eric (1974). *Living and dying*. New York: Praeger.
- Moody, R. Harry (1998). Why dignity in old age matters? *Journal of Gerontological Social Work*, 29(2/3), 13–38
- Moody, Raymond A. (1975). *Life After life*. Covington, Georgia: Mockingbird Books.
- Mullins, Larry C. & Lopez, Martita A. (1982). Death anxiety among nursing home residents: A comparison of the young-old and the old-old. *Death Education*, 6(1), 75–86.
- Myerhoff, Barbara G. (1978). *Number our days*. New York: EP Dutton.
- Myerhoff, Barbara G. (1984). Rites and signs of ripening: The intertwining of ritual, time, and growing older. In D.I. Kertzer & J. Keith (Eds.), *Age and Anthropological Theory*. Corvelli University Press.
- Myerhoff, Barbara G. (1987). Life not death in Venice: Its second life. In H.E. Goldberg (Ed.), *Judaism: Viewed from within and without* (pp. 143–164). New York: SUNY Press.
- Myerhoff, Barbara G. (1990). The transformation of consciousness in ritual performances: Some thoughts and questions. In R. Schechner & W. Apple (Eds.), *By means of performance. Intercultural studies of theater and ritual*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Neimeyer, Robert A. (1994). *Death anxiety handbook. Research, instrumentation, and application*. Taylor & Francis.
- Neugarten, Bernice L. (1974). Age groups in American society and the rise of the young-old. *Annals of the Academy of Social and Political Science*, 415, 98–187.
- Palmore, Erdman B. (1991). *Ageism. Negative and positive*. New York: Springer Publishing Company.
- Raynolds, Davis K. & Nelson, Franklyn L. (1981). Personality, life situation and life expectancy. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 11(2), 99–110.
- Reed, Bruce D. (1978). *The dynamics of religion*. London: Darton, Longman & Todd.
- Rheingold, Joseph C. (1967). *The mother, anxiety and death. The Catastrophic Death Complex*. Boston: Little Brown & Company.
- Richardson, Ruth (1989). *Death dissection and the destitute*. London: Penguin Books.
- Ring, Kenneth (1982). Frequency and stages of the prototypic near-death experience. In C.R. Lundahl (Ed.), *A Collection of Near-Death Research Readings* (pp. 110–147). Chicago: Nelson Hall.
- Rosenwaike, Ira (1985). *The extreme aged in America*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Rossi, Ino (1974). *The unconscious in culture. The structuralism of Claude Levi-Strauss in Perspective*. New York: EP Dutton.
- Roth, Andrew L. (1995). Men wearing masks: Issues of description in the analysis of ritual. *Sociological Theory*, 13(3), 301–327.
- Rubin, Nissan (1998). From corpse to corpus: The body as a text in Talmudic literature. In A.I. Baumgarten, J. Assmann & G.G. Stroumsa (Eds.), *Self, Soul and Body in Religious Experience* (pp. 172–183). Boston: Brill.
- Schutz, Alfred (1960). *Collected papers* (Vol. I & II). Vienna: Springer.

- Scheff, Thomas J. (1977). The distancing of emotion in ritual. *Current Anthropology*, 18(3), 483–505.
- Searles, Harold F. (1965). *Collected papers on schizophrenia and related subjects*. New York: International Universities Press.
- Shield, Rose R. (1988). *Uneasy endings: Daily life in an American nursing home*. Ithaca: Cornell University Press.
- Shneidman, Edwin S. (1980). *Voices of death*. New York: Harper & Row Publishers.
- Storlie, Frances J. (1980). Caring for a patient who wants to die: Should you let her? *Nursing*, 10 (2), 50–53.
- Tornstam, Lars (1997). Gerotranscendence: The contemplative dimension of aging. *Journal of Aging Studies*, 11(2), 143–154.
- Turner, Victor (1969). *The ritual process*. Chicago: Aldine.
- Turner, Victor (1982). *From ritual to theatre. The human seriousness of play*. New York: Performing Arts Journal Publications.
- Van-Gennep, Arnold (1960). *The rites of passage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weisman, Avery D. (1972). *On dying and denying. A psychiatric study of terminality*. New York: Behavioral Publications, Inc.

משטר הרווחה במדינת ישראל: מגמות השינוי והשלכותיהן החברתיות

אברהם דורון*

תקציר. המאמר מתאר ומנתח סוגים שונים של משטרי רווחה הפועלים במדינות העולם המערבי ובישראל. החוקר אספינג-אנדרסן מבחין בשלושה טיפוסים עיקריים של משטרי רווחה: משטר רווחה ליברלי, משטר רווחה שמרני ומשטר רווחה סוציאלי-דמוקרטי. תת-סוג משלים של טיפולוגיה זו הוא משטר הרווחה הדרום-אירופי. ההתפתחויות בישראל בשנים האחרונות מקרבות אותנו לדגם זה של משטר רווחה, עם כל המשמעויות הנובעות מכך. משטר הרווחה שהתפתח בישראל היה במקורו בעל אופי סוציאלי-דמוקרטי. מאז סוף שנות השבעים חל מעבר הדרגתי למשטר רווחה ליברלי, אף-על-פי שהיסודות הסוציאלי-דמוקרטיים והאוניברסליסטיים לא נמחו ממנו לגמרי. באחרונה התווספו למשטר הרווחה הישראלי יסודות קליינטליסטיים הכרוכים בפטרונות פוליטית, בדומה לאלה המצויים בארצות דרום-אירופה. חדירה של יסודות קליינטליסטיים למשטר הרווחה הישראלי טומנת בחובה סכנה של פגיעה בצורת התפקוד האחידה והאוניברסליסטית המאפיינת את מדינות הרווחה בארצות מרכז אירופה וצפון אירופה. המשך התפתחותן של מגמות אלה עלול לפגוע בעוצמתה ובלכידותה של החברה הישראלית בשנים הבאות.

בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים פיתח גוסטה אספינג-אנדרסן, חוקר מדינת הרווחה, את הטיפולוגיה הבסיסית של משטרי הרווחה הפועלים במדינות העולם המערבי. הטיפולוגיה שלו ביקשה לזהות סוגי משטר, ולא לתאר מדינת רווחה מסוימת או מקרה מסוים של מדינות רווחה. סוגי המשטר שנסקרו בטיפולוגיה שלו נועדו לתאר את הדרכים שבהן מתחלקת ההפקה של מוצרי הרווחה בין המדינה לבין השוק הפרטי ומשקי הבית בסוגי המשטר השונים (Esping-Andersen, 2000, pp. 73–74).

הטיפולוגיה של אספינג-אנדרסן מבחינה בשלושה טיפוסים של משטרי רווחה: משטר רווחה ליברלי, משטר רווחה סוציאלי-דמוקרטי ומשטר רווחה שמרני (Esping-Andersen, 1990). האופן שבו תויגו סוגי המשטר הללו מעוגן בכלכלה המדינית האירופית הקלסית. הוא משקף את מבנה הכוחות הפוליטיים והאידיאולוגיים הדומיננטיים, שסימלו את ההתפתחות ההיסטורית של תפקידי המדינה באירופה. התפתחות זו באה לידי ביטוי בהקמתן ובעיצובן של מדינות הרווחה, והגיעה לשיאה בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים. טיפוסים אלה של משטרי רווחה תוארו על-פי התכונות החשובות והרלוונטיות ביותר של

* בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים.

משטרים אלה, תכונות שאפשר למצוא להן תימוכין ניסויים בכל הנוגע לייצור ולהספקת שירותי רווחה בארצות קפיטליסטיות מפותחות. הבחנה זו בין הסוגים השונים של משטרי הרווחה מקובלת על רוב חוקרי מדינת הרווחה, אם כי בשנים האחרונות נעשו ניסיונות להוסיף תת-סוגים נוספים של משטרי רווחה, כגון משטר הרווחה הדרום-אירופי (Ferrera, 1996; Rhodes, 1997), משטר הרווחה הקונפוציאני של דרום מזרח אסיה, וכן דגם הרווחה המיוחד של אוסטרליה וניו-זילנד (Esping-Andersen, 2000, pp. 90–92).

משטרי רווחה ליברליים

משטרי רווחה ליברליים קיימים בעיקר בארצות האנגלו-סקסיות – ארצות-הברית, בריטניה ואחרות. במשטרים מסוג זה, האידיאולוגיה הדומיננטית והכוחות הפוליטיים הדומיננטיים נוטים לגלות עוינות כלפי מדינת הרווחה. משטרים אלה מעודדים את הכוחות הפועלים בשוק הפרטי להפיק ולספק את שירותי הרווחה השונים בתחום הבריאות, בתחום הביטוח הפנסיוני, בתחום השירותים הטיפוליים השונים, כגון השירותים לילדים, לקשישים וכדומה. לעומת זאת, משטרים אלה נוטים להגביל את הספקת שירותי הרווחה הציבוריים לקבוצות חלשות ועניות באוכלוסייה, ולהתנות אותה במבחני אמצעים והכנסות.

אחד המאפיינים הבולטים של משטרי הרווחה הליברליים, אשר אחראי במידה רבה לעיצוב אופיים, הוא חולשתם של הגופים הפוליטיים והארגונים החברתיים המעוניינים לשמור על קיומה וקידומה של מדינת הרווחה, או פועלים למניעת פגיעה במדינת הרווחה. לדוגמה, ארגוני העובדים במשטרים אלה הם חלשים יחסית, והשפעתם הפוליטית מוגבלת למדי. לכן, ארגוני עובדים הפועלים במשטרים אלה אינם יכולים לשמש מוקדי כוח של ממש, המסוגלים להטיל וטו על החלטות כבדות משקל בכל הנוגע לשינויים במבנה מדינת הרווחה או בתוכניות הרווחה. דוגמה למצב מעין זה אפשר לראות במצבה של הסתדרות העובדים הכללית בישראל. עד היחלשותה בשנות התשעים, שימשה ההסתדרות מוקד כוח שהיה מסוגל להטיל וטו על החלטות ממשלתיות שנגעו למדינת הרווחה, וקריסת כוחה של ההסתדרות החלישה מאוד את מוקד כוח הוטו הזה.

מדינות בעלות משטרי רווחה ליברליים נוקטות בדרך כלל מדיניות של הסתרה-מחדש (רה-קומודיפיקציה) בכל הנוגע לפעולתה של מדינת הרווחה, כלומר הן מנסות לצמצם את אחריותה של המדינה לרווחה האוכלוסייה, ולהחזיר לשוק הפרטי את תוכניות הרווחה שהמדינה הייתה אחראית ליצירתן וליישומן. נוסף על כך הן מתאפיינות בניסיונות לקצץ ולבטל ככל האפשר את תשלומי הביטחון הסוציאלי, כגון דמי אבטלה ותשלומי הבטחת הכנסה לאנשים בגיל העבודה, ובהנהגת אמצעי כפייה שונים כדי לאלץ אותם לחזור למעגל העבודה.

במקביל לכך, מדיניות זו מקבלת בלי עוררין את הגידול בפערי השכר בין קבוצות העובדים השונות, ובמיוחד את השחיקה בתנאי שכרם של עובדים ברמות הנמוכות. השחיקה בתנאי שכרם של עובדים בעלי כישורים נמוכים, אשר נדחקים אל מחוץ לשוק העבודה בעקבות הירידה במעמדם, מתאפשרת במידה רבה גם משום שהאפשרות לקבל גמלת אבטלה או הבטחת הכנסה אינה פתוחה לפנייהם. השאיפה לקצץ או לבטל את גמלות האבטלה והבטחת הכנסה לאנשים בגיל העבודה, או להחמיר את תנאי הזכאות לקבלתן,

היא פועל יוצא של המדיניות הנהוגה בסוגי משטר ליברליים (ראו גם: Pierson, 2001, pp. 434-435).

כתוצאה מן המדיניות הנהוגה במדינות בעלות משטר רווחה ליברלי, מתרחבים הפערים החברתיים והכלכליים הקיימים בהן וחל גידול ניכר בממדי העוני. בבריטניה, בניו-זילנד ובארצות-הברית גדלו ממדי העוני בשיעור גדול הרבה יותר מאשר בשאר הארצות המפותחות המאוגדות ב-OECD - הארגון לשיתוף פעולה כלכלי ופיתוח (Pierson, 2001, p. 438); וראו גם: Esping-Andersen, 2000; Smeeding, Rainwater & Burtless, 2000; Ritakallio, 2001.

משטרי רווחה סוציאל-דמוקרטיים

משטרי רווחה סוציאל-דמוקרטיים קיימים, בין השאר, בארצות הסקנדינביות (דנמרק, שוודיה ונורבגיה) וכן בהולנד (אם כי יש המסווגים את המשטר בהולנד כמשטר רווחה שמרני). במשטרים מסוג זה, האידיאולוגיה הדומיננטית והכוחות הפוליטיים הדומיננטיים אוהדים על-פי רוב את מדיניות הרווחה ותומכים בה. משטרים אלה מקיימים מערכות מקיפות של שירותי רווחה וביטחון סוציאלי, המכסים שורה רחבה של סיכונים אובדן הכנסה ומספקים גמלות כספיות ושירותים חברתיים ברמה גבוהה לאנשים הנקלעים למצבי מצוקה. בחלק ניכר ממערכות רווחה אלה, הזכויות לקבלת גמלות ושירותים מושתתות על מעמד האזרחות ועל הזכויות החברתיות הנגזרות ממנו. השוק הפרטי ממלא תפקיד קטן בלבד בייצור ובהספקה של שירותי רווחה למיניהם, כגון שירותים בתחום הבריאות והביטוח הפנסיוני. לעומת זאת, השירותים הציבוריים בתחומי הרווחה השונים הם רחבים מאוד ובעלי רמה גבוהה. השימוש במבחני הכנסות ואמצעי מחיה נותר מוגבל למדי, אם כי השימוש בהם הורחב במידת-מה בשנים האחרונות.

אחד המאפיינים של מדינות בעלות משטרי רווחה סוציאל-דמוקרטיים הוא שהמבנה הפוליטי שלהן מורכב מגופים רבים התומכים במדינת הרווחה. מאפיין זה מעצב במידה רבה את אופיין, שכן הוא מאפשר בניית קואליציות חזקות, הפועלות לשימור ולקידום מדינת הרווחה ומוסדותיה ולמניעת פגיעה בה. בארצות אלה, עובדים רבים יחסית חברים בארגוני עובדים, וארגונים אלה מקיימים קשרים הדוקים עם מפלגות הציר הסוציאל-דמוקרטי, הנמצאות במרכז המפה הפוליטית או שמאלה מן המרכז (ראו Huber & Stephens, 2001). כתוצאה מכך, כוחם המאורגן של העובדים הוא חזק ובעל השפעה פוליטית רבה על מדיניות הרווחה המתגבשת.

מערכות הרווחה בארצות אלה שמות דגש חזק בפיתוח ההון האנושי, ונושא זה הוא אחד הנושאים העומדים בראש סדר היום וסדר העדיפויות שלהן. ההשקעה הרבה בתחום החינוך, בהכשרה המקצועית ובפעילות במסגרת שוק העבודה מביאה לפיתוח מתמשך ולשיפור כישוריהם התעסוקתיים של העובדים. שימור רמתו הגבוהה של כוח העבודה ופיתוחו המתמיד מהווים תרומה חשובה לרמת החיים הגבוהה המובטחת לכלל האוכלוסייה בארצות אלה.

למדיניות הנקוטה במדינות בעלות משטר רווחה סוציאל-דמוקרטי יש השפעה חלוקתית שוויינית ניכרת מאוד הן על צמצום הפערים הכלכליים והחברתיים והן על הפחתת ממדי

העוני. המשטרים הסוציאלי-דמוקרטיים פועלים להשגת תוצאות אלה באמצעות פעילות התערבותית מכוונת בתוך המגזר המשקי. אך הדגש המיוחד שמשטרים אלה שמים בפעולות לצמצום העוני ולצמצום הפערים בא לידי ביטוי במערכות הרוחה והביטחון הסוציאלי המקיפות והנדיבות שלהם (Goodin et al., 1999).

משטרי רווחה שמרניים

משטרי רווחה קונסרבטיביים, המכונים לעתים קורפורטיסטיים, נוצרים-דמוקרטיים או קונטיננטליים, הם אלה הקיימים בעיקר במדינות מערב אירופה - צרפת, גרמניה, בלגיה, אוסטריה ועוד. אמנם משטרים מסוג זה הם שונים מאוד מן המשטר הסוציאלי-דמוקרטי, אך דעת הקהל בהם נוטה בכל זאת לתת גיבוי פוליטי חזק לפיתוחה ולשימורה של מדינת הרוחה שהתגבשה בהם. משטרים אלה מתאפיינים ברמה גבוהה של הוצאה ציבורית על ענייני רווחה, המתמקדים בתוכניות של ביטחון סוציאלי. תוכניות אלה מספקות גמלות כספיות נדיבות למדי במקרים של מחלה, נכות, אבטלה וכו', וכמו-כן מוקדש חלק ניכר מן ההוצאה הציבורית לתוכניות ביטוח פנסיוני מקיפות. בסוגי משטרים אלה, מערכות שירותי הביטחון הסוציאלי הן מפוצלות במידה רבה, ומאורגנות סביב קבוצות תעסוקתיות או קבוצות אוכלוסייה נבדלות. במקרים רבים תוכניות הביטחון הסוציאלי מנוהלות על-ידי ארגוני העובדים והמעסיקים עצמם. תוכניות אלה מושתתות ברובן על עקרונות של שימור המיצב (הסטטוס) הקודם של לקוחותיהן, והגמלות שהן מספקות קשורות למעמדן, לשכרם או להכנסתם הקודמת של מקבליהן.

משטרי רווחה שמרניים אלה נתמכים על-ידי מפלגות נוצריות-דמוקרטיות, הנמצאות בדרך כלל במרכז המפה הפוליטית וימינה ממנו. מפלגות אלה הן שמילאו תפקיד מרכזי בפיתוחו של משטר רווחה מסוג זה. למרות הנטיות השמרניות של המשטרים הללו, הם גילו במשך השנים מחויבות פוליטית למבנה הבסיסי של מדינת הרוחה שהתפתח בתוכם. אמנם המפלגות הסוציאלי-דמוקרטיות בארצות אלה חלשות מן המקבילות להן בארצות הסקנדינביות, לדוגמה, אך תמיכתן במוסדות מדינת הרוחה משפיעה בכל זאת במידה משמעותית מאוד. בשנים האחרונות, לנוכח הלחצים הכספיים הכבדים שיוצרות מערכות הרוחה על הקופה הציבורית, מתפתח בארצות אלה יחס דו-ערכי כלפיהן, אם כי ההתנגדות להן טרם תורגמה למדיניות המנסה לבטל אותן או לצמצם אותן במידה ניכרת.

במדינות בעלות משטר רווחה שמרני, מטרתה של המדיניות החברתית היא לשמר את המעמד החברתי-הכלכלי היחסי של הקבוצות השונות באוכלוסייה. בניגוד למשטרי הרוחה הסוציאלי-דמוקרטיים, במדינות בעלות משטר רווחה שמרני אין שמים דגש בהשגת שוויוניות רבה יותר, אלא מפנים את עיקר המאמץ ליצירת מערכת חברתית-ריבודית יציבה, כדי לשמור על חוסנו של המשטר הפוליטי. הדבר מושג בעיקר באמצעות הבטחת זרימה קבועה של הכנסה למשקי בית בקבוצות החברתיות השונות. זרימת הכנסה קבועה ויציבה מושגת בשתי דרכים: באמצעות דאגה להכללת העובדים במסגרות העבודה ובהיים הכלכליים של הקהילה, ובאמצעות הספקת גמלות נדיבות של ביטחון סוציאלי, כלומר, גמלות הקרובות במידה רבה לשכר או להכנסה הקודמת של מקבליהן. מסקנתם של גודין וחבריו (Goodin et al., 1999) היא שמשטרים אלה מצליחים במידה רבה להשיג את מטרתיהם.

משטר הרווחה הדרום-אירופי

נוסף על שלושת הטיפוסים הללו של משטרי הרווחה, שהוגדרו במקור על-ידי אספינג-אנדרסן, הופנתה תשומת הלב לאחרונה למשטר הרווחה הדרום-אירופי. ההתייחסות לסוג זה של משטר רווחה אינה מתכוונת לערער על הטיפולוגיה הבסיסית של אספינג-אנדרסן, אלא רק להציג תת-סוג משלים שלה. תת-סוג זה עשוי לעניין במיוחד את כל מי שמתעניין במשטר הרווחה הנהוג בישראל, משום שההתפתחויות בארץ בשנים האחרונות מקרבות אותנו לדגם זה של משטר. לפיכך יתואר סוג זה של משטר ביתר פירוט. למשטרי הרווחה הדרום-אירופיים אפשר לשייך את איטליה, ספרד, פורטוגל ויוון. אנשי מדעי החברה האיטלקיים כינו את הדגם הזה משטר רווחה פרטיקולריסטי-קליינטליסטי (Particularistic-clientelistic model of welfare). אחד המאפיינים של משטר רווחה מסוג זה הוא נוכחות בולטת של רשתות קליינטים-פטרונים, המאורגנות סביב תוכניות שונות של רווחה וביטחון סוציאלי. נוכחות זו קשורה לתפיסת מעמדה הפטרימוניאלי של המדינה, כלומר, מדינה שרכוש הכלל נמצא בידיה וחלוקתו נתונה לשליטתה. תפיסה זו עדיין מושרשת מאוד במבנה הפוליטי בספרד, בפורטוגל וביוון (ראו, כאמור לעיל: Ferrera, 1997; Rhodes, 1996).

על-פי פרארה, המאפיין הבולט של משטרי הרווחה הדרום-אירופיים הוא קיומן של מערכות ביטחון סוציאלי מפותחות ומקוטבות, המאורגנות על בסיס קורפורטיסטי. פירוש הדבר שתוכניות הביטחון הסוציאלי המופעלות בהן מאורגנות סביב קבוצות תעסוקתיות שונות ונבדלות, הפועלות במסגרות של ארגוני עובדים ומעסיקים רבי עוצמה. מערכת זו מתאפיינת בקיטוב פנימי חזק: מצד אחד - תוכניות הפועלות לטובת קבוצות מועדפות ובעלות זכויות יתר (כגון חלקים נבחרים של האוכלוסייה הזקנה), ומן הצד האחר - פערי כיסוי גדולים בהגנה החברתית הניתנת לקבוצות אחרות באוכלוסייה.

דוגמה לפערים בכיסוי היא העובדה שאיטליה, ספרד, פורטוגל ויוון הן המדינות היחידות באיחוד האירופי שעדיין אין בהן רשת של הבטחת הכנסה מינימלית לפרטים ולמשפחות שנקלצו למצב של העדר הכנסה מספקת לקיום. פערי כיסוי נוספים קיימים בעניינם של מובטלים צעירים, משפחות חד-הוריות וכו'. כמו-כן, ישנן קבוצות גדולות של עובדים שמוגנים באופן מצומצם ביותר, ובעתות של אובדן הכנסה הם זכאים לגמלות זעומות, או אינם זכאים כלל.

בארצות אלה, בצד קיומה של מערכת ביטחון סוציאלי מפותחת, המדינה חודרת במידה מצומצמת ביותר לתחום הפקתם והספקתם של שירותי הרווחה האישיים הרחבים יותר. הדבר בא לידי ביטוי בהוצאה ציבורית-ממשלתית נמוכה בתחומים אלה של שירותי הרווחה. מצב זה קשור לצירוף מיוחד שהתפתח בתחום זה ומעוגן בויקת הגומלין המסורתית והחזקה בין המדינה, המשפחה והכנסייה לבין מוסדות הצדקה, צירוף שיוצר את תרכובת הרווחה (welfare mix) המיוחדת, המותירה למדינה תפקיד משני בלבד בתחום שירותי הרווחה האישיים הרחבים יותר. הדגם הקדם-תעשייתי של משטר הרווחה, המבוסס על המשפחה ועל מוסדות הצדקה המסורתיים, עדיין תקף מאוד בארצות דרום אירופה ועדיין שולט בהן במידה רבה.

כאמור, משטר הרווחה הדרום-אירופי מתאפיין בצורות בולטות של קליינטליזם. המונח קליינטליזם מתכוון בעיקר לשימוש במערכות רווחה למטרות חלוקתיות, כלומר, שימוש

בגמלות הכספיות של מערכת הביטחון הסוציאלי למטרות של פטרונות פוליטית. הגמלות הכספיות (והמשרות הציבוריות) משמשות להבטחת תלותן של קבוצות אוכלוסייה במפלגות הפוליטיות. החלוקה מתבצעת באמצעות מנגנוני פטרונות גלויים או גלויים-למחצה, הדואגים לכך שההטבות הכספיות הנדיבות יחולקו באמצעותם באופן סלקטיבי לקבוצות קליינטורה פוליטיות.

משטרי הרווחה הדרום-אירופיים סוטים מן הדגם הקורפורטיסטי המפוצל, הרווח גם במדינות אירופיות אחרות, וסוטים גם מן הדגם הקליינטליסטי שלהם-עצמם בתחום שירותי הרפואה. בתקופה האחרונה חל שינוי במשטרים אלה, והם מקימים בתוכם צורות שונות של ביטוח רפואי מטעם המדינה על בסיס אוניברסליסטי. הזכות לשירותי בריאות נהפכה לזכות חברתית הנובעת מעצם האזרחות, וחדלה להיות זכותם של עובדים בלבד או של קבוצות עובדים מסוימות. דבר זה בא לידי ביטוי בחוקות של איטליה, ספרד, יוון ופורטוגל. בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים התאמצו ארבע מדינות אלה לחולל רפורמה בתחום שירותי הבריאות, ולהנהיג מערכות של ביטוח רפואי ממלכתי, הממומנות באמצעות דמי ביטוח הנגבים על-ידי המדינה. מערכות אלה נגישות באופן מלא לכל התושבים, ואמורות לפעול על בסיס כללים אחידים ושווים לכל. אך הנהגת מערכת של ביטוח בריאות ממלכתי לא הביאה להגדלת מעורבותו של המגזר הציבורי בייצור ובהספקה של שירותי הבריאות, אלא למין תרכובת של שירותים ציבוריים ופרטיים, המעניקה הזדמנויות רבות להפקת רווחים במגזר הפרטי.

את אופיים המיוחד של משטרי הרווחה הדרום-אירופיים אפשר להבין במושגים התפתחותיים ומוסדיים. הוא קשור לחולשתם היחסית של המוסדות המדינתיים ולכישלונם לפתח ולתפעל מנגנון רציונלי התואם את רעיונותיו של נֶבֶר – מנגנון של שירות מדינה שקדם להרחבה של תוכניות הרווחה והביטחון הסוציאלי. אופיים של משטרים אלה קשור גם לעלינותן של המפלגות הפוליטיות כמייצגות וכמבטאות אינטרסים חברתיים מוגדרים מאוד. משטרים אלה מתאפיינים בקיטוב אידאולוגי בין מפלגות השמאל והמרכז, השואפות להקים דגם אוניברסליסטי של מערכת ביטחון סוציאלי, לבין מפלגות הימין, המעוניינות בהמשך קיומה של מערכת ביטחון סוציאלי פטרונית.

התפתחותם של משטרי רווחה אלה קשורה להטרונות החברתית בארצות הללו, לקיומם המתמשך של פערים טריטוריאליים-גיאוגרפיים ניכרים בתוכן, למשאבים המוגבלים העומדים לרשות המדינה ולחוסר מיסוד מספק של המבנה המדינתי, שעדיין מושתת במידה רבה על צורות קליינטליסטיות של מנהל ציבורי, במקום על מנהל רציונלי, המשוחרר מן העבותות הקליינטליסטיים. הקליינטליזם מושרש היטב בארצות הדרומיות, וקשה מאוד לצמצם אותו, במיוחד כאשר המפלגות הפוליטיות, שהן סוכני השינוי העיקריים, תלויות בגיבוין ובתמיכתן של קבוצות קליינטים.

פרארה מסכם את תיאור משטר הרווחה הדרום-אירופי בטענה כי מדינות בעלות משטר כזה מתאפיינות בתפקוד פוליטי מיוחד, השונה מן התפקוד האחיד, ההומוגני והאוניברסליסטי של מדינות הרווחה בארצות צפון אירופה. התפקוד הפוליטי בהן שונה גם מזה של המערכת המפוצלת יותר בשאר מדינות אירופה. בדגם הדרום-אירופי, זכויות הרווחה אינן מעוגנות במערכת פתוחה, אחידה ואוניברסליסטית של תרבות פוליטית. כמו-כן, הן אינן מופעלות על-ידי מנגנון שירות המדינה, הפועל על בסיס כללי מנהל ובריאותיים פתוחים, המופעלים בלא משוא פנים ואמורים להתייחס לכולם באופן שווה.

זכויות הרווחה במשטרים הדרום-אירופיים מעוגנות בתרבות פוליטית פרטיקולריסטית ובמנגנון "רך" יותר של שירות המדינה, שעדיין שולט בו הגיון היחסים של פטרון וקליינט, היגיון שיש לו שורשים היסטוריים עמוקים בחלק זה של אירופה.

משטרי הרווחה שתוארו לעיל הם טיפוסים אידאליים במידה רבה. בתור שכאלה, קשה לומר על משטר הרווחה בארץ זו או אחרת שהוא טהור לגמרי ועונה על כל המאפיינים של סוג משטר מסוים. לפיכך, קשה להצביע על מדינה שמשטר הרווחה שבה טהור לגמרי ואין בו תוכניות שניתן לסווגן כשייכות לסוג אחר של משטרי רווחה. כמו-כן, מובן שאין תוכנית אחת של רווחה או של ביטחון סוציאלי שאפשר להגדיר על-פיה את טיבו של משטר הרווחה. חשוב לזכור כי משטרי הרווחה בארצות השונות אינם סטטיים במהותם, והם עשויים להשתנות עם הזמן בעקבות שינויים פוליטיים, חברתיים או אחרים.

התפתחות משטר הרווחה במדינת ישראל

משטר הרווחה של מדינת ישראל בשלושת העשורים הראשונים לקיומה של המדינה, מאמצע שנות החמישים עד שנות השבעים, היה משטר רווחה סוציאלי-דמוקרטי ביסודו, אף-על-פי שהיו בו גם יסודות ליברליים, קורפורטיסטיים וקליינטליסטיים שונים.

חלק מן היסודות הללו עברו בירושה מתקופת המנדט, וחלקם הסתייעו בצורת המשטר הפוליטי שהתפתחה במדינת ישראל. אך מאז המחצית השנייה של שנות השבעים התחולל במדינת ישראל שינוי מהותי בכל הנוגע לטיבו ולמהותו של משטר הרווחה הנהוג בה. למעשה, משטר הרווחה חדל להיות סוציאלי-דמוקרטי באופיו, ובחלק ניכר מתכניו נהפך לליברלי במהותו, בדומה למשטרי הרווחה בארצות האנגלו-סקסיות, כגון ארצות-הברית ובריטניה. אך השינוי העיקרי שחל במשטר הרווחה הישראלי הוא בהתרחקותו מן האופי האוניברסליסטי שלו, שבא לידי ביטוי במיקוד גמלות הביטחון הסוציאלי באוכלוסיות העניות בלבד, בהרחבת השימוש במבחני הכנסות ואמצעים, בהקשחת תנאי הזכאות לקבלת גמלות אלה (ראו: דורון, 1998, וכן דורון, 1999), ובחזרה לדגם המתאפיין ביסודות פרטיקולריסטיים וקליינטליסטיים חזקים, בדומה למתכונת המצויה בארצות דרום אירופה, כפי שתוארה על-ידי פרארה בדגם הפרטיקולריסטי-הקליינטליסטי.

הנסיבות שנוצרו לאחר הקמת המדינה היוו כר נרחב להתפתחותן של רשתות קליינטליסטיות במסגרות הפטרוניות של המפלגות, שהיה מקובלות בתקופת היישוב. המפלגות שנהפכו לשותפות בקואליציות הממשלתיות נטו להמשיך במסורת זו, וגם מפלגות אופוזיציה ניסו לנהוג כך במידה מסוימת. הרשתות הקליינטליסטיות הללו יכלו לחלק משאבים שונים, במיוחד בתחומי העבודה, השיכון, החינוך והביטחון הסוציאלי, בתמורה לנאמנות פוליטית. תהליכים אלה נראו יעילים לפיתוחו של דגם קונסוציונלי, המתאפיין בקיומם של מרכזי משנה ממוסדים, שבהם מימוש זכויותיו של היחיד מותנה בשייכותו הקבוצתית ובזיקותיו הקבוצתיות (ראו: הורוביץ וליסק, 1990). בתקופת היישוב התפתח דגם זה לדגם קליינטליסטי מובהק, שכן התהליכים אפשרו בבירור הוספה של ממד קליינטליסטי לתפקודה של המערכת הפוליטית (Eisenstadt & Roniger, 1984, p. 197). בניגוד לנטיות אלה, התפתחה כבר בשלבים הראשונים שלאחר הקמת המדינה השאיפה ליצור בה משטר רווחה הבנוי על יסודות סוציאלי-דמוקרטיים, משטר בעל מכוננות

אוניברסליסטית (ראו, לדוגמה, את דוח הוועדה הבינמשרדית לתכנון הביטוח הסוציאלי בישראל, 1950). במסגרת מגמה זו בלטה השאיפה להביא לאיחוד ולריכוז של שירותי הרווחה והביטחון הסוציאלי במסגרות אוניברסליסטיות אחידות של המדינה. הדבר התבטא באופן מובהק בתחום הביטחון הסוציאלי, עם הקמת המוסד לביטוח לאומי בשנת 1954 והפעלת תוכניות של ביטוח לאומי מטעם המדינה בתחומי הזקנה, האימהות ותאונות העבודה. כל אחת מן התוכניות הביטוחיות הללו היו אוניברסליסטיות מבחינת הכיסוי שלהן; הן שמו דגש במעמד האזרחות, כגורם המחזק את הזכויות החברתיות של קבוצות גדולות באוכלוסייה; הן כללו מִמד חלוקתי־שווייני ניכר, והן הקנו לאוכלוסייה המבוטחת זכויות לגמלות כספיות ניכרות בלי התניה במבחני אמצעים או הכנסות בנקודת הנגישות. המאפיין החשוב ביותר של התוכניות הללו היה ניתוקן המוחלט מן הכבלים הפטרוניים הקליינטליסטיים שבלטו בהסדרי העבר.

אך במקביל למגמה זו המשיכו לפעול יסודות של מדיניות רווחה שעברו בירושה מתקופת היישוב והיו בעלי מאפיינים קורפורטיסטיים וליברליים. בתחום הביטוח הפנסיוני, לדוגמה, התחזקה הנטייה לשמור על מערכת ביטוחית מפוצלת, שהמשיכה לפעול מחוץ למסגרת התערבותה של המדינה, ונותרה מאורגנת סביב קבוצות תעסוקתיות נבדלות ומנוהלות על־ידי ארגוני העובדים, תוך כדי שיתוף מוערי של ארגוני המעסיקים. תוכניות אלה המשיכו להיות מושתתות על עקרונות ליברליים של שימור המיצב (הסטטוס) הקודם של לקוחותיהן, והבטיחו גמלות צמודות למעמד ולשכר או להכנסה הקודמת של מקבליהן. הותרת הסדרים אלה על כנם שירתה את האינטרסים הקורפורטיסטיים של ארגוני העובדים, ובמיוחד של ההסתדרות, וכן את האינטרסים של הקבוצות החזקות של העובדים המאורגנים.

יסודות קורפורטיסטיים וקליינטליסטיים נוספים נותרו בתוקפם גם בתחום ביטוח הבריאות. אמנם הובע רצון להקים, במקביל למערכת הביטוח הלאומי, גם מערכת אוניברסליסטית אחידה של ביטוח בריאות לכלל התושבים ובאחריות המדינה, אך בכל זאת המשיכה שיטת קופות החולים בפעולתה. בשיטה זו היו יסודות קורפורטיסטיים וקליינטליסטיים חזקים. היא שירתה את האינטרסים הקורפורטיסטיים של הסתדרות העובדים ואת האינטרסים הקורפורטיסטיים הפרטיקולריסטיים החזקים של ארגוני עובדים קטנים יותר, כגון הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל. כמו־כן היה בה אלמנט קליינטליסטי מסוים (אם כי לא בוטה במיוחד) בשל קשירת קבוצות מאורגנות גדולות מתוך כלל האוכלוסייה למערכת בעלת זיקה פוליטית ברורה.

הותרת ההסדרים הטרומ־מדינתיים על כנם בתחומי הבריאות, הביטוח הפנסיוני ובמידה מסוימת גם בתחום מתן הסעד ושירותי הטיפול האישי־הסוציאלי למיניהם (שהמשיכו לפעול במשך כל שנות החמישים בלי כל עיגון חקיקתי ובאותה מתכונת שהתגבשה בשנות השלושים והארבעים) (ראו: דורון, 2002), אפשרה את הפיכתן של קבוצות שונות באוכלוסייה, במיוחד בקרב אוכלוסיית העולים החדשים, לפרטים התלויים יותר ברשתות ובמסגרות קליינטליסטיות. במסגרת יחסי פטרונות כלפי קבוצות אוכלוסייה אלה של העולים, התפתחו מוקדים חדשים של חלוקת משאבים שונים בתחומי הרווחה. התפתחות זו נתנה ביטוי, בפעם הראשונה ביישוב היהודי, לחלוקה ולהבדלה חדה בין המרכז לפריפריה, והשתיתה את היחסים בין שני אלה על בסיס קליינטליסטי, לפחות בשלב הראשוני (ראו: Eisenstadt & Roniger, 1984, p. 197). אך ההשלכות המוסדיות המלאות של התפתחות זו לא

מומשו, משום שנתקלו באילוצים ובהתנגדות מצד הכוחות המוסדיים והאוניברסליסטיים החזקים של המדינה (ibid, p. 198).

בדגם האוניברסליסטי של מדינות הרווחה, הנהוג בחברות דמוקרטיות באירופה, ההחלטות על חלוקתם של מוצרים ציבוריים, כגון גמלות ביטחון סוציאלי והטבות אחרות בתחומי הרווחה, מתקבלות בלי קשר לשייכותם של האזרחים לקבוצת משנה שיוכית כלשהי. זכויות בסיסיות הקשורות במעמד האזרחות מעוגנות בבחנים (קריטריונים) אוניברסליסטיים שווים לכל הפרטים בציבור. ההנחה היסודית העומדת בבסיס דגם זה היא שכולם יכולים להשתתף במאבק על קביעת כללי החלוקה של המוצרים הללו ולזכות בנתח הוגן מהם על-פי צורכיהם (בעניין זה ראו גם: Eisenstadt & Roniger, 1984, pp. 169–170).

הנהגת מסגרות אוניברסליסטיות של שירותי רווחה וביטחון סוציאלי מטעם המדינה אפשרה להנהגה הפוליטית של התקופה, ובעיקר להנהגת מפא"י, להחליש את המגמות המגזריות שהיו קיימות במבנה הפוליטי של היישוב. חשוב להזכיר כי המגמות המגזריות זכו בתמיכה רבה גם בתוך מפלגות השלטון עצמן. במאבק נגדן וברצון לעבור למסגרות אוניברסליסטיות מצאה ההנהגה הפוליטית של התקופה שותפים ותמיכה רבה בתוך המנגנונים החדשים של שירות המדינה, שהתבססו בעיקר על יסודות אוניברסליסטיים. לפיכך, נהגים קליינטליסטיים רבים איבדו בהדרגה את הלגיטימיות שלהם. ככל שהמנגנונים החדשים של שירות המדינה השיגו אוטונומיה מקצועית וחיזוק אותה, ופיתחו את הכללים האוניברסליסטיים שהנחו את פעולתם, כך השתחררו מתלותם בתכסיסים פריטקוליסטיים ובהישובי רווח מפלגתי-פוליטי (Eisenstadt & Roniger, 1984).

תהליך המיסוד של כללי הפעולה האוניברסליסטיים נעשה, כאמור, בראש ובראשונה במסגרות של שירותי הביטוח הלאומי, ורק לאחר מכן בתחומים של שירותי הרווחה האחרים. מובן שהתפתחויות אלה לא ביטלו לגמרי את המגמות הקליינטליסטיות הישנות ואת הופעתן של מגמות קליינטליסטיות חדשות. אך מגמות אלה, ככל שבאו לידי ביטוי בירה השלטונית, נתקלו בהתנגדותם של גורמים שונים, ביניהם מערכת המשפט, אמצעי התקשורת ומפלגות האופוזיציה, שעמדו על שמירת היסודות האוניברסליסטיים. דבר זה לא מנע את היווצרותה של תנועת מטוטלת לשני הכיוונים. עם זאת, קשה להתעלם מן המתח המתמיד שנותר בשטח בין הנחות יסוד שהתנגדו להתפתחותם של הסדרים קליינטליסטיים לבין שורה רחבה של מצבים מבניים שיכלו לאפשר הופעה של הסדרים כאלה.

למרות האילוצים הכלכליים והמתחים הפוליטיים הפנימיים הרבים, הצליחה מדינת ישראל במשך עשרים וחמש שנות קיומה הראשונות (כלומר, עד אמצע שנות השבעים) לכוון בתוכה את המבנה הבסיסי של מדינת רווחה מודרנית, הבנויה בעיקרה על יסודות של משטר רווחה סוציאלי-דמוקרטי. האידאולוגיה הדומיננטית והכוחות הפוליטיים, שהיו בשלטון בשנים אלה, תמכו על-פי רוב בפיתוח מדינת הרווחה. בהנהגת כוחות פוליטיים אלה (אם כי לעתים תוך כדי היסוס וגישה אמביוולנטיות) הוקמו מערכות מקיפות של שירותי רווחה וביטחון סוציאלי, המכסות שורה רחבה של סיכונים אובדן הכנסה ומספקות גמלות כספיות ושירותים חברתיים לאנשים בקבוצות אוכלוסייה שונות הנקלעים למצבי מצוקה (דורון וקרמר, 1992).

המערכת הרחבה של שירותי הביטחון הסוציאלי באמצעות המוסד לביטוח לאומי, מערכת החינוך המקיפה, שירותי הרווחה לטיפול סוציאלי-אישי ועוד, כל אלה נבנו ברובם על בסיס אוניברסליסטי. ברוב מערכות השירות האלה, הזכאות לקבלת גמלות ושירותים

התבססה על מעמד האזרחות, נוסף על העקרונות המקובלים של הביטוח הסוציאלי. מערכות אלה עשו שימוש מוגבל למדי במבחני אמצעים והכנסות, אם כי אלה הוכנסו לשימוש במקרים מסוימים, כגון בתשלומי ההטבה הסוציאלית לקצבות הזקנה (ראו: דורון, 1998). רוב השירותים ניתנו ישירות על-ידי מוסדות המדינה, ולשוק הפרטי הוקצה תפקיד מוגבל בלבד בייצור ובהגשה של שירותי רווחה למיניהם.

בהתאם לאופיו של משטר הרווחה שהתפתח, נמחקו בהדרגה היסודות הפטרוניים-הקליינטליסטיים ממערכות שירותי הרווחה. גם במערכות שנותרו מחוץ למסגרת המדינה, כגון שירותי הבריאות והביטוח הפנסיוני, שהמשיכו להתבסס על יסודות קורפורטיסטיים, נחלשו המאפיינים החזקים של הקליינטליזם הפוליטי ששלטו בהם בתקופות קודמות, ומערכות אלה הלכו וקיבלו אופי אוניברסליסטי. כל אלה הביאו לשינוי מרחיק לכת בחברה הישראלית.

השינויים במשטר הרווחה בישראל

אחד המאפיינים של משטר הרווחה שהתפתח במדינת ישראל מאז סוף שנות השבעים הוא המעבר ממשטר בעל אופי סוציאלי-דמוקרטי ברובו למשטר רווחה בעל אופי ליברלי במהותו, כפי שהוא מוגדר על-ידי אספינג-אנדרסן. חלק מן היסודות הסוציאלי-הדמוקרטיים והאוניברסליסטיים לא נמחו לגמרי ממדינת הרווחה הישראלית, והם ממשיכים להתקיים לצד יסודות משטר הרווחה הליברלי שהוכנסו בה בעשורים האחרונים. במקביל לכך, בתקופה האחרונה, הלכו והתווספו למשטר הרווחה הישראלי יסודות קליינטליסטיים ברורים, הכרוכים בפטרונות של מפלגות פוליטיות, המשתמשות ביסודות הקליינטליסטיים הללו כדי לזכות בתמורה גלויה או סמויה בקלפי, ביום הבחירות.

המעבר למשטר הרווחה הליברלי בישראל קשור קשר הדוק לכרסום שחל באותה תקופה בסוציאלי-דמוקרטיה האירופית, כאשר זו פרקה מעליה חלק גדול ממרכיבי החזון הפוליטי שלה, ונטשה את קווי המדיניות החברתית שאפיינו אותה. מדינת ישראל העתיקה במידה רבה את הנסיגה הזאת לתוך המבנה הפוליטי שלה (ראו: מאוטנר, 2000). נסיגתה של הסוציאלי-דמוקרטיה באה בעקבות מתקפה אידאולוגית ניאושמרנית, אשר קיבלה תימוכין וחיזוקים ממוסדות על-לאומיים רבי עוצמה, כגון הבנק העולמי, קרן המטבע הבינלאומית ודומיהם. בשורשי המתקפה הזאת עמדה הדרישה להסרת הוויסות הפיננסי (Deregulation), להגמשה של שוקי העבודה, להקטנת הגירעונות הממשלתיים, להפחתת המיסוי, להפרטה ולהורדת האינפלציה. בשנות השמונים ולאחריהן נהפכו עמדות אידאולוגיות אלה לעמדות השולטות ויושמו במלוא עוצמתן כדי לאפשר פעולה חופשית של כוחות השוק והורדת אחריותה החברתית של המדינה כלפי אזרחיה (ראו, לדוגמה, Callaghan, 2000; חנין, 2000).

שינוי זה ניכר בכך שהאידאולוגיה הדומיננטית בארץ והכוחות הפוליטיים הנמצאים בשלטון יותר משני עשורים החלו לגלות עוינות ברורה כלפי מדינת הרווחה. לעוינות זו שותפות שתי מפלגות הציר המרכזיות – מפלגת העבודה ומפלגת הליכוד. אמנם הרטוריקה של שתי המפלגות הללו תומכת כביכול בשימור מדינת הרווחה ובישיפור, אך לרטוריקה זו אין תימוכין במדיניות שהן נוקטות בפועל. בנושא זה קשה למצוא הבדל משמעותי בין

שתי מפלגות ציר אלה. הבסיס האידאולוגי לעוינות זו נשען, כאמור, על תהליכי השחיקה האידאולוגית שעברו המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות הישראליות (שפר, 2001.10.30; ריינר, 2002.1.23). בסיס זה מושתת גם על השאיפה החזקה בחברה הישראלית להידמות לארצות-הברית ולתעתק את משטר הרווחה הליברלי המובהק הנהוג בה. עוינות זו מקבלת תמיכה חזקה גם מן הצמרת הכלכלית בתעשייה ובפיננסים, וכן מרוב הממסד הכלכלי בתוך העולם האקדמי, כאשר זה האחרון מספק לגיטימציה לעוינות זו במסווה של צידוק מדעי אובייקטיבי. לדוגמה, פרופ' חיים בן שחר, מבכירי הכלכלנים, מתח ביקורת על מדינת הרווחה הישראלית וכינה אותה "מדינת חלוקה ולא יצירה" או "מדינת קצבאות" (ראו פלוצקר, 2002.1.11). על-פי קווי האופי של משטר הרווחה הליברלי, המדיניות המועדפת על הממסד השלטוני בארץ היא עידוד הכוחות הפועלים בשוק להפיק ולספק את שירותי הרווחה, כדי שאלה יחליפו את שירותי הרווחה שהמדינה מייצרת ומספקת. כמקובל במדינות בעלות משטרי רווחה ליברליים, ממשלות ישראל פועלות לצמצום הכיסוי האוניברסליסטי שהתגבש בשנים הקודמות במערכות שירותי הרווחה והביטחון הסוציאלי, והן נוקטות מדיניות מכוונת כדי להגביל את השירותים הללו רק לקבוצות החלשות והעניות באוכלוסייה, ולהתנות את הזכאות להם במבחנים מתמירים של אמצעים והכנסות.

המגמה הבולטת בתפנית הליברלית שחלה באופיו של משטר הרווחה הישראלי היא מדיניות הקיצוץ והרצון לבטל ככל האפשר את תשלום גמלות הביטחון הסוציאלי, כגון דמי אבטלה ותשלומי הבטחת הכנסה. לדוגמה, השינויים העיקריים שהוכנסו בשני העשורים האחרונים בחוק ביטוח האבטלה מצביעים על שחיקה עקבית ומתמדת בתנאי הזכאות לקבלת גמלות אלה ובתנאים לתשלום דמי ביטוח אבטלה (פרנקל, 2001). רוב השינויים שהחמירו את התנאים לקבלת דמי אבטלה התקבלו באמצעות חוקי ההסדרים הנלווים לחוקי התקציב, בלי שהתקיים דיון על כך בוועדת הכנסת המתאימה (בסוק, 2001.2.28).

יתרה מזאת, מאז תחילת המאה ה-21 מנסה הממשלה ליצור מהלך שמטרתו היא פגיעה משמעותית בתשלומי גמלות הבטחת הכנסה (סבירסקי, פרנקל וסבירסקי, 2001, ע' 3). גמלות אלה מיועדות להבטחת משאבי קיום מינימליים למי שאינם מסוגלים לספק בכוחות עצמם את ההכנסה הדרושה לקיומם. באופן מעשי החליטה הממשלה בדצמבר 2001 לבטל את ההטבות הנלוות למקבלי גמלת הבטחת הכנסה, כגון סיוע בשכר דירה, הנחות בארנונה וכו' (עמדת מרכז אדווה, דצמבר 2001). ובחקיקה שהתקבלה בתחילת 2002, במסגרת חוק הסדרים, הוחלט לבטל את גמלת הבטחת הכנסה המוגדלת המשולמת לאנשים המתקיימים על גמלה זו תקופת זמן העולה על שנתיים.

ביטוי מובהק למגמות מדיניות אלה, המשקפות באופן קיצוני את משטר הרווחה הליברלי בנוסח המקובל בארצות-הברית, אפשר למצוא בדברים שאמר מנכ"ל משרד האוצר, אוהד מראני: "הייתי מפחית דרסטית, אולי אפילו מבטל לחלוטין, את רוב הקצבות של הביטוח הלאומי הניתנות לאוכלוסיות האנשים בגיל העבודה שמסוגלים לעבוד" (בסוק, 2001.10.3). איש במערכת הפוליטית הישראלית לא יצא נגד מגמה זו, כפי שבוטאה על-ידי מנכ"ל האוצר, משם שהיא תואמת את המדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית ואת מדיניות הרווחה המקובלת על הממסד הפוליטי והכלכלי הנמצא בשלטון.

עמדותיו של מנכ"ל האוצר משקפות בבהירות את התפיסה הליברלית של משטר הרווחה המתגבש במדינת ישראל בתחילת המאה ה-21. הדבר מתבטא לא רק בקיצוץ מתמשך של שירותי הרווחה והביטחון הסוציאלי מטעם המדינה, אלא גם בכרסום משמעותי

במגמות השווייניות והאוניברסליסטיות, שהן ממאפייניו הבולטים של משטר הרווחה הסוציאלי-דמוקרטי. המגמות השווייניות הטמונות בתפיסותיו של משטר הרווחה הסוציאלי-דמוקרטי תרמו במידה רבה במשך השנים להעלאת רמת החיים של קבוצות הלשות באוכלוסייה, ובכך האיצו את כילולן של קבוצות אלה בזרם המרכזי של חיי החברה. מגמות אלה בתחום החינוך, כגון הקניית השכלה והכשרה מקצועית, הביאו להעלאת כישוריהן התעסוקתיים של קבוצות האוכלוסייה שנמצאו בתחתית הסולם הריבודי, ובכך שיפרו את יכולתן להיקלט בפלחים התחרותיים בשוק העבודה, המבטיחים שכר גבוה יותר (Huber & Stephens, 2002).

במקביל לשינוי המהותי במשטר הרווחה הישראלי ולמעבר למשטר רווחה ליברלי בנוסח המשטר האמריקאי, מתחולל במדינת ישראל גם תהליך הדרגתי של כניסה לתוך מערכת של שירותי רווחה וביטחון סוציאלי המושתתת על יסודות קליינטליסטיים, הקשורים באופן גלוי או סמוי לפטרונותן של מפלגות פוליטיות. בתהליך זה, מערכת הרווחה והביטחון הסוציאלי נהפכת לאפיק של מדיניות קליינטליסטית, שעל-פיה מקבלות קבוצות אוכלוסייה מסוימות נתח מן השירותים החברתיים והגמלות הכספיות מתוך זיקתן הברורה לפטרונותן של מפלגות פוליטיות, ומתוך ידיעה ברורה שהן ישלמו על כך במסגרת המאבק על הקולות בזירה האלקטורלית. כך, בדומה לכמה מדינות דרום-אירופיות, הולכות ומתגבשות במדינת ישראל רשתות קליינטים-פטרונים סביב תוכניות רווחה וביטחון סוציאלי מסוימות. השימוש הקליינטליסטי במערכות הרווחה והביטחון הסוציאלי למען מטרות פוליטיות אלקטורליות נעשה בשתי דרכים: האחת – בתהליך שאנו קוראים לו מינויים פוליטיים, כלומר, בכך שהמפלגות מחדירות את אנשיהן לתוך מנהל שירותי הרווחה והביטחון הסוציאלי (בעיקר לתוך השכבות הניהוליות, אך גם לכל הרמות האחרות של המערכת). דרך זו של קליינטליזם פוליטי היא בעלת מסורת ארוכה מאוד במנגנון השירות הציבורי של מדינת ישראל, והיא מצריכה דיון נפרד שלא נפתח בו כעת. הדרך האחרת היא עקיפת המערכת המדינית-המנהלית הרגילה באמצעות הסדרים מיוחדים ומתן סמכויות של שיקול דעת (Discretionary powers) להסדרים אלה, כדי לחלק באמצעותם הטבות ומענקים שאינם ניתנים במקרים רבים לכלל האוכלוסייה. דרך נוספת היא הכפפת המערכת המדינית הרגילה לשירות האינטרסים של קבוצות אוכלוסייה נבחרות, הזוכות בפטרונותן של מפלגות פוליטיות מסוימות.

עקיפת המערכת המנהלית הרגילה, המספקת שירותי רווחה וביטחון סוציאלי, מתבצעת בדרכים שונות. אחת הדרכים המקובלות היא הקצאת משאבים לרשות שלטונית שאינה אמורה לספק שירותי רווחה או לחלק גמלות ביטחון סוציאלי. ההסדר המיוחד של הקצאת משאבים לרשות כזאת עוקף את המערכת הרגילה ואת כללי המנהל הרגילים, כאשר הוא מקנה לרשות זו סמכויות של שיקול דעת לחלק את המשאבים שהוקצו לה על-פי השיקולים הפוליטיים של העומדים בראשה. דוגמה לכך היא הקצאת המשאבים למשרד הדתות, לצורך מתן גמלות הבטחת הכנסה לאנשים ולמשפחות שאינן זכאיות לגמלות אלה לפי הכללים הרגילים שנקבעו בחוק הבטחת הכנסה. הסדר זה עוקף את המוסד לביטוח לאומי, המופקד על חלוקת משאבים מסוג זה לכלל האוכלוסייה. במקרה זה, משרד הדתות אינו נדרש לכללי חלוקת הגמלות המחייבים את הכלל, ולפיכך הוא יכול להשתמש בסמכות שיקול הדעת שהוענקה לו ולשמש פטרון פוליטי, המחלק הטבות כספיות לפי ראות עיניו לקבוצות קליינטליסטיות מוגדרות.

מקרה דומה הוא הקצאת משאבים ישירה למוסדות ש"ס ולמוסדותיהן של מפלגות חרדיות נוספות, הקצאה אשר עוקפת את המערכת המדינתית הרגילה ומאפשרת לגופים הפוליטיים המקבלים אותה להשתמש במשאבים אלה למתן שירותי רווחה וחינוך שונים, לפי שיקולי הפטרונות הפוליטית שלהם. לדוגמה, הצעה לעקיפה מסוג זה נדונה בתקופה האחרונה בעת הדיון על הקיצוצים בתשלומי הרווחה בתקציב לשנת 2002. העיתונות דיווחה על משא ומתן חשאי עם החרדים, "כדי להתזיר בדלת האחורית את כל הכסף שנלקח מהם בקיצוצים", וכדי שהכסף יינתן באמצעות משרד הדתות "בכל מיני שיטות שתכליתן אחת: לתת לחרדים בלי לתת לערבים" (בסוק וזרחיה, 26.12.2001; ברנע, 28.12.2001).

דרכים מקובלות אחרות הן הקצאת משאבים לעמותות שונות, המספקות או אמורות לספק שירותי רווחה שונים לקבוצות נבחרות באוכלוסייה. בשנים האחרונות נוספו עשרות עמותות כאלה, ואולי אף מאות. לכאורה, מדובר באגודות התנדבותיות, האמורות לפעול כגופים המגייסים באופן עצמאי את משאביהם מן הציבור, כדי להגיש שירות באותם מקרים שהמדינה אינה מספקת אותו, או כדי להשלים את השירות הציבורי במקרה הצורך. למעשה, התרבותן של עמותות אלה אינה נובעת משפע פתאומי של תרומות או מנדיבות לבו של הציבור. רוב העמותות מקבלות את כל משאביהן, או את רובם, מקופת המדינה (ראו וייץ, 2002). במקרים רבים, משרדי הממשלה והרשויות המקומיות מקצים משאבים לעמותות הללו כדי לעקוף את המערכת המדינתית הרגילה ולאפשר לגופים הפוליטיים העומדים מאחורי העמותות להשתמש במשאבים אלה למתן שירותי רווחה וחינוך שונים לפי שיקולי הפטרונות הפוליטית שלהם. דוגמה מובהקת לכך הן העמותות של ש"ס, הנמצאות תחת שליטתה הפוליטית של מפלגה זו ושולטות במשאבים ניכרים המוקצים להן על-ידי גופים שלטוניים שונים. הדבר אינו בלעדי לש"ס, כמובן, והוא מתבצע גם על-ידי מפלגות פוליטיות אחרות. המייחד את ש"ס במקרה זה הוא היקף המשאבים שהיא דולה בדרך זו מקופת הציבור והשימוש התכסוסי (מניפולטיבי) שהיא עושה בהם בתחום הרווחה, כדי ליצור קליינטליזם פוליטי היכול לשרת את מטרותיה.

דוגמה ברורה להכפפת המערכת המדינתית הרגילה למטרותיהן החברתיות ולפטרונותן של מפלגות פוליטיות מסוימות היא הגדלת קצבות הילדים למשפחות ברוכות ילדים. החוק שהתקבל בעניין זה, הידוע בשם חוק אלפרט, התקבל בדרך של חקיקה פרטית בכנסת, למרות התנגדותה של הממשלה. מטרתו המוצהרת של החוק הייתה לשפר את מצבה הכלכלי של קבוצת אוכלוסייה מסוימת - זו שיש בה משפחות רבות המגדלות חמישה ילדים ויותר. רוב האוכלוסייה שנהנתה מן החקיקה הזאת הייתה האוכלוסייה החרדית, ששיעורי הפריון בה גבוהים, כמו גם שיעורי העוני. מלבד המטרה החברתית של שיפור מצבה של קבוצת אוכלוסייה חלשה, נהפך החוק גם למעין סמל של הפטרונות הפוליטית של המפלגות החרדיות. דוד טל, שהיה ח"כ מטעם מפלגת ש"ס ויו"ר ועדת העבודה והרווחה של הכנסת, הביע בגלוי את דעתו כי הקצבות שבאות להיטיב עם משפחות ברוכות ילדים הן "ציפור נפשה של ש"ס" (זרחיה, 10.4.2000). המפלגות החרדיות השתמשו בכוחן בבית המחוקקים כדי להעביר את החקיקה הזאת, ובדיונים על התקציב לשנת 2002 סיכל כוחן בקואליציה של ממשלת שרון את כוונתה של הממשלה לדחות, להקפיא ואולי אף לבטל את החקיקה בנושא זה, שנשאה אופי פרטיקולריסטי.

למרות האופי הפרטיקולריסטי והקליינטליסטי של חקיקה זו, תשלום הגמלות המוגדלות

למשפחות מרובות ילדים נותר במסגרת המדינתית הרגילה של המוסד לביטוח לאומי. היסודות האוניברסליסטיים וכללי המנהל הרגילים, המקובלים בשירותי הרווחה והביטחון הסוציאלי אשר מופעלים על ידי המדינה, נותרו בתוקפם. כל משפחה מרובת ילדים, כולל המשפחות הללו באוכלוסייה הערבית, היו זכאיות לקצבות הללו וקיבלו אותן. חלוקת המשאבים הנוספים שנבעו מן החוק נותרה בידי המערכת הכלל-מדינתית, ולא הועברה לידי גופים פוליטיים בעלי שיקול דעת פוליטי, או לגופים חוץ-מדינתיים שיכולים להיות להם שיקולים כאלה. במקרה זה אין ספק שהמערכת המדינתית הוכפפה לרצונן של המפלגות הפוליטיות, ואין ספק בקיומה של פטרונות פוליטית בהקצאת המשאבים לקבוצה נבחרת באוכלוסייה. אך הדבר נעשה תוך כדי שמירה על המערכת המדינתית האחראית לחלוקת משאבים אלה ועל היסודות האוניברסליסטיים השולטים בתוכה. כך הוצא במידת-מה מן החקיקה הזאת העוקץ הקליינטליסטי המובהק.

דיון

השינויים שנסקרו לעיל, שהתחוללו באופיו של משטר הרווחה במדינת ישראל, עשויים ליצור תמורות חשובות בחברה הישראלית. המעבר ממשטר רווחה סוציאלי-דמוקרטי למשטר רווחה ליברלי בנוסח אמריקה עשוי להשפיע באופן עמוק על מידת אחריותה של המדינה לרווחת אזרחיה ועל הסולידריות והלכידות החברתית הנובעת מעמידה באחריות זו. המגמות הקליינטליסטיות הגוברות עשויות להשפיע על האופי האוניברסליסטי של שירות המדינה ועל צורת התפקוד האחידה של מוסדות המדינה בכלל ושל מדינת הרווחה בפרט. מגמה כזאת עשויה להחליש את המוסדות הכלליים של שירות המדינה ולחזק את נטיות הפיצול וההתבדלות שהתחזקו באחרונה בקרב קבוצות שונות באוכלוסייה. מגמות אלה עלולות להיות מסוכנות, משום שהן פוגעות בתהליך בניית האומה, שטרם הושלם במדינת ישראל, וכן פוגעות בלכידות החברתית של החברה הישראלית, הנמצאת בסכנת היחלשות בזמן שהיא מתמודדת עם כוחות הפירוק העזים הפועלים בתוכה.

משטרי רווחה שונים מספקים מידות רווחה שונות לכלל האוכלוסייה בארצותיהם ובמיוחד לקבוצות החלשות בתוכן. את מידת הרווחה ניתן להעריך, לדוגמה, על-פי הפחתת ממדי העוני, צמצום הפערים החברתיים, קידום השוויון בהתחלקות ההכנסות, טיפוח הכילול החברתי, מניעת הדרה חברתית (social exclusion) וקידום היציבות והלכידות החברתית (ראו: Goodin et al., 1999, p. 22). לפיכך, הכנסת שינויים במשטר הרווחה ובמרכיבים השונים של מדינת הרווחה היא בעלת משמעות פוליטית חברתית ממדרגה ראשונה בכל הקשור לקווי האופי המרכזיים של החברה.

לכן, השינויים שחלו במשטר הרווחה של מדינת ישראל והשינויים שממשיכים לחול בו בימינו הם בעלי השפעה רבה על דמותה ועל אופייה של החברה הישראלית ועל מידת הרווחה המובטחת לחיים בה. עדות בולטת לכך אפשר למצוא בממדי העוני: לכל אורך שנות התשעים הייתה מגמת עלייה בממדי העוני. בשנת 1990, רק 14.3% מכלל המשפחות ורק 16.9% מכלל הנפשות חיו בעוני (המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 1991-1992, אוקטובר 1992). ב-1999 הגיע שיעור זה ל-18% מכלל המשפחות, ל-19.5% מכלל הנפשות ול-26% מכלל הילדים באוכלוסייה (המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 2000, מארס

2001). ממדי העוני בישראל הם מן הגדולים בעולם המערבי המפותח, פרט לארצות-הברית (ראו: Smeeding, Rainwater & Burtless, 2000). הגידול בממדי העוני ובאי-השוויון הוא הגורם המרכזי לתחושת הציבור שהממשלה נסוגה ממחויבותה החברתית (אבנימלך ותמיר, 2002, ע' 8).

עדות נוספת לשינויים הללו נוגעת לפערים החברתיים: בעשרים השנים האחרונות נהפכה ישראל מאחת המדינות השוויוניות ביותר מבחינת התחלקות ההכנסות לאחת המדינות הבלתי שוויוניות ביותר בעולם המערבי (מאוטנר, 2000, ע' 10). אמנם הפערים הגדלים מצביעים בעיקר על חסך יחסי, אך אין בכך כדי להפחית מחומרתם. אי-השוויון בהכנסות נמצא ברמת שיא בהשוואות בינלאומיות, ורק מערכת המסים ותשלומי ההעברה מונעים מן הפערים הללו להשתקף במלואם במדדי אי-השוויון של ההכנסה הפנויה (קופ, 2001, ע' 10). בשנת 2000, לדוגמה, הייתה הכנסתו של העשירון העליון 34.3% מכלל ההכנסות – הכנסה גדולה יותר מההכנסות של שבעת העשירונים התחתונים – וגדולה ב-50% מכלל ההכנסות של ששת העשירונים הנמוכים (המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 2001, ע' 84).

יש מקום לדאגה גם לנוכח חדירתם המחודשת של יסודות קליינטליסטיים לתוך מדינת הרווחה הישראלית. חדירה זו קשורה להטרונגיות החברתית ולהמשך קיומם של פערים כלכליים-חברתיים ניכרים. פערים אלה מושתתים על בסיס מעמדי, אך קשורים בקשר הדוק גם להטרונגיות החברתית, שיסודה בפיצול העדתי והאתני של האוכלוסייה הישראלית. כמו־כן, הם קשורים להבדלים שבין המרכז לפרפריה, כלומר להבדלים טריטוריאליים וגיאוגרפיים בולטים. צמצום המשאבים והאילווצים התקציביים הקיימים בישראל בשנים האחרונות הביאו להיחלשות המבנה המדינתי שהתגבש מאז הקמת המדינה.

נסיגתה של המדינה מאחריותה להספקת הצרכים הבסיסיים של כלל האוכלוסייה, ובעיקר של קבוצות האוכלוסייה החלשות, מסייעת בנסיבות אלה לחדירתם של יסודות קליינטליסטיים, התופסים את מקומם של שירותי הרווחה האוניברסליסטיים. כתוצאה מן הכרסום שחל בהספקת צרכים אלה על-ידי המדינה, תופסים את מקומם הסדרים חלופיים, הבנויים על זיקתם המסורתית של מוסדות דת ומוסדות קהילתיים ועדתיים, שממלאים את הריק שנוצר. זיקת הגומלין החזקה בין הממשלה בישראל לבין המפלגות הדתיות, ובין מוסדות הדת המאורגנים לבין מוסדות הצדקה והרווחה שלהן, מקלה את יצירת הבסיס להסדרים החליפיים, הבנויים בחלקם על יסודות קליינטליסטיים וקושרים קבוצות שלמות מתוך האוכלוסייה הדתית והמסורתית לפטרונותם של גורמים פוליטיים. הסכנה הנובעת מכך, בין השאר, היא הפיכתם של הסדרי הרווחה והחינוך החליפיים למעין מוסדות מדינה, הפועלים בתוך המדינה אך באופן אוטונומי ומנותק ממנה.

בעוד המדינות הדרום-אירופיות עושות מאמץ ניכר כדי להשתחרר מספחי משטר הרווחה הקליינטליסטי שעדיין פועלים בתוכן, דומה שמדינת ישראל נוטה לנטוש את צורת התפקוד האחידה, ההומוגנית והאוניברסליסטית שמאפיינת את מדינות הרווחה במרכז אירופה ובצפונה. הסכנה במגמה זו היא חזרה לתרבות פוליטית ולדגם של משטר שזכויות הרווחה בו אינן מעוגנות במערכת פתוחה, אחידה ואוניברסליסטית, כפי שזו התפתחה בהדרגה בישראל מאז הקמת המדינה, כלומר, חזרה למערכת שירותי רווחה שלא תהיה מופעלת על בסיס של כללי מנהל פתוחים, המופעלים בלי משוא פנים ואמורים להתייחס בשוויוניות לכל.

לסיכום, חשוב להדגיש כי בשל התפתחותן והתעצמותן של המגמות הללו, הן באשר לשינוי אופיו של משטר הרווחה והן בכל הקשור להדירתם של יסודות קליינטליסטיים לתוכו, יש להעלות את הנושאים הללו על סדר היום הלאומי ולהתייחס אליהם בכובד ראש. המשך התפתחותן של מגמות אלה בלי שיקול רציני באשר לתוצאותיהן החברתיות עשוי לחבל באופייה של מדינת ישראל ובעוצמתה ובלכידותה של החברה הישראלית בשנים הבאות.

מקורות

- אבנימלך, מוריה ותמיר, יוסי (2002). רווחה מתקתקת – הכלכלה והפוליטיקה של הרווחה בישראל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בסוק, מוטי (2001). מלחמתן של ממשלות ישראל במובטלים. הארץ, 28.2.2001.
- בסוק, מוטי (2001). מראני: לקצץ קצבאות ילדים, גמלאות הבטחת הכנסה. הארץ, 3.10.2001.
- בסוק, מוטי וזרחיה, צבי (2001). האוצר: מינואר ישולמו קצבאות רק לילדים עד גיל 16, במקום עד גיל 18. הארץ, 26.12.2001.
- ברנע, נחום (2001). המלחמה על הזיג-זג. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 28.12.2001.
- דורון, אברהם (1998). הנהגת תשלומי ההטבה הסוציאלית, שבירת האוניברסליות במערכת קצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי. עיונים בתקומת ישראל, כרך 8.
- דורון, אברהם (1999). מדינת הרווחה בישראל – ההתפתחויות בשנות ה-80 וה-90. בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דורון, אברהם (2002). מסלול המכשולים להסדר חקיקתי של הגשת שירותי הסעד, המקרה של חוק שירותי הסעד – 1958. עבודה, חברה ומשפט, כרך ט.
- דורון, אברהם וקרמר, רלף (1992). מדינת הרווחה בישראל. תל-אביב: עם עובד ומכון אשכול, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הורוביץ, דן וליסק, משה (1990). מצוקות באוטופיה, ישראל – חברה בעומס יתר. תל-אביב: עם עובד.
- המוסד לביטוח לאומי (1992). סקירה שנתית 1992 – 1991. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון.
- המוסד לביטוח לאומי (2001). סקירה שנתית 2000. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון.
- המוסד לביטוח לאומי (2002). סקירה שנתית 2001. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון.
- ויץ, גידי (2002). קנו לעצמכם מתנה לחג. כל העיר, 15.3.2002.
- ועדת קנב (1950). דו"ח הוועדה הבינמשרדית לתכנון הביטוח הסוציאלי בישראל. תל-אביב: משרד העבודה והביטוח העממי.
- זרחיה, צבי (2000). ש"ס תתבע להוציא את ביילין מפורום הנהלת הקואליציה. הארץ, 10.4.2000.
- חנין, דב (2000). חופש מרווחה: הגמוניה חברתית בשלהי המאה העשרים. בתוך: מנחם מאוטנר (עורך), צדק חלוקתי בישראל. תל-אביב: רמות.
- מאוטנר, מנחם (2000). צדק חלוקתי בישראל – תמונת מצב. בתוך: מנחם מאוטנר (עורך),

- צדק חלוקתי בישראל. תל-אביב: רמות.
- סבירסקי, שלמה, פרנקל, עמי וסבירסקי, ברברה (2001). הבטחת הכנסה בישראל: מקצבאות סעד להבטחת הכנסה ומהבטחת הכנסה ליתוכנית ויסקונסיין. תל-אביב: מרכז אדווה.
- עמדת מרכז אדווה בעניין ביטול ההטבות הנלוות למקבלי/ות גמלת הבטחת הכנסה. תל-אביב: מרכז אדווה, 24.12.2001.
- פלוצקר, סבר (2002). "אני חושש מקריסה של מוסדות השלטון התקין בישראל" – ריאיון עם פרופ' חיים בן שחר. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 11.1.2002.
- פרנקל, עמי (2001). דמי אבטלה בישראל: מגמות ושינויים בחקיקה: 1985-2000. תל-אביב: מרכז אדווה.
- קופ, יעקב (עורך) (2001). הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2001. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- ריינר, אפרים (2002). מדינת אחווה אבל עם הפרטה. הארץ, 23.1.2002.
- שפר, גבי (2001). השמאל עוד ישוב. הארץ, 30.10.2001.

- Callaghan, John (2000). *The retreat of social democracy*. Manchester : Manchester University Press.
- Eisenstadt, S.N. & Roniger, L. (1984). *Patrons, clients and friends, interpersonal relations and the structure of trust in society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Esping-Andersen, Gosta (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, Gosta (2000). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Ferrera, Maurizio (1996). The southern model of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1).
- Ferrera, Maurizio & Rhodes, Martin (2000). Building a sustainable welfare state. In Maurizio Ferrera & Martin Rhodes (Eds.), *Recasting European welfare states*. London: Frank Cass.
- Goodin, Robert E., Heady, Bruce, Muffels, Ruud & Dirven, Henk-Jan (1999). *The real world of welfare capitalism*. Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Huber, Evelyne & Stephens, John D. (2001). Welfare state and production regimes in the era of retrenchment. In P. Pierson (Ed.), *The new politics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Huber, Evelyne & Stephens, John D. (2002). Globalisation, competitiveness, and the social democratic model. *Social Policy and Society*, 1(1).
- Pierson, P. (2001). Coping with permanent austerity, welfare state restructuring in affluent democracies. In P. Pierson (Ed.), *The New politics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Rhodes, M. (1997). Southern European welfare states: Identity, problems and prospects for

reform. In M. Rhodes (Ed.), *Southern European welfare states: Between crisis and reform*. London: Frank Cass.

Ritakallio, V.M. (2001). Trends of poverty and income inequality in cross-national comparison. Luxembourg: LIS, Luxembourg Income Study, Working Paper No. 272.

Smeeding, Timothy M., Rainwater, Lee & Burtless, Gary (2000). United States poverty in a cross-national perspective. Luxembourg: LIS, Luxembourg Income Study, Working Paper No. 244.

הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה

אילן תלמוד וויקטוריה בראט*

תקציר. מאמר זה סוקר את השימוש המגוון שנעשה במושג "הון חברתי" ובוהן את הפרספקטיבות השונות העולות מן השימוש במושג זה. אנו מתארים בו את מגוון השימושים שנעשו עד כה במושג "הון חברתי" בסוציולוגיה ובתחומים קרובים, אגב חלוקה אנליטית לרמה פרטנית ולרמה קולקטיבית ולדפוסי תלות מובחנים. יתרה מכך, אנו מציעים מסגרת אנליטית, הנגזרת מהסוציולוגיה של הרנטה ומן ההתפתחויות בחקר נרטיבי של יחסים, שתפזר קמעה את הבלבול הרב הקיים בשימוש הסוציולוגי במושג.

הקדמה

בשנים האחרונות הולך וגובר השימוש במושג "הון חברתי" בסוציולוגיה, במדע המדינה ובתחומים הסמוכים. השימוש המקורי במושג נועד בעיקר להבהיר כיצד הפעילות הכלכלית שזורה במבנה החברתי באופן שמיטיב עם השחקנים. הטענה הרווחת היא שקיומו של "הון חברתי" מקל את הפעילות הכלכלית בכך שהוא מפחית עלויות, מסייע בהעברת מידע יקר ערך ומקטין את אי-הוודאות השוררת במצבי סיכון (Lesser, 2000). דומה שבזירה הכלכלית לפחות, קיומו של הון חברתי מיטיב עם יחידים ועם קבוצות (Burt, 1992; Grootaer & Van Bastelaer, 2002). בהמשך נעשה שימוש הולך וגובר ב"הון חברתי" גם בהקשרים אחרים: כדי להסביר גשוג של תנועות חברתיות ופוליטיות (Minkoff & April, 1997), פריצת מהפכות (Woolcock, 1998), הבדלים בין-חברתיים בשיעורי פשיעה, קריסת קהילות לאומיות (Putnam, 1993) ויצירת קהילות וירטואליות (Blanchard & Horan, 1998). כפי הנראה, לא די לסוציולוגים בשימוש במטפורות כלכלניות כגון הון תרבותי, הון אנושי והון כלכלי, מכיוון שהמונח "הון חברתי" אומץ בקצב כמעט חסר תקדים בסוציולוגיה ובתחומים סמוכים. עם זאת, דומה שהשימוש הרב במושג אינו הומוגני: החוקרים המשתמשים במושג מגדירים אותו בצורות שונות ואף סותרות, ובונים את ההסברים הנשענים על המושג בצורות ניתוח שונות ומתוך נקודות מבט תאורטיות ודיסציפלינריות קוטביות. לכאורה, ההסברים המשתמשים ב"הון חברתי" אינם שונים מההסברים הקלסיים, שהפונקציונליסטים ותורת החליפין סיפקו לתופעות חברתיות. כך, בדיוק כמו פרסונס,

* החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה.

יכול איש מדע המדינה להשתמש ב"הון חברתי" כב"דבק נורמטיבי פונקציונלי", המלכד את החברה ומאפשר לה קיום נאות או קדמה (Putnam, 1993; Fukuyama, 1995); כמו מרטון בכתיבתו על האנומיה, גם חוקר המפיה יכול להיעזר באותה הגדרה כדי לשפוך אור על הרס החברה הסיציליאנית (Gambetta, 1993) או הפוסט-סובייטית (Varese, 2001). חוקרים אחרים, המושפעים מתאוריית החליפין, מקשרים בין בעלותו של היחיד על הון חברתי ליתרונו היחסי בשוק העבודה (Lin, 1981; Granovetter, 1973). באופן דומה, מחקרים אחרים מוצאים ב"הון חברתי" גורם המעניק יתרון יומי שיטתי לקבוצת מהגרים וייטנמיים בניו-אורלינס, לקוריאנים בלוס-אנג'לס לאחר שחוו השפלות ואובדן סטטוס (Waldinger, 1995), או לארגוני ענק חמסניים יפניים, וכל זאת תוך כדי שימוש באותו מושג (Gerlach et al., 1992). אם כך נשאלת השאלה, האם המושג ריק מתוכן, או שהוא שחזור אופנתי ומאוחר של תובנות ישנות?

מטרת המאמר הנוכחי היא כפולה: (א) לתאר את מגוון השימושים ב"הון חברתי". (ב) להציג מסגרת אנליטית, הנגזרת מהסוציולוגיה של הרנטה ומהתפתחויות בחקר נרטיבי של יחסים, שתפור קמעה את הבלבול הרב בשימוש הסוציולוגי במושג.¹

שימושים ראשונים: בורדייה וקולמן

לורי היה אחד הכלכלנים הראשונים שהחלו להשתמש במושג "הון חברתי" כמוצר של הקבוצה, כדי להסביר כיצד קהילתיות המכוננת על הדדיות ושיתוף קבוצתי מגבירה שגשוג כלכלי (Adler & Kwon, 1998). בשנות השמונים ייבאו פייר בורדייה וגיימס קולמן את המושג לסוציולוגיה, כדי להראות כיצד יסודות הטמונים במבנה החברתי מהווים אמצעים אינסטרומנטליים המקלים את פעולותיהם התכליתיות של השחקנים. אך כל אחד משני החוקרים הללו השתמש במונח במובן מנוגד. בורדייה השתמש בהון חברתי כדי להאיר מנגנון נוסף של אי-שוויון, וקולמן השתמש במושג כדי להסביר תפקוד פונקציונלי. בורדייה קבע שהון חברתי הוא "מכלול המשאבים הממשיים והפוטנציאליים הקשורים לבעלות על רשתות בנות קיימא, באמצעות יחסים ממוסדים במידה זו או אחרת של היכרות והכרה הדדית" (1985, ע' 248). קולמן, שהושפע רבות מהגרסה הכלכלנית של אינדיווידואליזם מתודולוגי, ראה ביצירת ההון החברתי תהליך המסייע ליחיד לממש מטרות תכליתיות. על-פי קולמן, הון חברתי הוא "סוג מובחן של נגישות למשאב חברתי, המקל את פעולותיו של השחקן, הן ברמה היחידנית והן ברמה הקבוצתית" (Coleman, 1988, p. 98). ההבדל בין שני התאורטיקנים נעוץ בתפיסות התאורטיות הכלליות השונות: בורדייה רואה בהון החברתי אמצעי שעתוק ושליטה של המעמד ההגמוני, בעוד קולמן מאתר בהון החברתי דפוסים קהילתיים המסייעים ליחידים. לגבי בורדייה, הון חברתי הוא ממד נוסף (בעל אוטונומיה אונטולוגית ואנליטית) שאפשר להבחין בעזרתו בין השכבות הדומיננטיות בחברה לבין השכבות חסרות העוצמה. בורדייה השתמש במתח הווריאנטי בין ממדי השוק (היוקרה והעוצמה) כדי להסב את תשומת לבנו ל"שערי ההמרה", או למתח המובנה חברתית בין

1 מפאת קוצר היריעה, אין ביכולתנו לפתח את כל טענות המאמר למשנה סדורה. אנו מקווים לעשות זאת בהמשך.

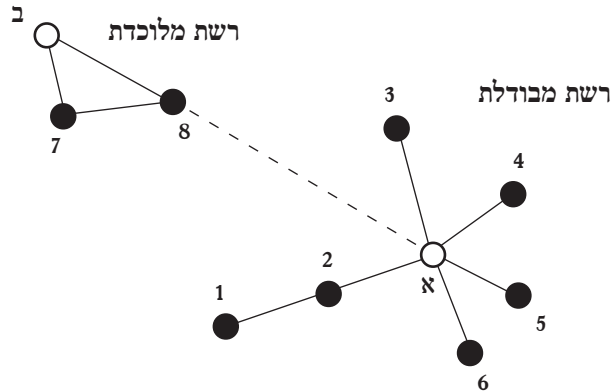
שלושת סוגי ההון – התרבותי, הפיננסי והחברתי, שהם כולם משאבים מצטברים, הניתנים לתרגום בסופו של דבר להון כלכלי או לעוצמה. עם זאת, היחסים בין הון חברתי, הון תרבותי והון כלכלי אינם חד-ערכיים. כ"סטרוקטורליסטי-קונסטרוקטיביסטי" קובע בורדייה שכדי ליצור בעלות על הון חברתי, הפעלן צריך להשקיע הון תרבותי בפעולה חברתית. עם זאת, בהשוואה לחליפין כלכלי, ההשקעה בהון חברתי עצמו יוצרת סיכונים מיוחדים, שכן היא מתאפיינת בתגמול בטווח זמן בלתי מסוים, היא בעלת שקיפות מצומצמת ביחסים החברתיים, והיא נתונה להפרה אפשרית של מחויבויות חברתיות וציפיות להדדיות (Bourdieu, 1979; 1980).

בניגוד מוחלט לבורדייה, קולמן סבור שמטרות תכליתיות מתממשות באמצעות קיומו של מערך ממוסד של מחויבות כללית, היוצר בקרב הפעלנים החברתיים ציפיות חיוביות הדדיות ויחסי אמון. על-פי גישה זו, הון חברתי הוא מעין "מוצר ציבורי" השייך לכולם, אך היחיד נהנה ממנו מכיוון שהוא מפחית את העלויות או את אי-הוודאות בחליפין (מעין "יסודות טרום חוזיים של החליפין"). מובן נוסף של המונח, על-פי קולמן, הוא שציות קונפורמי לנורמות עקיבות מאפשר את הביצוע היעיל של כל פרט בקבוצה בלי חשש מהפרת אמון. עבודותיו האמפיריות של קולמן (1985, 1988) תרמו רבות להבנת הקשר בין הון חברתי ברמה הקולקטיבית לבין הישגיות בבתי-הספר ואי-שוויון חברתי.

קולמן ערך מחקר אורך על תלמידי תיכון בבתי-הספר בארצות-הברית בין השנים 1980 ל-1982, והדגים את השפעתם של יחסי אמון וציפיות עקיבות הנוצרים בקהילה הקתולית כלפי התלמידים ביחס להישגיהם. כתוצאה מכך, הישגי התלמידים בבתי-הספר הקתוליים גבוהים מאלה של תלמידי בתי-הספר הציבוריים. קולמן משתמש בדוגמה זו כדי לטעון שנורמות ואמון המוכללים בקבוצה תחומה (closure) מגבירים את רווחת היחידים. לטענתו, אם ילד יאבד בירושלים, עוברים ושבים יחזירו אותו להוריו. לעומת זאת, ילד שיאבד בשיקגו עלול להיעלם. באופן דומה, הסחר בין סוחרים היהלומים בניו-יורק מתקיים גם בלי אשראי חוזי רשמי, בעקבות האמון ששורר בין הסוחרים היהודים בגילדה. ההסתברות להפרת האמון פוחתת עקב קיומם של קשרים סבוכים ורב-ממדיים בין הסוחרים (Coleman, 1988). אם כן, קולמן רואה בהון החברתי מסד מבני חברתי, המונע את היחיד הרציונלי מהפרת נורמות תקינות, גם אם הפרתן יכולה להגדיל את תגמולו לטווח הקצר. עם זאת, הגדרתו של קולמן עמומה במקצת ואינה חד-משמעית. הוא אינו טורח להבדיל בין "הון חברתי" כמערכת ערכים ממוסדת לבין "הון חברתי" כדפוס יחסים חברתיים, ואינו טורח להתייחס למתח בין רמת היחיד לרמת הקבוצה.

העולם המקיאוליסטי של ברט

בניגוד לקולמן, המערב בין יחסים חברתיים לציפיות חברתיות משותפות, ברט מגדיר הון חברתי כתופעה מבנית בלבד, הנגזרת מתורת הרשתות. הוא נשאר במסגרת הפרויקט המבני-אינדיווידואלי של קולמן, אך משנה את משמעות המושג "הון חברתי" לחמס כוחני של השחקן, המתאפשר כתוצאה מהזדמנויות מבניות בלתי שוויוניות. לפיכך, הון חברתי הוא נכס אינדיווידואלי, הבא על חשבון הזולת, ושחקן רציונלי ינצל את יתרונו המבני לקבלת תגמולים מרביים, גם אם יצירת הערך נובעת מחמס או מניצול.

בתאוריית "החורים המבניים", ברט (1992) מגדיר "הון חברתי" כחוסר קשר בין שותפי התפקיד של היחיד. האיור (סוציוגרמה) מתאר מהלך התקשרויות בין שחקנים ברשת,² ומדגים שני סוגים של התקשרויות בין שחקנים, היוצרים שתי רשתות. הרשת הימנית (בין שחקן א לשחקנים 1-8) היא מערך יחסים מבודלים, שבו שחקן א נמצא במיקום מרכזי. לעומת זאת, הרשת השמאלית מורכבת משלושה שחקנים הקשורים זה בזה. שלושת השחקנים נהנים מפיקוח חברתי הדדי ומלכידות רבה, אך איש מהם אינו נהנה מיתרון על פני רעהו. לעומת זאת, לשחקן א ברשת המבודלת יש יתרון מבני משמעותי בהתקשרויותיו: הוא קשור לשחקנים שאינם קשורים זה לזה, ולכן הוא נהנה מיתרונות הנובעים מעמדו החברתי העדיפה ברשת. יש לו פוטנציאל לקבל מידע לא-מיותר (non redundant information) המגיע מאשכולות מגוונים, ומיקומו מעניק לו יכולת תיווך, שליטה ותכסוס לגבי פעולותיהם של האחרים. יתרה מזאת, הוא נהנה מתזמון ונגישות טובים יותר למשאבים אחרים העשויים לזרום ברשת. במילים אחרות, לשחקן א יש יתרון מבני, הנובע מחוסר הקשר בין שותפי התפקיד שלו.

אם יחסי הרשת הם יחסי חליפין, ואם נניח שכל השחקנים הם תועלתניים במידת-מה, אפשר לצפות שהחליפין לא יהיה הוגן. לשחקן א יש "הון חברתי" רב יותר: הוא בעל יכולת רבה יותר משותפי התפקיד שלו להכתיב את המחיר תמורת משאבים העוברים דרכו. המונופוליזציה של העמדה החברתית של א מאפשרת לו להרוויח יותר בתהליך החליפין הלא-סימטרי. יתרון זה מועצם בשל העובדה ששחקן זה מקושר בקשר רופף (המצוין בקו מקווקו) לרשת השנייה. טווח היחסים הרחב יחסית של השחקן א מוגדל על-ידי קשריו עם הרשת המלוכדת (דרך קשריו עם שחקן 8). מכאן נובע שלשחקן 8 יש יתרון מבני גדול יותר משל שחקן 7 או משל שחקן ב, שכן שני האחרונים חייבים לעבור דרך שחקן 8 כדי להגיע לרשת המבודלת. בדומה לכך, כל אחד מחברי הרשת המבודלת חייבים להעביר משאבים (ממשיים או סמליים) דרך שחקנים א ו-8 כדי שיגיעו ל-7 או ל-ב.

על-פי מחקרים שונים, הקשר הקיים בין השחקנים א ו-8 מעניק להם מבנה הודמנויות ייחודי, שכן הם מהווים "גשר" בין שני אשכולות חברתיים. לשחקנים א ו-8 יש הון חברתי הנובע ישירות מהמונופולין שלהם על מידע ועל הודמנויות. כך, לדוגמה, יש להם סיכוי

2 נקודה מסמנת שחקן, וקו העובר בין שני שחקנים מצייין שקיים קשר ביניהם. לקוח מתוך מאמרו של תלמוד (בדפוס).

גבוה יותר למצוא עבודה חדשה, לשפר את מצבם הכלכלי ואף את הסטטוס שלהם (Lin, 2001; Granovetter, 1973). נוסף על כך, לשני השחקנים בעלי ההון החברתי קל יותר (וזהו יותר) לאגד את חברי הרשתות לפעולה שיתופית, ולכן מבנה יחסים כגון זה מאפיין יזמים פוליטיים של תנועות חברתיות.

ברט הראה בעבודותיו (1992) יחד עם כמה תלמידים (כולל תלמוד בעבודותיו על יחסים במשק הישראלי, 1992, 1994, 1997) כי גם השוק הכלכלי מובנה על-ידי התקשרויות לא-סימטריות. מהלך ההתקשרויות יוצר אילוצים מבניים מובחנים לגבי חלק מהשחקנים, לעומת "אוטונומיה מבנית" ששחקנים אחרים נהנים ממנה.

ברט (1992) ותלמוד (1994) הראו שענפים כלכליים בעלי "הון חברתי", הנמצאים במערכת יחסים עם שותפי הסחר אשר אינם מקושרים בינם לבין עצמם, מרוויחים יותר. ליתרון זה השלכות נוספות: ענפים חזקים אלה מקבלים תמיכה רבה יותר מן המדינה (Talmud, 1992), והפירמות העסקיות בהם נוטות לשרוד יותר (Talmud & Mesh, 1997). אם כך, ההון החברתי של הענף נובע מהאופן שבו הוא סוחר עם ענפים אחרים, ומדפוס היחסים שמקיימים שותפי הסחר בינם לבין עצמם.

ברט, הנוקט בגישה יחידנית קיצונית, מספק לנו באורח פרדוקסלי תאוריה המסבירה אי-שוויון מבני. לעומת זאת, קולמן מחזיק בעמדות מבניות ומייצג גישה פונקציונליסטית, הסוברת כי רווחתו של היחיד תלויה ברמת הסולידריות החברתית.³

הון חברתי ברמה הקולקטיבית

בניגוד לשימוש ב"הון חברתי" כדי להסביר הבדלי ביצועים ברמת השחקן, השימוש במושג ברמה הקולקטיבית נפוץ ופופולרי אף יותר. למעשה, רוב השימוש שנעשה במונח במדע המדינה, בכלכלה ובחקר קהילות, נעשה ברמת ניתוח קבוצתית.

1. ארגונים וכלכלה

לעומת התאוריה של ברט, נמצא שקשרים הדוקים ברשתות מלוכדות מהווים לעתים יתרון מבני משמעותי (Talmud & Mesh, 1997). נהפיאט וגושאל, לדוגמה, קישרו בין הון חברתי לידע ארגוני (Nahapiet & Ghoshal, 1998). לטענתם, הון חברתי מורכב מ"הרשתות החברתיות בארגון ומכל המשאבים הממשיים והפוטנציאליים העוברים דרכן". באמצעות קיומם של אמון, היסטוריה משותפת, יחסי חליפין הדדיים ופנייה לנרטיבים זהים, השחקנים בארגונים עסקיים מייצרים הון חברתי משותף, המהווה מצע ליצירת "הון אינטלקטואלי", בעיקר תוך כדי שילוב מוקדי "ידע סמוי" או ידע לא-סטנדרטי, שהעברתו מחייבת יחסי פנים-אל-פנים. במחקר המשך מצאו טסאי וגושאל (Tsai & Ghoshal, 1998) שקיים קשר חיובי בין רמת ההון החברתי הארגוני לבין חדשנות בת קיימא ויצירת קניין רוחני, המעניקים לפירמה יתרון תחרותי ארוך טווח.

3 אירוניה נוספת טמונה בכך שברט, תלמידו של קולמן, קרוב בהשקפתו לתורת השדה ולהגדרת ההון החברתי של בורדייה יותר מאשר להגדרתו של קולמן.

בדומה לכך הראה אור (Orr, 1990) כיצד רשת מלוכדת של קהילה עיסוקית מסייעת לטכנאי מכונות צילום לרכוש ידע הקשרי ומיומנות מקצועית על-ידי שיתוף מצד העמיתים בנרטיבים אישיים אחרים לגבי "הטיפול בתקלות". נוסף על כך, המחקר מדגים כיצד בילוי זמן משותף מהווה דפוס חברתי, שבאמצעותו מועברים סוגי מידע נחוצים להתקדמות בקריירה התעסוקתית (רכילויות, הזדמנויות עבודה וכו'). נמצא כי הרשתות ברמה הבין-אישית יוצרות ומחזקות חליפין והעברה של ידע חדשני בין הרשתות בתוך הארגון וברמה הבין-ארגונית; ואילו רשתות בין-ארגוניות מקלות את העברת "הידע המסחרי" בין השחקנים השונים.

ארגונים המייצרים מוצר לא-סטנדרטי, הפועלים בסביבה המתאפיינת באי-ודאות ובתחרותיות עזה, נוטים לפתח תלות מהותית בפיתוח ובהעברה של ידע מורכב, סמוי והקשרי (Darr & Talmud, 2003), שכדי ליצור ולשמר אותו נדרשת אינטראקציה חברתית ופרקטיקות המועברות באמצעות רשתות בלתי פורמליות של העובד. ככל שיהיו מאופיינים באי-ודאות או בהעברת ידע מורכב, הקשרי, סמוי או רגיש, כך קשרים הדוקים יהיו גורם יעיל בהתקשרות. ארגונים רבים, החשים צורך ללבן בעיות מורכבות עם ארגונים אחרים, מכוננים "ארגון רשת" משותף, המאפשר לשני הארגונים ללמוד יחד, להעביר טכנולוגיה סמויה או לפתח מוצר מורכב (Lam, 1998; Darr & Talmud, 2003; Oliver & Liebeskind, 1998).

בחקר כלכלות של מיעוטים אתניים, הראה וולדינגר (Waldinger, 1995) כיצד רשת מלוכדת בארצות-הברית (אירים, איטלקים ופולנים) מסוגלת לחסום נגישות של אחרים לעסקי הבנייה ולאייגודי המשטרה ומכבי האש בניו-יורק. כמו-כן, וולדינגר מסביר כיצד סולידריות ויחסי אמון, הקיימים בתוך קהילת מהגרים יהודים, מסייעים ליצירת מונופול של סוחרים יהודים בשוק היהלומים בניו-יורק. בדומה לכך הראה זו (Zhou, 1992) כי קשרי השארות של קהילת מהגרים סינים בארצות-הברית מתפקדים לגביהם כהון חברתי בתהליך של ביסוס עסקי יזמות.⁴

מחקרי הדור השני של חוקרי ההון החברתי מצאו כי ההון החברתי מותנה במצבים הייצוניים, והתאוריה עסקה בהתאמת מבנה הרשת לתנאים הייצוניים. לדוגמה, נמצא כי רשת הדוקה מהווה הון חברתי רב יותר ככל שהיחסים שרויים באי-ודאות וככל שהידע המועבר ברשת אינו סטנדרטי. לעומת זאת, בתנאים סטנדרטיים, "חורים מבניים" מהווים הון חברתי המבטיח הישרדות. לעתים נמצא ששילוב של יחסים הדוקים עם מבנה רשתו בעל "חורים מבניים" מאריך את שרידותן של פירמות (Uzzi, 1996, 1997; Talmud & Mesh, 1997).

2. בין חירות אורחית לסולידריות קבוצתית

דה-טוקוויל הגדיר את ההשתתפות בקבוצות ביניים, יחד עם קיומה הנורמטיבי של "אמנות ההתאגדות", כתנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה, המקשה את עלייתו של שלטון

4 גרסה זו של "ההון החברתי" מזכירה את הספרות של "הכלכלה המוסרית" במדע המדינה ובסוציולוגיה (Etzioni, 1987).

רודני. פטנס, כרבים מהפלורליסטים האמריקאיים, טען בעקבותיו כי קיומה של "מידה טובה אזרחית" (civic virtue) מסביר את איכות הדמוקרטיה (Putnam, 1993). הוא הגדיר הון חברתי כאותם יסודות של ארגון חברתי הכוללים רשתות חברתיות יחד עם הערכים והנורמות הקשורים אליהן, ויוצרים תועלות חיוביות בעבור הקהילה כולה (1993). פטנס הסביר את ההבדל בין צפון איטליה המפותח וה"מתורבת" לבין דרומה המסואב בכך שבצפון קיימת מסורת רפובליקנית של השתתפות אזרחית, בעוד שדרומה של איטליה היה נתון למבנה שליטה מדרגי, בעיקר של זרים, שהגבילו בעצם כוחם כל שינוי ויוזמה מקומית ועודדו את עלייתה של המפיה בדרום (Gambetta, 1993). נוסף על כך, פטנס מזהה ירידה חדה ברמת ההשתתפות הפוליטית של הציבור האמריקאי ומייחס אותה לירידתה של "אומנות ההתאגדות" של האמריקאים בזירה האזרחית. לדעתו, ירידה זו עלולה להביא ל"הרס החברה האמריקאית" (Putnam, 1993, p. 56).

בעבודתה המאוחרת (2000) פטנס מבדיל בין "הון חברתי מלכד" (bonding), הבנוי מרשתות המתייחסות לזהות משותפת, לבין "הון חברתי מגשר" (bridging), המכיל רשתות מרקע מגוון. שני סוגי ההון הם הכרחיים להשתתפות אזרחית תקינה בחברה רבת-תרבותית. לטענתו, היחידים לומדים את "אומנות ההתאגדות" הדה-טוקוויליאנית באמצעות פעילות משותפת בארגוני ספורט או עמותות התנדבותיות. בתשובה לפטנס טוענת סקוצפול (Skocpol, 1996) כי תמונת העולם הרומנטית של דה-טוקוויל רחוקה מהמציאות האמריקאית. היא גורסת, ובצדק, כי אין לבחון את הקשר בין היחידים בלי לבחון את האירועים הפוליטיים, שכן ההשתתפות האזרחית עוצבה על-ידי מלחמות אזרחים, על-ידי אופני ההתערבות של המדינה ועל-ידי עלייתן של מפלגות הנטועות ברמה המקומית. לעומת זאת, נסיגתה של המדינה והחרפת השסעים המעמדיים תורמות לירידה חדה בהשתתפות האזרחית. אם כן, הון חברתי אינו בלתי תלוי במדינה ובתהליכים פוליטיים (Bowles & Gintis, 2001; Szreter, 2002).

האגן ואחרים (Hagan et al., 1995) מצאו כי הופעת תנועות הנוער של הימין הקיצוני במזרח גרמניה היא תוצאה של פיקוח חברתי רופף (על-פי פרשנותם – רמה נמוכה של הון חברתי), בד בבד עם קיפוח מתמשך של אזרחי המזרח. ההצטרפות לגרמניה המערבית טמנה בחובה אי-ודאות וירידה בכילול (אינטגרציה) החברתי, ולכן אפשרה לתת-תרבויות מסורתיות של הימין הקיצוני להופיע מחדש.

אופ (Opp, 1993) מצא שיוזמי המהפכה הדמוקרטית בגרמניה המזרחית התאפיינו במבנה רשתות מובחן, שסייע להם להפיל את השלטון בקלות יחסית. באופן דומה מצאו מארוול ואוליבר שיזמים פוליטיים, הפעילים בתנועות חברתיות מצוידים בהון חברתי רשתי מגוון, דבר המקל את עלויות ההתארגנות שלהם (Marwell & Oliver, 1988). באחרונה החלו מכונים אורבניים אקדמיים ואקדמיים-למחצה לחקור ולהטיף להגדלת ההון החברתי של הקהילה, במטרה להבטיח דמוקרטיזציה, העצמה ורווחה אישית לתושבים.⁵ באורח דומה, בסוציולוגיה הפוליטית ואף בהיסטוריה החלה לפרוח ספרות המקשרת בין הון חברתי לבין "מעורבות אזרחית" ודמוקרטיה (Rotberg, 2001; Baron et al., 2000; Van Deth et al., 1999).

3. הון חברתי לאומי

אם לקהילה ולפירמה יש הון חברתי הקיים מעבר לרמת היחיד, מדוע לא יהיה הון חברתי גם לאומי? ואכן, מחקרים העוסקים בפיתוח, ובעיקר מחקרי הבנק העולמי, קישרו בין הבדלים משמעותיים בהסדרים מוסדיים לבין מבני רשתות, "תרבות" והישגים כלכליים. נמצא שיכולת המזנק (take-off point) של אומה ממצב של תת-פיתוח קשורה להסדרים חברתיים (Gerlach et al., 1992). גישה זו בלטה במיוחד בשנות השמונים והתשעים בספרות העסקית והסוציולוגית שדנה ביפן, טיוואן וקוריאה הדרומית (Hamilton & Biggart, 1992). מחקרים אלה הראו כי הסדרים חברתיים המעוגנים בהיסטוריה השליטה המקומית ומתופעלים דרך ברשתות שליטה ותיאום הם יעילים יותר משוק חופשי, ולכן מהווים "הון חברתי" ברמה הלאומית. דומה שהסוציולוגיה הכלכלית ואף הפוליטית מצאה קרדום לחפור בו – "הון חברתי" הכולל הסדרים השוללים לחלוטין את השוק החופשי, ואף עולים עליו בתפקודיהם. חינויותם של "הנמרים החדשים" בדרום-מזרח אסיה נתפסה, בעיקר בשנות השמונים והתשעים, כפועל יוצא של רשתות חברתיות, בריתות בין קבוצות עסקיות, יחסים בין-מוסדיים ומערכות ערכים דומיננטיים (Gerlach et al., 1992). "הון חברתי" נתפס כיהסי רשתות ויחסי חליפין מוסדיים בין צדדים שאינם בהכרח שווים בעוצמתם. מדובר ביחסי "קואליציית פיתוח", המושתתים על כללים ולא על גחמות, על שקיפות ואמון ולא על מסתורין. יחסים אלה שוברים את החיץ המלאכותי בין "מדינה" ל"חברה אזרחית", בין "מדינה" ל"שוק" ובין "פורמלי ל"בלתי פורמלי" (Woolcock, 1998; Szreter, 2002, p. 580), ומאפשרים ליזמים ליטול סיכונים בעידודם של המדינה ושל הארגונים הפוליטיים, בשם האינטרס ארוך הטווח של תושביה.

מכאן, תחת הכותרת של "הון חברתי לאומי", צמח זן ספרותי נוסף בכלכלת הפיתוח, המנסה לאתר משתנים חוץ-כלכליים, האמורים לעזור לקהילות עניות לייסד יזמויות עסקיות, או לאפשר לעולם העסקים לעבוד באין מפריע, אך מבלי לדרוס את היחיד. רבים מן העוסקים בכלכלת פיתוח, ובעיקר בבנק העולמי, רואים את ההבדל בין מרקש לסינגפור כהבדל בדרגת ה"הון החברתי" (Grootaert & Van Bastelaer, 2002). אם מרכיבים מבניים מסוימים אכן מעודדים פיתוח, יהיה יעיל לנסח זאת במושגים של "מאגר הון חברתי" מצטבר, ולנסות למדוד אותו ולאמוד את השפעתו על פיתוח יזמות ותוצר. זוהי מגמה חיובית, מכיוון שהיא מפנה את תשומת לב הכלכלנים למשתנים חברתיים. אולם התייחסותם של כלכלני הבנק העולמי לעולם החברתי, בדומה לחוקרי קהילה, היא פורמליסטית, א-היסטורית ולוקה בשטחיות. לדוגמה, הבנק העולמי ניסה לפתח "נוסחה להון חברתי", האמורה להגדיל את התשואה החברתית (Dasgupta, 2000).

באופן דומה, גם מדעני מדינה אינם משתחררים ממגבלותיהם בטיפולם בהון החברתי. רבים מהם מנסים לפתח את ההון החברתי ל"פסיכולוגיה קהילתית". אינגלהארט (Ingelhart, 1997), לדוגמה, השווה במחקרו בין 43 אומות, וניסה לקשר בין משתנים פסיכולוגיים, כגון הבעת אמון, לבין צמיחה כלכלית ויציבות דמוקרטית. בדומה לפטנס, פוקויאמה מצייר תמונה פרסוניאנית, המשווה בין כמה תרבויות כ"תרבויות של אמון". טענתו העיקרית היא שרמות גבוהות של חברותיות (הון חברתי)

ונאמנות משפיעות על רצונם של העובדים לשתף פעולה ביניהם, ואילו שיתוף הפעולה בין העובדים תורם לפריחה ולשגשוג כלכלי. "מלאי האמון" משפיעים על רמות ההון החברתי המיוצר באותה חברה, ואילו הון חברתי משפיע על השגשוג הכלכלי בחברות השונות. פוקויאמה מצא כי יפן מאופיינת בתרבות אמון גבוהה (עובדים הבטוחים במיצב התעסוקתי שלהם), ולכן תהליך הייצור מתנהל באופן יצרני ויעיל. בסין, לעומת זאת, קשרי השארות הם מנגנון התעסוקה השולטני ביותר, ולכן הם מהווים מכשול בפני יצירת הזדמנויות לחידושים, ומונעים בכך את שגשוגה של הכלכלה הסינית (Fukuyama, 1995). להוציא יוצאי דופן ספורים, רוב האוחזים בגישה זו נוטים להניח הנחות פונקציונליסטיות, ולמזער או לבטל כליל את הגורמים העיקריים להבדלים בין האומות, ובראש ובראשונה את קיומה של מערכת עולמית המושתתת על אי־שוויון, תלות וניצול. נוסף על כך, רוב המחקרים מסוג זה מוטים לכיוון הפלורליסטי, ומתעלמים מתפקידם המכריע (והמכונן, לעתים) של המדינה ושל המבנה הפוליטי ביצירת ההון החברתי או בשקיעתו (Skocpol, 1996; Bowles & Gintis, 2001).

בין הון חברתי לנטל חברתי ומושגי

1. "פני יאנוס": ליכודיות כנטל

האנסן (Hansen, 1998) מצא כי בתהליך של קבלת החלטות, קשרים חזקים פוגעים ביכולתה של קבוצת המנהלים להגיע לפתרון יצירתי ומהיר. בעקבות מערכת הנורמות שנוצרה בין חברי הקבוצה, המנהלים גילו הסתייגות מפנייה לגורמים חיצוניים בתהליך ההתייעצות. מכאן שקשרים חזקים יוצרים "עיוורון קבוצתי", המונע ייבוא חידושים לארגון. באופן דומה, גרג'ולו ובנסי (Gargiulo & Benassi, 1999) מצאו שקשרים חזקים בין מנהלים מונעים את גמישותם. תלמוד (1999) הראה כיצד הון חברתי נוטה לאבד מערכו במשך הזמן, ואותם גורמים שתרמו בעבר ליצירת הון חברתי ויצירתיות ארגוניים נהפכים ליוצרי קשיחות ונטל ארגוני. בהתאם לכך, אוזי (Uzzi, 1996; 1997) ותלמוד ומש (Talmud & Mesh, 1997) קבעו ששילוב בין שני סוגי ההון החברתי (ליכודיות ו"חורים מבניים") מבטיח את שרידות הפירמה, מכיוון שהוא ממצה את היתרונות והחסרונות של שני סוגי ההון.

סטאק (Stack, 1974), וואת'נאו (Wuthnow, 1997) ובורז'ואה (Bourgois, 1991) מצאו כי רשתות מלוכדות בקרב קהילות מיעוטים עלולות להוות נטל על השחקנים עצמם ולהגביל את פעולתם הכלכלית. בעקבות תחזוקה של קשרים חזקים עם משפחה ועם שכנים חסרי הון כלכלי, רשת התמיכה הקהילתית סוגרת על הפעלנים, ועל כן מונעת את חבריה מצבירת נכסים חומריים.

2. ביקורת אנליטית

הון חברתי הוא מושג מפרה, משום שהשימוש בו מסיט את הדיון מהתנהגות של יחידים (מיקרו) מחד גיסא, או ממושגי החפצה (ראיפיקציה) של מבנה חברתי (מקרו) מאידך גיסא, לדיון המתמקד בדפוסי יחסים בין שחקנים, מוסדות ויחידות חברתיות. לפיכך, המושג מהווה מטרייה אנליטית, המקשרת בין מיקרו למקרו כתאוריה ברמת הביניים (meso). הוא

מחזיר למרכז הדיון את ההקשר המבני של הפעולה, מבלי לזנוח את הדיון בערכים. עם זאת, יש הגורסים כי עצם השימוש במונח "הון חברתי" הוא א־היסטורי, ומהווה עדות לאימפריאליזם כלכלני, הן בעולמנו כבמושא תועלתני הניתן לצבירה ולניצול. השימוש הגורף במונח ובגרסתיו הרבות הביאו לכשלים המרכזיים הבאים:⁷

רב־גרסתיות וגרסתיות־יתר: השימוש ב"הון חברתי" נוטה להיות רב־תחומי ובין־תחומי, והוא אף פופולרי בקרב אנשי מעש. חרף התועלת בשבירת מחיצות בין־דיסציפלינריות, נראה שהשימוש במונח הון חברתי רצוף א־הסכמות חריפות וסתירות אנליטיות. אמנם רב־גרסתיות יכולה להיות מפרה ומבורכת, אך גרסתיות־היתר של "הון חברתי" גורמת עמימות אנליטית, ומונעת הבניית תאוריה פרסימונית בת־הפרכה. ניתוחים סטטיים ודטרמיניסטיים: הדגש במושגים תועלתניים סטטיים בלויית הטיות פונקציונליות הביא לתת־פיתוח של כלים מתודולוגיים שישמשו לבדיקת תהליכי הבניה של נגישות למשאבים, וכן הביא לחסימה של אחדים מן הכלים הקיימים. כמו־כן יש צורך בפיתוח תאוריה המקשרת בין הון חברתי לבין "עול חברתי" ואי־שוויון. ומעל לכל, הישענות על דטרמיניזם מבני מביאה להעדר בולט של חקר "תוכן היחסים", הנשען גם על פרשנות השחקן.

טאוטולוגיה בין סיבה לתוצאה: מעבר לא־ההסכמה על רמות הניתוח במחקרי ההון החברתי, חוסר ההבחנה בין הון חברתי לבין התשואות של הון חברתי יוצר בלבול אנליטי ואמפירי בין הון חברתי כמקור לפעולה חברתית לבין הון חברתי כתוצאה של הפעולה. נטייתם של רוב החוקרים להתמקד במחקרים סטטיים בלויית ההטיה לדטרמיניזם מבני הביאו לידי כך ש"הון חברתי" מופיע לעתים כסיבה ולעתים כתוצאה. לכן דרושים מחקרים דינמיים רבים יותר, כדי למנוע טאוטולוגיה מסוג זה.

טשטוש בין טובת הקבוצה לטובת ה"אחר": אלה המדגישים את ההון החברתי הקולקטיבי סובלים מכשל טאוטולוגי, משום שהליכודיות קיימת לעתים רק בעיני המתבונן. הון חברתי השייך לקבוצת זהות בלעדית (אפילו אם מדובר בקבוצת מהגרים) עלול להיות נטל על חלקים אחרים של החברה. לדוגמה, "ההון החברתי" של המִפְיָה מיטיב עם חבריה, אך מהווה נטל חברתי לאומי. ליכודיות הפשע המאורגן תורמת להתפוררות החברה. בדומה לכך, ליכודיות קבוצתית עלולה להיות בעוכרי הקהילה, מכיוון שקבוצה מסתגרת נוטה לאסור את השתתפותם של "אחרים" בה. כדי שאדם יתרום ל"מעורבות אורחית", עליו להיות קשור באחרים.

טשטוש בין מבנה לתרבות והחפצה של תרבות: חלק מן החוקרים מגדירים הון חברתי כמושג מבני,⁸ בעוד אחרים מדגישים היבטים נורמטיביים ומוסדיים.⁹ קיים טשטוש בין הון חברתי המושג כ"יסוד תרבותי" לבין יסודות מבניים אחרים, כגון רשתות.¹⁰

7 ביקורת זו מושפעת בעיקר משולר (Schuller et al., 2000) ופיין (Fine, 2001).

8 לדוגמה, בראון (Brown, 2000).

9 בדומה לוולקוק (Woolcock, 1998).

10 בספרות הדנה בפיתוח וב"מעורבות אורחית" נפוצה מאוד התאמה פורמלית (אך לא דווקא מהותית ותקפה) בין משתני הניתוח לבין המדדים. לדוגמה, פטנס בודק את החברות בקבוצות משניות על־פי רישום חברים למועדוני כדורת וכנסיות, "אמון" נבדק על־פי הסכמה להיגדים מכלילים על טבע האדם, "וולונטריזם" נקבע על־פי המספר היחסי של העמותות וכו'.

האוחזים בהסברים נורמטיביים ומוסדיים נוטים להציע הסברים פונקציונליסטיים, הרואים בתרבות מְקֵשָה אחידה. נוסף על כך, חלק מההסברים הנשענים על תפיסות של "הון חברתי" נוטים להיות סטטיים ואף מעגליים (מכיוון שהון חברתי מוגדר על-פי התגמולים שהוא מביא לקבוצה או ליחיד), בעוד חלק אחר מדגיש דווקא תהליכים דינמיים או פרדוקסליים של הון חברתי (Talmud, 1999; Varese, 2001).

בעיית האגרגציה: המעבר בין הון חברתי של היחיד לבין הון חברתי קבוצתי אינו מומשג באורח ממצה (Portes, 1998). כך שנותרת "קפיצה לוגית" בין הפרט לבין החברה. באופן דומה קיים בלבול בין רשתות של יחידים לבין המבנה החברתי המייצר אותן, וכן בין אינטרסים של הכלל לבין האינטרסים המגוונים של היחידים. רוב החוקרים המשתמשים ב"הון חברתי" ברמה היחידנית מניחים מבחינה אפיסטמולוגית שהיחידה הפעלנית היא תועלתנית. אולם אין אבחנה אונטולוגית חדה בין ההניעות של הפרט. הנחות של מיצוי מרב התועלת הכלכלית, לדוגמה, ממותנות על-ידי הנחות באשר לרצון הפרט לרכוש מוניטין ומיצב. מכיוון שהמבט הסוציולוגי על ההון החברתי מניח שחקן רציונלי אך חברתי, רציונליות השחקן חייבת להיות שזורה במבנה החברתי.¹¹ אופן השיזור של היחיד במבנה החברתי אינו מפורש בחלק מהתאוריות של הון חברתי קבוצתי.

הון חברתי ורנטה

1. בין אינדיווידואליזם מתודולוגי להוליזם אונטולוגי

כדי לעקוף חלק מן הבעיות הללו, אנו נוקטים עמדה מתודולוגית של מתודולוגיית יחסים (Relational methodology). על-פי השקפתנו, השחקן פועל כיחיד (יחידנות מתודולוגית), אך פעולותיו שזורות ביחסים חברתיים המעוצבים גם על-ידי מבנה נרטיבי ופוליטי הקיים מעבר לשחקן (כוליות אונטולוגית).¹² אופן השיזור קובע מהי מידת ההון החברתי המוקנה לשחקן, כיחיד וכחבר בקבוצה.

אנו מגדירים הון חברתי כ"כל יתרון הנובע באופן שיטתי מהמבנה החברתי". רנטה היא התגמול המתקבל על הון חברתי. נוסף על כך אנו מבחינים בעקבות סורנסן (Sorensen, 2000) בין הון חברתי הנובע מניצול, לבין הון חברתי הנובע משיתוף.

2. הון חברתי הנובע מניצול

התגמול על הון חברתי הנובע מניצול של אי-שוויון, מחמס ומניכוס הוא רנטה נצלנית. רנטה נצלנית היא תגמול עודף, הנובע מחריגה שיטתית ממאזן תגמולים "הוגן" לטובתו

11 רציונליות השחקן שזורה בארבעה ממדים אנליטיים: פוליטי, מבני, תרבותי וקוגניטיבי. מפאת קוצר היריעה, נבצר מאתנו להסביר כדבעי את החלוקה הזאת (ראו: Zukin & DiMaggio, 1990).

12 לדעתנו, כך אפשר לפרש גם את היחידנות המתודולוגית של ובר, שניתח פעולה חברתית בהקשר של אילוצים מבניים.

של שחקן המנצל לרעה את יתרונו החברתי.¹³ רנטה נצלנית נוצרת בזכות היכולת להגביל את עמדת האחר, או להפוך את עמדת השחקן לעדיפה בגלל הדרת האחר. במקרה כזה, הון חברתי מוגדר על-פי מידת הבלעדיות של שליטת השחקן על עמדה חברתית. ניכוסה של הרנטה תלוי בהתפלגות התלות בין השחקנים. רנטה נצלנית היא התמורה הניתנת על הון חברתי בנוסח ברט (1992), הנזכר למעלה. הנחתנו היא ששחקן תכליתי יעדיף לקבל את מרב התגמולים, אם המבנה החברתי יאפשר לו לחמוס משאבים. לדוגמה, אם בני-זוג חוזרים מעבודתם, והגבר שותה בירה מול הטלוויזיה בעוד בת-זוגו מכבסת גרביים, הרי הגבר נהנה מיתרון אף שלא היה לו חלק ביצירתו, יתרון שקיים בזכות המבנה המגדרי של חלוקת העבודה הביתית. במילים אחרות, הגבר מרוויח מהמבנה החברתי של הזוגיות, מבנה יחסים אשר מושתת על "משחק סכום אפס", מכיוון שהשחקן הרציונלי מבין שתגמוליו יגדלו אם יחמוס את האחר או יגביל את נגישות היריב למשאב חברתי רלוונטי. נוסף על כך, ביחסים של ניצול מפורש בולט חוסר האמון ההולך וגדל בין השחקנים.

3. הון חברתי הנובע משיתוף

רוב התאוריות המקרו-סוציולוגיות, התופסות את היחיד כ"מחוברת-יתר", אינן רואות את השיתוף החברתי כבעיה. לעומת זאת, הבעייתיות של השיתוף מתחדדת אם אנו מניחים שהשחקן הוא רציונלי. מהנחה זו ניתן לשער ששיתוף בין שחקנים יתקיים אם הוא מגדיל את התועלות של כל אחד מהשחקנים בנפרד.¹⁴ הוא מהווה הון חברתי קבוצתי, ומתקיים אם יש ביניהם תלות סימביוטית או הדדית. במצב זה יש לשחקנים בעלות משותפת על יחסים חברתיים, ישירים או עקיפים. שיתוף מהווה "הון חברתי" אם יחסים הדוקים בין הפעלנים יוצרים סימביוזה, המשלבת את יכולותיהם ומעניקה להם מסוגלות יתרונית, שאין לכל אחד מהם בנפרד.¹⁵ אפשרות נוספת היא שיתוף פעולה המגדיל את יכולתו של השחקן עקב השקעת הקבוצה בהשקעה ציבורית, היוצרת "טובין ציבורי" (collective goods). לפירמות המקיימות יחסי אמון וקרבה עם פירמות נוספות יש יתרון סינרגטי, שאף פירמה לא הייתה מסוגלת להגיע אליו בנפרד. בדומה לכך, השקעות הממשלה בתשתית מגדילות את התועלת של כל היחידים.¹⁶ ההפרש בין התגמול של השחקנים המשתפים פעולה לבין התגמול שהיו מקבלים במצב לא-שיתופי מוגדר כרנטה משולבת (composite rent). לעתים מזומנות, הון חברתי הנובע משיתוף ממושך מתאפיין ברשת יחסים מסתגרת, היוצרת יחסי אמון קהילתיים. יחסי האמון משתמרים, מכיוון שהתלות הסימביוטית המתמשכת בין השחקנים מונעת אותם מניצול האמון לרעה, דבר שהיו עושים בלי היסוס אילו היו רציונליים באורח מובהק ואילו היו יחסיהם חד-פעמיים. על-פי גישה זו, השחקן הרציונלי, השזור ביחסים ארוכי טווח, משתף פעולה אפילו באופן אלטרואיסטי, שאינו עולה בקנה אחד עם התאוריה הפשטנית של בחירה רציונלית, מכיוון שהוא נהנה לטווח ארוך מן ההישגים של חבריו

13 "חליפין הוגן" הוא מושג היוריסטי, שאינו קיים במציאות.

14 שיתוף מתוך כפייה מוגדר כהון חברתי הבנוי על ניצול.

15 ואכן, Bowels & Gintis סבורים שיש להחליף את המושג "הון חברתי" ב"יכולת חברתית" (2001).

16 אם כי לאו דווקא באותה מידה.

לרשת. רנטה מורכבת או משולבת היא התגמול הניתן על הון חברתי בנוסח קולמן (1988) או פטנס (2000).

4. לקראת הזרה של משטרי רנטות

אחד התפקידים של מחקר העוסק בהון חברתי מתוך גישת הסוציולוגיה של הרנטה הוא לחשוף את המערך הכללי של תלות ואי-שוויון המגולם במשטר הרנטות. משטר הרנטות קובע את רמות התלות בין השחקנים, ומכאן את הפוטנציאל של ההון החברתי שלהם. ברמת היחיד ייתכן קיום סימולטני של רנטה נצלנית עם רנטה משולבת (סימביוטית). לדוגמה, בין קבלן בניין לספק מזגנים יכולה להתקיים רנטה סימביוטית (היחסים ביניהם אינם חוזיים, מכיוון שיש ביניהם היכרות מעמיקה ויחסי אמון). יחסים שאינם חוזיים מגבירים את הגמישות והמהירות של קשירת העסקות בין השחקנים, ומהווים יתרון תחרותי. עם זאת, ייתכן שבמערכת יחסי אמון כזאת קל לבעל הכוח (הקבלן) לחמוס תגמולים משותף הסחר שלו (הספק). במילים אחרות, קיומה של הרנטה הסימביוטית של הזוג אינה סותרת את יכולת הרנטה הנצלנית של אחד מהם.¹⁷

לעומת זאת, הוגים המתמקדים בהגדרת ההון החברתי ברמה הקולקטיבית (כמו פטנס), תופסים את ההון החברתי כמקנה רנטה מורכבת בלבד. אך קיים מתח מתמיד בין תלות סימביוטית ורנטה מורכבת, האופייני לתהליך ייצור (המתקיים תחת כסות של "טובת הכלל"), לבין הקצאת התגמולים בין המשתתפים, ומתח זה עשוי לחשוף רנטה נצלנית. אחת הדרכים לנסות ולטשטש את הסתירה בין שני התהליכים של יצירת הרנטות הוא באמצעות יצירת נרטיבים, הממשטרים את היחסים בין השחקנים, לאו דווקא כמזימה מכוונת ולא תמיד בהצלחה.¹⁸ לעתים הנרטיב השליט מדגיש את התלות ההדדית בין השחקנים בייצור, במאמץ מלחמתי, בקיומה של מערכת פוליטית וכד', ובכך הוא מסייע לטשטוש או להסתרת קיומה המסיבי של רנטה נצלנית, המוענקת לבעלי זכויות יתר בשלב ההקצאה. בעשור האחרון נוצרה ביקורת נוקבת כלפי הדטרמיניזם המבני הגלום בתורת הרשתות, שהביאה להתפתחותו של שיח הממוג בין גישה נרטיבית לבין תורת הרשתות.¹⁹ אמנם שיח זה עדיין נמצא בתחילת דרכו, אך יש לו פוטנציאל למזג את הגישה המבנית עם ניתוח דינמי של תוכן היחסים. ווייט (White, 1992) סבור שאפשר לעמוד על מקורות השינויים בקשרים החברתיים באמצעות ניתוח נרטיבי. לטענתו, באמצעות מבט סיפורי, השחקנים יוצרים, ממירים (switching) ומשנים את קשריהם; כלומר, יוצרים תהליך שינוי ברשת עצמה. מן העבר האחר, יחסים חברתיים שזורים בסיפורים. ניתוח נרטיבי חושף, אם כן, את הרובד הפנומנולוגי של מבט השחקנים, המשפיע באופן קריטי על פעולתם החברתית, הן ביחסי שיתוף והן ביחסי ניצול. עם זאת אפשר ניתן לטעון שמבטם של השחקנים על

17 מצב זה אופייני גם לזוגיות ולנישואים. ישנה השלמה סימביוטית מסוימת בין בני-הזוג. אך בדרך כלל הגבר נהנה גם מרנטה נצלנית מעבודת הבית של האישה.

18 נקודה זו דומה למבט של "משטרי הצדקה" (סילבר, 2000). ראו גם רוניק ופרנקל (2000).

19 מבשרה העיקרי הוא הסוציולוג Harrison White (1992). ראו הצגה מתודית אצל אמירבאיי (Emirbayer, 1997).

משטרי רנטות שזור בראש ובראשונה בעולם חומרי-כוחני, המהווה אילון על מסגרת היחסים.

גישתה של מרגרט סומרס (Somers, 1994) מהווה דוגמה לניתוח נרטיבי של יחסים, החושפת כיצד היחיד מבין את מערך התלות בסביבה דרך כינון זהותו. סומרס מציעה להמיר את המושג "חברה" במושג "מסגרת היחסים" (Relational Setting), הכולל את דפוס היחסים בין מוסדות, את הנרטיבים הציבוריים ואת הפרקטיקות החברתיות. באופן דומה היא מציעה להחליף את מושג ה"אינטרס" ב"זהות", מתוך תפיסה שאנשים מונעים למעשה על-ידי יחסים שהם שזורים בהם, ולא על-ידי האינטרסים שאנו, כחוקרים, "מדביקים" להם. גישת זהות מתמקדת באופן שבו בני אדם מאפיינים את עצמם. תהליך זה הוא גמיש, אך גבולותיו נקבעים על-פי "מסגרת היחסים". השחקן אינו ממציא את הסיפור, אלא בוחר מתוך מבחר של סיפורים, הקיים מעבר ליחיד אך נתון לפרשנותו בהשפעת יחסים חברתיים. סיפורים אלה מספקים הסבר לכינון הזהות ולניכוס בררני של יסודות מההיסטוריה של היחסים. השחקן מתאים את הסיפור, כך שיתאים ל"זהות" שלו-עצמו, ובמקביל הוא תופר את "המציאות" כך שתתאים לסיפור שלו (Somers, 1994).²⁰ הקישור בין תורת הרשתות הכללית לבין הגישה הנרטיבית עשוי להאיר תהליכי הישענות של משטרי רנטות על נרטיבים, ואת האופנים שבהם יחידים וקבוצות נרתמים וקשורים לזהות, לעמדות ולמשאבים חברתיים.

סיכום

דומה שהמושג "הון חברתי" הוא בעל ערך רב, שכן הוא פותח צוהר חברתי כלכלני-לכאורה: הוא מסביר את האופן שבו הפעולה החברתית של היחיד מושפעת מתועלות ברמת היחיד או ברמת הקבוצה, אך תוך כדי מתח בין תמונת העולם הכלכלנית לבין ההנחות האפיסטמולוגיות של הסוציולוגיה. עם זאת, למושג "הון חברתי" יש הגדרות מעורפלות, מגוונות ואף סותרות. חלקן מניחות עולם מחיה תועלתני-רציונלי, אך חלקן בוחרות להדגיש יסודות אונטולוגיים פונקציונליסטיים. לעומת זאת, שימושים אחרים מובילים להסברים טאוטולוגיים המניחים את המבוקש. ערפול מושגי זה יוצר בלבול בין מקורותיו של ההון החברתי לבין תוצאותיו. חמור מכך, הטשטוש המושגי תורם לשגשוגם של הסברים דטרמיניסטיים וסטטיים, ומסייע להתעלמות ממנגנונים פוליטיים והיסטוריים. כמו-כן, טשטוש זה מוביל לחוסר הבחנה אנליטית בין הון חברתי ברמת היחיד לבין הון חברתי ברמת הקבוצה, ובין "הון חברתי" ל"נטל חברתי".

נראה לנו שקישור בין תאוריות של הון חברתי לבין הסוציולוגיה של הרנטה עשוי להנהיר תהליכי שיתוף, חמס ואי-שוויון הקיימים בו-זמנית. שילוב זה יוכל לאפשר ניתוח שיטתי ומושכל של תהליכי יצירת משטרי רנטות, המהווים יסוד מכונן של הון חברתי הן ברמת היחיד והן ברמה הקבוצתית. חשוב לא פחות, פרויקט מעין זה יחזיר את מושג "ההון החברתי" לדיון ביקורתי יותר, המקשר בין הון חברתי לבין כוח, מדינה ואי-שוויון.

20 על-פי גישה ניאוקנטיאנית או ובריאנית, אפשר לטעון כי למשטר רנטות יש שני היבטים: חומרי-אובייקטיבי ופנומנולוגי או אינטר-סובייקטיבי.

רשימת מקורות

- סילברפרידריך, א' (2001). סוציולוגיה ביקורתית במבחן הביקורת: מסוציולוגיה פרגמטית לסוציולוגיה תרבותית. תאוריה וביקורת, 19, 191-215.
- רסניק, ג' ופרנקל מ' (2000). מסוציולוגיה ביקורתית לסוציולוגיה של הביקורת: הסוציולוגיה הפרגמטיסטית של לוק בולטנסקי. תאוריה וביקורת, 17, 101-122.
- תלמוד, א' (בדפוס). רשתות חברתיות. בתוך: נ' ברקוביץ וא' רם (עורכים), אנציקלופדיה של הסוציולוגיה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Adler, P. & Kwon, S. (1998). Social capital: The good, the bad and the ugly. In E.L. Lesser (Ed.), *Knowledge and social capital: Foundations and applications* (pp. 89-115). Boston, M.A.: Butterworth Heineman.
- Baron, P., Schuller, T. & Field, J. (2000). *Social capital: Critical perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Blanchard, A.L. & Horan, T. (1998). Social capital and virtual communities. *Social Science Computer Review*, 16, 293-307.
- Bourdieu, P. (1985). The forms of social capital. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1993). *Sociology in question*. London: Stage.
- Bourgois, P. (1991). *In search of respect: Selling crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowles, S. & Gintis, H. (2001). *Social capital and community governance*. Santa Fe Institute, <http://www.santafe.edu/sfi/publications/working?papers.html>.
- Brown, T.F. (2000). *Theoretical perspectives on social capital*. <http://jhunix.hcf.jhu.edu/~tombrown/Econsoc/soccap.html>
- Burt, R. (1992). *Structural holes: The social structure of competition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 95, 95-120.
- Coleman, J.S. & Husen, T. (1985). *Becoming adult in a changing society*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development.
- Darr, A. & Talmud, I. (2003). The structure of knowledge and seller-buyer networks in the market for emergent technologies. *Organization Studies*, 24(3), 435-453.
- Dasgupta, P. (2000). Economic progress and the Idea of social capital. In P. Dasgupta and I. Serageldin (Eds.), *Social capital: A multifaceted perspective* (pp. 325-424). Washington, D.C.: World Bank.
- Emirbayer, M. (1997). Manifesto for a relational sociology. *American Journal of Sociology*, 103, 281-317.
- Etzioni, A. (1987). *The moral dimension: Toward a new economics*. New York: Free Press.
- Fine, B. (2001). *Social capital versus social theory: Political economy and social science at the turn of the millennium*. London: Routledge.

- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Gambetta, D. (1993). *The Sicilian mafia: The business of private protection*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gargiulo, M. & Benassi, M. (1999). The dark side of social capital. In S.M. Gabbay & R. Leenders (Eds.), *Corporate social capital: Networks for strategy, marketing, human resources and entrepreneurship* (pp. 298–323). Amsterdam: Kluwer.
- Gerlach, M., Lincoln J. & Takahash, P. (1992). Keiretsu networks in the Japanese economy: A dyad analysis of intercorporate ties. *American Sociological Review*, 57, 561–585.
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380.
- Grootaert, C. & Van Bastelaer, T. (Eds.) (2002). *The role of social capital in development: An empirical assessment*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Hagan, J., Merkens, H. & Boenhke, K. (1995). Delinquency and disdain: Social capital and control of right-wing extremism among east and west Berlin youth. *American Journal of Sociology*, 100, 1028–1052.
- Hamilton, G. (1996). *Asian business networks*. Berlin: De Gruyter.
- Hamilton, G. & Biggart, N.W. (1992). Market, culture, and authority: A comparative analysis of management and organization in the Far East. In M. Granovetter & R. Swedberg (Eds.), *The sociology of economic life* (pp. 181–224). Boulder : Westview Press.
- Hansen, M. (1999). The search-transfer problem: The role of weak ties in sharing knowledge across organizations subunits. *Administrative Science Quarterly*, 44(1), 82–111.
- Ingelhart, R. (1997). *Modernization and post-modernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kawachi, I., Kennedy, B.P. & Lochner, K. (1997). Long live community: Social capital as public health. *The American Prospect*, 35, 55–59.
- Lam, A. (1998). Tacit knowledge, organizational learning and innovation: A societal perspective. Druid Working Paper No. 22–98.
- Liebesskind, J., Oliver, A., Zucker, L. & Brewer, M. (1996). Social networks, learning and flexibility: Sourcing scientific knowledge in new biotechnology firms. *Organization Science*, 7(4), 428–443.
- Lesser, E.L. (Ed.) (2000). *Knowledge and social capital: Foundations and applications*. Boston, M.A.: Butterworth Heineman.
- Lin, N. (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge University Press.
- Lin, N., Vaughn, J.C. & Ensel, W.M. (1981). Social resources and occupational status attainment. *Social Forces*, 59(4), 163–181.
- Marwell, G. & Oliver, P.E. (1988). Social networks and collective action: A theory of critical mass III. *American Journal of Sociology*, 94, 502–534.
- McAdam, D., Tarrow, S. & Tilly, C. (2001). *Dynamics of contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Minkoff, D. & April, C. (1997). Producing social capital: National and social movements and civil society. *American Behavioral Scientist*, 40(5), 618–605.
- Nahapiet, J. & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital and organizational advantage. *The Academy of Management Review*, 23(2), 242–266.
- Oliver, A.L. & Liebeskind, J.P. (1998) Three levels of networking for sourcing intellectual capital in biotechnology. *International Studies of Management and Organizations*, 27(4), 76–103.
- Opp, K. & Gern, C. (1993). Dissident groups, personal networks, and spontaneous cooperation: The East German revolution of 1989. *American Sociological Review*, 58, 659–680.
- Orr, J. (1990). Sharing knowledge, celebrating identity: Community memory in a service culture. In D. Middleton & D. Edwards, *Collective remembering* (pp. 169–189). Sage: London.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. In E.L. Lesser (Ed.), *Knowledge and social capital: Foundations and applications* (pp. 43–69). Boston, M.A.: Butterworth Heineman.
- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6, 65–78.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Rose, R. (2000). Getting things done in an antimodern society: Social capital networks in Russia. In P. Dasgupta & I. Serageldin, *Social capital: A multifaceted perspective* (pp. 147–171). Washington, D.C.: World Bank.
- Rotberg, R.I. (Ed.) (2001). *Patterns of social capital: Stability and change in historical perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1996). Unsolved mysteries: The Tocqueville files. *The American Prospect*, 7(25).
- Somers, M.R. (1994). Narrative and the constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society*, 23(5), 605–650.
- Sorensen, A.B. (2000). Toward a sounder basis for class analysis. *The American Journal of Sociology*, 105(5), 1523–1558.
- Szreter, S. (2002). The state of social capital: Bringing back in power, politics, and history. *Theory and Society*, 31(5), 573–621.
- Talmud, I. (1992). Industry market power, industry political power, and state support: The case of Israeli industry. *Research in Politics and Society*, 4, 35–62.
- Talmud, I. (1994). Relations and profits: Imperfect competition and its outcome. *Social Science Research*, 23, 109–135.
- Talmud, I. & Mesh, G.S. (1997). Market organization and corporate instability: The ecology of inter-industrial networks. *Social Science Research*, 26, 419–441.
- Talmud, I. (1999). Corporate social capital and corporate liability. In S.M. Gabbay &

- R. Leenders (Eds.), *Corporate social capital: Networks for strategy, marketing, human resources and entrepreneurship* (pp. 96–195). Amsterdam: Kluwer.
- Tsai, W. & Ghoshal, S. (1998). Social capital and value creation: The role of intrafirm networks. *Academy of Management Journal*, 41(4), 464–476.
- Uzzi, B. (1996) The sources and consequences of embeddedness for the economic performance of organizations: The network effect. *American Sociological Review*, 61, 674–698.
- Uzzi, B. (1997). Social structure and competition in interfirm networks :The paradox of embeddedness. *Administrative Science Quarterly*, 42(1), 35–67.
- Van Deth, J.W., Maraffi, M., Newton, K. & Whiteley, P. (Eds.) (1999). *Social capital and european democracy*. London: Routledge.
- Varese, F. (2001). *The Russian mafia: Private protection in a new market economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Waldinger, R. (1995). The “other side” of embeddedness: A case study of the interplay between economy and ethnicity. *Ethnicity and Racial Studies*, 18, 555–580.
- White H. (1992). *Identity and control: A structural theory of social action*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2), 151–208.
- Wuthnow, R. (1997). *The changing character of social capital in the United States*. Princeton University Working Paper, Princeton University.
- Zhou, M. (1992). *New York's Chinatown: The socioeconomic potential of an urban enclave*. Philadelphia: Temple University Press.
- Zukin, S. & DiMaggio, P. (Eds.) (1990). *Structures of capital: The social organization of the economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

ביקורת ספרים

ליאון שלף עשבים שוטים בגן עדן: השפעות התנ"ך על חיינו
תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2002, 221 עמודים.

עידו תבורי*

פרשנויות התנ"ך בישראל נמצאות בשנים האחרונות באחריותם הבלעדית כמעט של זרמים ביהדות האורתודוקסית, המזוהים עם הימין. מרבית היהודים החילונים, וכמותם גם אזרחים שאינם יהודים, תופסים מצב עניינים זה כ"טבעי" במידה רבה, כמצב שאינו נגזר מתוך תפיסות עולמם של המפרשים, אלא מתוך אופי היהדות בכלל ואופיו של התנ"ך בפרט. תפיסה זו ממקמת את הדיון הפוליטי בישראל בין הימין הדתי לבין השמאל החילוני, בעולם שבו הדת נלחמת בהומניזם חסר שורשים דתיים. תפיסה כזאת של הוויכוח משחקת לידיהם של רבני הימין, שכן אופייה היהודי של ישראל נתפס באורח אוטומטי כאופייה הימני.

נגד מגמה זו יוצא ספרו של שלף, עשבים שוטים בגן עדן, ובזאת חשיבותו. הספר מנסה לחשוב מחדש על פרשנויות דתיות שהתקבלו על ידי הציבור היהודי החילוני בישראל מתוך נקודת מוצא דתית-הומניסטית (לא דתית או הומניסטית, אלא דתית-הומניסטית). במקום לקבל את פרשנויות הימין כ"תורה מסיני", או לטעון שכדי לצאת נגדן צריך לצאת מכל מסגרת מחשבה דתית, טוען שלף כי אפשר להבחין בתנ"ך עצמו במגמות הומניסטיות, או אף לקרוא אותו כספר ההומניסטי הגדול בכל הזמנים.

הספר עצמו מחולק לשלושה שערים, שכל אחד מהם מחולק לשני פרקים העוסקים בסוגיות חברתיות ופוליטיות מרכזיות בחברה הישראלית. השער הראשון של הספר עוסק בשני מקרי רצח מפורסמים שביצעו אנשי הימין הקיצוני – רצח ראש הממשלה יצחק רבין והטבח שביצע ברוך גולדשטיין במערת המכפלה. ניתוחו של שלף מאיר את עיניו של הקורא החילוני, כאשר הוא מנתח, לדוגמה, את המושג "דין רודף", שלכאורה הצדיק והכין את הקרקע לרצח רבין, או כאשר הוא מדגים כמה מן האבסורדים החבויים באתוס של ההתנחלויות (כך, לדוגמה, שם היישוב "קריית ארבע" הוא שמה העתיק של חברון בתקופת הנפילים, והמרת השם נעשתה כדי להתנתק ממסורת אכזריותם של הנפילים). לאחר בחינה מדוקדקת של המקורות התנ"כיים, אשר פרשנים ימנים קיצוניים רואים אותם כמצדיקים את מעשי הרצח, מציג שלף פרשנויות שונות, המעמידות את הרוצחים לא כאנשים יראי שמיים ש"מסרו את נפשם על קידוש השם", אלא כפושעים נתעבים שאין למעשיהם כל כפרה, לא כל שכן הצדקה.

בשני השערים הבאים בוחן שלף סוגיות רחבות יותר. בשער השני הוא בוחן את יחסו של התנ"ך למושג השלום ואת היחס לגר. בשער השלישי הוא בוחן את אופן ההתמודדות של התנ"ך עם נטילת אחריות מוסרית על-ידי היחיד, ואת ההתייחסות היהודית לסוגיות אנושיות, כגון יחסי דורות וציות למרות. זאת לעומת התייחסויות דתיות, פסיכולוגיות

* אוניברסיטת תל-אביב

ופילוסופיות אחרות, וכפי שסוגיות אלה משתקפות בפרשנויות של סיפורים שונים, כגון סיפור העקידה או הפרת הצו האלוהי על-ידי חוה. גם כאן, מתוך נאמנות לתזה שהספר מציג, מראה שלף כיצד אפשר להבין את התנ"ך ולפרשו בדרך שונה בעליל מזו שמציג המחנה האורתודוקסי הימני. שלף מתדיין עם האופן הפילוסופי-אקזיסטנציאליסטי שבו רואה קירקגור את סיפור עקידת יצחק, וכן עם תפיסתו של פרויד את הקונפליקט הבין-דורי, וכך הוא טוען, לדוגמה, בע' 145:

"טענתי פשוטה. הניסיון הזה לא נועד לבחון אם אברהם מסוגל להקריב את בנו ולהוכיח את נאמנותו לאלוהים, אלא היה מבחן למידת האנושיות, הרוחניות, ההבנה והאהבה שהיו בו, מעל לכול, מידת הרוח האלוהית שבו. די היה בכל אלה כדי שאברהם יבין (כשם שהיה הראשון שהכיר ברעיון של אל אחד), כי אלוהיו אינו דורש קורבנות כאלה אלא להפך, דורש להינתק ממנהגים אלה ולהכיר, אולי לראשונה, ברשעות ובאכזריות שבהקרבת אדם, ועל אחת כמה וכמה הקרבת בן" (ההדגשה במקור).

ברור כי ספר רחב יריעה כספר זה, הנוגע בנושאים כה רבים, מעורר קושיות ופולמוסים רבים. אך שתי שאלות עיקריות עולות לכל אורך הקריאה: ראשית, אין זה ברור לחלוטין כיצד שלף רואה את דמותו של המשפט הישראלי. האם בכל מקרה ומקרה אפשר לגשר על הפער בין עולם התנ"ך לבין התפיסה ההומניסטית? האם אכן ניתן לקרוא את התנ"ך כספר הומניסטי, שהושחת במהלך השנים האחרונות על-ידי פרשנים בעלי אינטרס פוליטי? ומה עלינו לעשות כאשר אי אפשר לגשר על הפערים שבין ציוויי התנ"ך לבין כללי מוסר הומניסטיים?

שלף מודה בספרו כי אי אפשר תמיד ליצור סינתזה בין תפיסות הומניסטיות לבין חלק מן הסיפורים המופיעים בתנ"ך. לדוגמה, כאשר הוא מנתח את הטבח במערת המכפלה, הוא טוען טיעון ארוך ומורכב, שמטרתו להבהיר כי אפשר לראות את מערת המכפלה דווקא כאתר של שלום והתפייסות, בניגוד מוחלט לתפיסתו של גולדשטיין, שראה את המערה כאתר מריבה, שרק דם אדם יוכל לגאלו. אך בתוך הדברים מזכיר שלף שגולדשטיין הושפע, ככל הנראה, ממגילת אסתר, שאותה קרא לכבוד חג הפורים, ואשר מסתיימת בטבח מסיבי של יותר מ-75 אלף בני אדם, שערכו היהודים באלה שזממו לרוצחם, מאורע שקשה לקרוא אותו כמתיישב עם כללים כלשהם של מוסר הומני.

אי-הלימה זו בין סיפורים שונים לבין תפיסות הומניסטיות היא בעייתית יותר מכפי ששלף מציג אותה. אין זה ברור כלל וכלל אם הפירוש הרצחני של גולדשטיין אינו פשוט יותר מטיעונו הסבוך-משהו של שלף. האם פרשנותו של הכותב, הרואה את אכילת חוה מעץ הדעת כאקט חיובי, שייטכן שאף תוכנן בסתר על-ידי האל, עדיפה מבחינה תיאולוגית על פני הפירושים המקובלים יותר של האקט כמרד (שלילי) באל? כפי שצוין, שלף עצמו אומר בכמה מקומות כי דבריו נועדו להראות כי אפשר לפרש את התנ"ך באופנים שונים, ואינם באים לקבוע את הדרך הנכונה ביותר. אך לצד קומץ אמירות אלה, נראה כי ספרו נועד לשכנע את הקורא בנכונותו של הפירוש ההומניסטי של התנ"ך – פרויקט בעייתי שכל מחבר היה מתקשה לעמוד בו.

בעיה נוספת העשויה להתעורר, לפחות בקרב אנשי שמאל שיקראו את הספר, היא נכונותו הרבה של שלף להסתמך על חוקים תנ"כיים בכל הקשור לחקיקה הנוגעת

לפלטטינים, גם אם אלה הם חוקים נאורים והומניים. כך הוא עושה, לדוגמה, ביישום תפיסת הגר בתנ"ך על הפלטטינים אזרחי ישראל. הבעייתיות בעצם ההסתמכות על חוק דתי במדינה שהיא מעורבת מבחינה דתית (גם אם זו הסתמכות משלימה לחוק החילוני) אינה עולה לדיון; ניהוחו היהודי של החוק הישראלי נתפס כמטרה שאין עליה עוררין. על כך יש רק לשאול אם היה הכותב שמח באותה מידה אילו היה מתגורר במדינה מוסלמית-דמוקרטית שבה היה עליו להסתמך על רוח הומנית הנושבת מדפי ה"שריעה"? מבחינה זו, אחרי קריאה בספרו, אין כל בטחון בכך שהקורא ישתכנע בטענתו כי "הבעיה אינה כיצד להפריד בין דת למדינה, אלא כיצד לקשור בין דת לחברה" (ע' 19).

אך למרות הביקורות הללו, מדובר בספר חשוב. הוא חשוב מכיוון שהחילונים מבין אנשי השמאל מתרגלים יותר ויותר לראות בתנ"ך את האיום האמיתי על הסיכוי להגיע לשלום צודק. הוא חשוב מכיוון שמורשת תרבותית שלמה של עם נוכסה על-ידי מחנה פוליטי העושה במורשת זו כבשלו, תוך כדי הצגת צדדים מסוימים שלה והסתרת כל פרשנות שעשויה לערער על תפיסות של "שלמות הארץ", או שעשויה להעניק "יותר מדי" זכויות ללא-יהודים.

חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים) מזרחים בישראל: עיון ביקורתי. ירושלים: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד. 2002. 328 עמודים.

גל לוי*

ישראל היא "חברה אתנית",¹ וייתכן שאין דרך טובה יותר לראות זאת מאשר באמצעות חקר החברה והתרבות. הסוציולוגיה הישראלית, שסקירה זו תתמקד בה, היא תחום ידע שנעשתה בו כברת הדרך הארוכה ביותר בחקר "יחסי העדות" בישראל, מאז פורסמה (ב־1947) המונוגרפיה של ש"נ אייזנשטדט, שכותרתה היא מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח. הספר מזרחים בישראל, המסכם שנת עבודה של הפורום לחברה ותרבות במכון ון-ליר, (שבסיומה נערך ב־1999 כנס רב-משתתפים, שכותרתו הייתה נקודות מבט מזרחיות על חברה ותרבות בישראל) מהווה סיכום ביניים של כברת דרך זו, ואף מסמן נקודת מפנה בביקורת החברה הישראלית.

בספר, כמו באותו כנס, מבקש הפורום להציע את "המזרחיות" כנקודת מבט אפיסטמית לחקר החברה, שמקורה במכלול המחקר בסוגיה המזרחית (שלא תכונה עוד "הבעיה המזרחית"), ושתכליתה היא שינוי מתודי ומושגי בביקורת החברה הישראלית. לפיכך, פרקי הספר מציעים לפרק את ההיסטוריה של המחאה המזרחית בישראל, מתוך ניסיון לשלול את הרצף הכרונולוגי "המקובל", שתחילתו במרד ואדי-סליב, המשכו בפנתרים השחורים וסופו(?) בהצבעה המזרחית לליכוד ואחר-כך לש"ס. תמונה זו, טוענת הביקורת, מציגה את ההתפרצויות התקופתיות הללו אך ורק כשסתום לשחרור לחצים, המאפשר למדינה לתקן את דרכיה ו"להשיב את הסדר על כנו". מתוך נאמנות לדפוסי החשיבה הביקורתית, חברי הפורום טוענים כי כרונולוגיה זו היא חלק מהסיפור האידיאולוגי הציוני, המטשטש את קיומה של התנגדות מזרחית רציפה, שאינה עולה לכותרות ואינה מתפרצת בהכרח בפרקי זמן קצובים. הניסיון (המוצלח, לטעמי) להציע כאן סיפר חלופי של התנגדות יוצר דיון היסטורי מרתק במעשה המרכבה של "החברה הישראלית", וגם (ובעיקר) "הסתכלות תיאורטית מחודשת [...] שאינה מתיישבת בקנה אחד עם קו פרשת המים ההגמוני" (עמ' 9). ברצוני להרחיב מעט את הדיבור על הסתכלות תאורטית זו, כפי שהיא מנוסחת בפרקי המבוא והסיכום, שנכתבו עליידי כל חברי הפורום.

"מזרחים בישראל" והסוציולוגיה של המזרחיות בישראל

הסוציולוגיה הישראלית, כמחלקה באוניברסיטה העברית, נולדה למעשה מתוך סמינר שערכה הסוכנות היהודית ב־1947, שבו נדרשו להגדרת מהותה של "הבעיה העדתית".² סמינר זה היה חלק מ"התפנית למזרח", שתחילתה ב"תוכנית המיליון" שיוזם דוד בן-גוריון

* האוניברסיטה הפתוחה

1 אני משתמש במושג זה בהעדר ביטוי טוב יותר בעברית למושג *ethnicised society*, על משקל הביטוי *racialised society*, המבטא את דרכה של החברה ליצור קטגוריות של גזע ואתניות.

2 ראו שמיר ואבנון, 1999; Levy, 2002; Kimmerling, 1992.

כבר ב־1942, אשר במסגרתה הציע לגייס את יהודי המזרח לפרויקט הציוני. בין ביטוייה בלטה ההתעניינות ההולכת וגוברת בשאלת חינוכם של "בני עדות המזרח".³ חיבורו של אייזנשטדט מ־1947, שנכתב בהקשר זה, היה בעל חשיבות כפולה: ראשית, הוא הגדיר את הצורך בהתבוננות לתוך החברה, תבע מהממסד הפוליטי להתמודד עם "הבעיה העדתית" ואף קבע את חשיבותה של הסוציולוגיה במציאת דרכי הפתרון ל"בעיה"; שנית, היה בכך ניסוח (מוקדם ולא מכוון) של האופן שבו נהפכה ה"מזרחיות" לגורם שעיצב את דפוסי אי־השוויון שנוצרו עוד בימי "עליית יבנאלי". לפיכך, בחיבור זה נקבע לא רק אופייה של ה"בעיה", שנוסחה כבעיה תרבותית, אלא גם האופן שבו נהפכה "הבעיה העדתית" לדקדוק של הסוציולוגיה של החברה הישראלית. מאז ועד עתה אי אפשר להפריד את הקריאה של הסוציולוגיה של האתניות מזו של הסוציולוגיה של החברה הישראלית, ויותר מכך, בקריאה הביקורתית של הסוגיה המזרחית יש לראות קריאה ביקורתית של החברה. על מנת להבין זאת, חשוב לראות כיצד מתמודדת ההמשגה התאורטית במבוא לספר זה עם אופן ניסוחה המשתנה של "העדתיות" כבעיה.

הפורום מזהה שלושה דורות בהגדרת המזרחיות כ"בעיה". הראשון, המיוצג על־ידי אייזנשטדט ותלמידיו במחלקה לסוציולוגיה בירושלים, מבוסס על אידאולוגיית "כור ההיתוך" ועל הנחות גישת המודרניזציה. במסגרת זו, הבעיה היא שאלת התערותם התרבותית של מזרחים (מי שאיננו אירופי) במפעל הציוני כפרויקט של מודרניזציה. אין צורך להכביר מילים על גישה זו, ומספיק לציין כי במסגרת חשיבה זו, שמקורה באירופה הקולוניאליסטית של המאות ה־19 וה־20, "מערב" ו"מזרח" נראו כשתי קטגוריות נתונות מראש, הנמצאות ביחסים היררכיים ברורים. לפיכך, השאלה המטרידה היא כיצד ומתי ייחפך מי שאינו מודרני למודרני. אלא שגישה זו, הנוטה באופן אירוני לתאר את המודרניות עצמה במונחים סטטיים, כ"תיבת כלים" שכל אדם יכול (וצריך) לקחת אותה ולהשתמש בה, מצביעה דווקא על מגבלות תהליך המודרניזציה. באופן פרדוקסלי, כפי שנטען בצדק, תהליך המודרניזציה הוא יעד שאינו ניתן להשגה. זאת מכיוון שבמסגרת דפוס חשיבה זה, הסיבה לאי־המודרניזציה של החלשים ("האתניים") היא חוסר יכולתם להפנים את קטגוריות החשיבה המודרניות.

הדור השני קם בסוף שנות השבעים, על רקע דעיכת שלטון מפא"י, ומיוצג על־ידי סוציולוגים ביקורתיים כסמי סמוחה ושלמה סבירסקי, שהמירו את המושג "עדות מזרח" ב"מזרחים", וראו באלה, לטענת הספר, את ה"אחרים" של החברה הישראלית. ביסוד החשיבה של דור זה ניצבה ההכרה בכישלון המודרניזציה, ולפיכך גם ההכרה בחולשתה של גישת המודרניזציה להציע הסבר לסוגיה. עמדה זו לא התנגדה למודרניות או למודרניזציה כתהליך היסטורי, אך טענה שתהליך זה אינו מתפשט ומתחלק באופן שוויוני בחברה. ההפך הוא הנכון: תהליך המודרניזציה מייצר "כיסים" חברתיים של אי־מודרניזציה, וזאת על מנת לקדם את מטרתיהם וצורכיהם של בעלי העוצמה בחברה. המזרחיות, או העדתיות, הוגדרה כאן כתופעת לוואי, ולא כדבר עצמו. במילים אחרות, הבעיה טמונה באופן שבו

3 ראו, למשל, כתביו של קרל פרנקשטיין מאותן שנים, וכן אצל אייזנשטדט עצמו, המצטט מחקרים שונים שנערכו בסוגיות אלה (להרחבה, ראו: Levy, 2002; Shenhav, 1999).

העדתיות נהפכת למכשיר בידי בעלי כוח, על מנת לשמר את כוחם. מרגע שנפתור את בעיית אי־השוויון (ביחסי הכוח), הבעיה העדתית תיעלם מעצמה. הדור השלישי, שאליו משתייך ספר זה ואשר ראשיתו במאמרה של אלה שוחט (Shohat, 1988), מוסיף ממד חשוב והכרחי לגישה הביקורתית שקדמה לו. ממד זה, המבוסס על ההכרה במבנה העוצמה של החברה הישראלית, מוגדר בספר כ"תשומת לב למיקומם של יצרני הידע", וחשיבותו בכך שהוא דוחה את אפשרות קיומן־מראש של הקטגוריות האתניות, ותובע דיון בתהליך הייצור של קטגוריות אלה. לפיכך, שני דורות המחקר הראשונים דומים זה לזה בהימנעותם מדיון בשאלת הגבולות של הקטגוריה האתנית ובתכניה, ובהבנתם את התיבות "מזרחים" ו"אשכנזים" כנתונות וידועות מראש. הדור השלישי, לעומתם, מסיט את הדגש לעבר תהליך האתניזציה ולעבר האופנים שבהם נוצרים הגבולות האתניים ומוגדרים התכנים של קטגוריות אלה. בהקשר זה, כאמור, הספר מהווה סיכום ביניים של המחקר המתפתח בעשור האחרון, ומציע מסגרת מושגית לפעולתו המחקרית של הדור השלישי ולתפיסתו את העדתיות לא כ"בעיה", אלא כמאפיין יסודי של מכלול יחסי הגומלין בין מדינה לחברה בישראל.

"מזרחים בישראל" בין מדינה לחברה

חשיבותו של הדיון בתמורות בדפוסי ההגדרה של העדתיות כ"בעיה" טמונה בהיבט הפוליטי של התאוריה החברתית. תאוריה חברתית, כותב ריימונד גויס (Geuss), היא "תאוריה על האמונות של סוכנים חברתיים ביחס לחברה, [והיא] עצמה אמונה כזאת". תאוריה חברתית־ביקורתית, בניגוד לתאוריה מדעית, "אינה מנבאת שוכנים חברתיים יאמצו את התאוריה כדי להבין את עצמם ולשנות את החברה, אלא דורשת מהם לאמץ תאוריה ביקורתית [...] ותובעת מהם לפעול על־פיה, כאשר תביעה זו מעוגנת בהכרח רציונלי" (Geuss, 1981, p. 57).

מודעותם של כותבי הספר לקשר בין תאוריה לפוליטיקה מאפשרת להם לאפיין את דורות המחקר השונים על־פי יחסם אל הקטגוריה האתנית כנתונה ואל האתניות (המזרחית, כמובן) כ"בעיה". הבעייתיות באופני ייצור הידע הקודמים היא בהתעלמות מתפקידם בעצם הגדרתם של אזרחים ממוצא מזרחי כ"בעיה". קריאה ביקורתית של אופני הייצור היא שמסבירה גם מדוע ה"בעיה" מעולם לא נפתרה.

"ההימנעות משאלות פוליטיות וערכיות", הם כותבים, "נעשית לעתים קרובות באמצעות קביעת קווי גבול מגדירים בין סוגי הידע ודרכי ייצורו." והם מוסיפים ואומרים כי פרקטיקות אקדמיות, כמו הפרקטיקות הביורוקרטיות, מכוננות את "המזרחי כאובייקט וממליצות על דרכי השימוש וההפעלה שלו" (ע' 288). לפיכך, בדורות הקודמים, הדיון במזרחיות או בעדתיות נותר מנותק מן ההקשרים האחרים שבהם מתנהלים ומתקיימים יחסי הכוח בחברה, כגון היחס אל המיעוט הערבי או אל מהגרי־עבודה (עובדים זרים). ההתעלמות מהאופן שבו מוגדרים גבולות הקטגוריה האתנית, כמו גם מהדרכים שבהן הקטגוריות הללו נטענות בתוכן (זה הקובע את אי־הרציונליות של ה"אתניים" בניגוד לרציונליות של "החברה"), לא זו בלבד שאפשרה את הניתוק הזה, אלא אף גרמה לדור הראשון ולדור השני לשגות בקריאת המציאות האתנית. הכישלון בחיזוי ובהבנת

התופעה של ש"ס הוא אופייני לגישות אלה. אם כן, מהו ההכרח הרציונלי המוצע בספר זה (ובמסגרת הדיון התאורטי של הדור השלישי בכלל), ומה יתרונו על השיח הסוציולוגי עד כה?

על מנת לדון בשאלה זו, הייתי רוצה להתייחס לסוגיה שהספר נמנע מהמשתתף, לפחות בדיון התאורטי, הלא היא שאלת מקומה של המדינה בכינונה של האתניות. למרות ההתייחסות למגננונים הביורוקרטיים של מפקד האוכלוסין (ע' 288-289), עמדת הפורום, בדומה לעמדתה של הגישה הביקורתית העכשווית בישראל, נותרה עמומה ביחס להגדרתה של המדינה ואופן תפקודה. אמנם התאוריה הביקורתית עברה כברת דרך ארוכה מאז הבחינה הסוציולוגיה הממסדית (כהגדרתו של רם, 1993) בין "עדות" לבין "החברה הישראלית". אך אף-על-פי שברור לה כי יש להכליל במסגרת הדיון את כל הקבוצות - אשכנזים, מזרחים, פלסטינים, נשים ומהגרי-עבודה, הגישה הביקורתית בכל זאת חסרה עדיין את המערכת המושגית שתאפשר דיון במגוון יחסי הגומלין בין הקבוצות הללו. לסיום, ברצוני להציע שמערכת מושגית זו טמונה בהגדרת תפקידה של המדינה בעיצוב החברה כ"חברה אתנית". ראוי להדגיש כי טענה זו נטועה במחקרים המופיעים בספר, ואבקש להדגים זאת באמצעות דיון קצר באחד מהם.

"מזרחים בישראל" בין עבר להווה

הטענה שהחברה הישראלית היא "חברה אתנית" מתייחסת לאופנים שבהם הקטגוריות האתניות מיוצרות באופן מתמיד כעיקרון המארגן של היחסים החברתיים, ובמיוחד של דפוס היחסים בין מדינה לחברה. במובן זה, האבחנה של הבעיה האתנית כבעיה תרבותית נהפכת לאידאולוגיה המנחה את יחסה של המדינה לחברה, כאשר היא משמשת כהצדקה לקיומם של יחסים חברתיים לא-שוויוניים בין קבוצות המזוהות כמוכחנות זו מזו על בסיס תרבותי מהותי. לפיכך, אי אפשר לראות באתניות, כפי שמציעות הגישות האחרות, בעיה של קבוצה זו או אחרת, ואי אפשר לפטור אותה בדרישה, הנדושה כל-כך בציבוריות הישראלית, לראות בה בעיה השייכת לעבר. כאשר מסיטים את נקודת המבט לעבר פרקטיקות ההתנהגות של המדינה עצמה, זו השולטת בהיבטים הקונקרטיים והסמליים של הגדרת הגבולות החברתיים הפנימיים והחיצוניים, אפשר לראות גם את הדמיון באופן הפעולה שלה כלפי קבוצות שונות הנדחקות לשוליים החברתיים. דוגמה טובה לכך הוא מאמרה של אדריאנה קמפ, "נדידת עמים" או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספך הישראלי". מחקר זה, כמחקרים אחרים בספך, מדגיש את מרכזיותה של המדינה בייצור דפוס הפעולה לנוכח מי שהוא זר ל"חברה הישראלית". קמפ דנה בדפוס ההתנגדות שהתפתחו בקרב "מתישבים-מהגרים" במושבי עולים בעקבות מדיניות פיזור האוכלוסין וההתיישבות של המדינה, ובאופנים השונים שבהם ביקשה המדינה להילחם בתופעה של עזיבת המושבים. עם זאת, אין זה מאמר על "מזרחים נגד אשכנזים", אלא על יחסי כוח ושליטה הנובעים מהאינטרס של המדינה ליישב מהגרים חסרי משאבים וחסרי עוצמה פוליטית בספך הישראלי ולהופכם ל"חלוצים בעל כורחם", כפי שמנסח זאת האנתרופולוג אלכס וינגרוד.

כקורא, הטריד את מנוחתי דבר־מה שמעבר לסיפור ההיסטורי המרתק שקמפ מציגה. סיפור זה מוכר בחלקו, אם כי התיעוד העשיר מעורר שאלות (נוגות) ביחס למדיניות "הקליטה באמצעות המודרניזציה", ובמיוחד ביחס לשותפותם של אנתרופולוגים וסוציולוגים בניסוחה וביישומה. מנוחתי הוטרדה מן האמצעים שנקטה המדינה, באמצעות סוכניה הלא־רשמיים דווקא, כדי למנוע את הנטישה. כגון דיווחו של אחד מפעילי התרבות על התנגדותם של המתיישבים להחלטת הסוכנות להחתימם על כתב התחייבות שמטרתו למנוע מהם עזיבה (עמ' 36). מדריכים חקלאיים שימשו סוכנים של המדינה כאשר המתיישבים נדרשו להפקיד בידיהם את תעודות העולה, מה שמנע מהם תנועה חופשית והשתקעות במקום מגורים אחר. קואופרטיבים להובלה שותפו במעשה כאשר נדרשו לא להוביל את חפציהם של המתיישבים, ועל כך נוספה פעולתה של המשטרה, שהקימה מחסומי דרכים ושילחה אנשים ברגל לבתיים (ע' 61-64). אין צורך בדמיון רב כדי לראות כיצד אמצעים אלה משמשים גם כיום לשם הטלת מגבלות על מי שהוא "לא משלנו", בין אם הוא פלסטיני או מהגר־עבודה. הישנות השימוש באמצעים אלה, במצבים שונים לכאורה, מלמדת כיצד המדינה ממשיכה ומייצרת את האתניזציה כפרקטיקה המציבה מולה קבוצות חברתיות ביחס דיפרנציאלי ובמסגרת של יחסים היררכיים בינן לבין עצמן.

לפיכך, הסיפור ההיסטורי במאמר זה (ובספר בכלל) הוא רק חלק מחשיבותו של הספר, שעיקרה, לטעמי, הוא בנקודת המבט התאורטית (זו המנוסחת וזו שטרם נוסחה) להבנת יחסי מדינה־חברה בישראל. המאמרים השונים בספר, גם אם אינם מנסחים זאת במפורש, מצביעים על ממשותה של המדינה, אשר באמצעות סוכניה הרשמיים והאחרים מוציאה לפועל מדיניות, שתוצאתה, גם אם לא הוגדרה כמכוונת לעבר קבוצה אתנית אחת או אחרת, היא יצירת פריפריה חברתית שהייתה למזרחית ואשר מהווה כיום בסיס תמיכה משמעותי בש"ס. מפלגה זו, שמקור כוחה בנסיגה של המדינה מהחברה, אינה מתעניינת במורכבות השיח התיאורטי סביב הזהות האתנית, אלא מקבעת זהות ספרדית מדומיינת, המחזקת את מגמות הכרסום באפשרות לדמוקרטיזציה של החברה והמדינה בישראל.

לסיים, מתבקשת גם הערה על המוצר המוגמר. נשאלת השאלה מדוע ספר זה לא זכה במפתח עניינים ראוי, ומדוע ברשימת המקורות (החשובה!) חסרים פריטים המופיעים בטקסט. מן הראוי שהספרות האקדמית בעברית תזכה ליחס נדיב יותר.

מקורות

שמיר, רונן ואבנון, דן (1999). מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית. בתוך: ע' אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל. ירושלים ותל־אביב: מכון ון־ליר והקיבוץ המאוחד.

רם, אורי (1993). החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל. בתוך: א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל־אביב: ברירות.

Geuss, Raymond (1981). *The Idea of a critical theory: Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge: CUP.

- Levy, Gal (2002). Ethnicity and education: Nation-building, state-formation, and the construction of the Israeli educational system. Unpublished doctoral dissertation, University of London.
- Kimmerling, Baruch (1992). Sociology, ideology, and nation-building: The Palestinians and their meaning in Israeli sociology. *American Sociological Review*, 57, 446–460.
- Shenhav, Yehouda (1999). The Jews of Iraq, Zionist ideology, and the property of the Palestinian refugees of 1948: An anomaly of national accounting. *International Journal of Middle East Studies*, 31, 605–630.

ח'אולה אבו-בקר ודני רבינוביץ הדור הזקוף
 כתר. 2002. 197 עמודים.

גיל אייל*

טענתו של הספר מבוטאת בכותרתו: דור חדש צומח בקרב המיעוט הפלסטיני במדינת ישראל. דור זה אינו מוכן להמשיך להשתוחח תחת שלטון היהודים כדי לרצותם או כדי להשתלב בקרבם, אלא דורש זכויות קולקטיביות. טענה זו נשענת על אבחנה בין שלושה "דורות סוציולוגיים" בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל, שלכל אחד מהם אוריינטציה פוליטית ייחודית:

1. "השורדים": "שכבת הסבים והסבתות של הדור הזקוף. הפלסטינים שעברו את מלחמת 1948 ומצאו עצמם אזרחים במדינה שנכפתה עליהם בעקבותיה" (ע' 25). הללו היטלטלו בין "הכנעה וציינות שמקורם בצורך הדחוף לשרוד ולהשתקם, לבין מרירות וזעם קיומי כבוש". הם היו אמנם חסרי אונים כנגד השלטון, אך מבחינה פוליטית היה להם תפקיד חשוב כשומרי הזיכרון הקולקטיבי (ע' 32-33);
2. "הדור השחוק": ההורים של בני הדור הזקוף. הם "נולדו כאזרחי ישראל במהלך העשור הראשון לקיומה... והגיעו לפרקם הפוליטי עם אירועי יום האדמה של 1976" (ע' 39). הללו, שעמם נמנים מרבית מנהיגי המיעוט הפלסטיני, בחרו באסטרטגיה של השתלבות במוסדות הפוליטיים של המדינה ושל מאבק בתוכם למען ליברליזציה של משטר האזרחות. מטרתם הייתה להפוך את ישראל ל"מדינת כל אזרחיה", ומאבקם החל פעמים רבות במסגרת יוזמות לשיתוף פעולה יהודי-ערבי. אלא שכאן טמונה גם הסיבה להיותו של דור זה "שחוק", לדבריהם של אבו-בקר ורבינוביץ. כישלון היוזמות לשיתוף פעולה יהודי-ערבי (משום שמפלגות השמאל "העדיפו את האינטרס היהודי-ציוני הפרטיקולרי על פני ערכי הסוציאליזם, ההומניזם וההכרה במצוקת המיעוט הפלסטיני"), הבידוד וחוסר האונים של הפוליטיקאים הפלסטיניים בכנסת, וחוסר יכולתם להשפיע בתחומים החשובים באמת ("הקצאות הקרקעות והמים, קביעת תקצוב הרשויות המקומיות... ניהול מערכת החינוך") הוליכו ל"תחושות ניכור מעמיקות והשלמה עם חוסר הסיכוי להגיע לשוויון אזרחי אמיתי" (ע' 43-45). כך נהפך דור זה, ש"ניסה להוביל מהפכה אזרחית באמצעים פוליטיים פרלמנטריים וחוף-פרלמנטריים... לדור השחוק" (ע' 46);
3. "הדור הזקוף": בני הדור השלישי, ש"הגיע לפרקו הפוליטי על ברכי שני תהליכים מקבילים: התסכול מהמאבק האזרחי על זכויות בישראל [מאבקו של הדור השחוק - ג' א'] והבשלתה של התנועה הלאומית הפלסטינית בשטחים הכבושים ובפזורה", במיוחד בעקבות תהליך אוסלו. אירועי אוקטובר 2000 היו בבחינת אירוע ממקד לגבי הדור הזה, שכן אירועים אלה התייחסו לשני התהליכים הללו והעניקו משמעות למשבר הזהות שנבע מהם. בקרב הדור הזקוף לא נותרה עתה מבוכה לגבי השאלה כיצד ראוי שיגידו את עצמם, שכן "כולם מגדירים את עצמם בראש ובראשונה

* אוניברסיטת קולומביה, ניו-יורק

כערבים פלסטינים" (ע' 52). בהתאם לכך, שוב אינם מאמינים באפשרות של שיתוף פעולה יהודי-ערבי, ודגם החיקוי שלהם הוא התנועה הלאומית הפלסטינית, כפי שצמחה בפזורה ואחר-כך בשטחים הכבושים.

בחלקו השני של הספר מביאים הכותבים המלצות פעולה, המבוססות על האבחנה הנ"ל, כפי שנוסחו על-ידי עורכיו של דוח החירום על מצב הפלסטינים אורחי ישראל בעקבות אירועי אוקטובר 2000. רבינוביץ נמנה עם עורכי הדוח הנ"ל, יחד עם אסעד גאנם ואורן יפתחאל, ואילו אבו-בקר נמנתה עם אחד הצוותים שחיברו ניירות עמדה בעבור הדוח. המסקנה העיקרית היא ש"תיקון אמיתי במצבה של הקהילה הפלסטינית בישראל לא ייתכן אם מסתפקים בצפיית פני העתיד ומתעלמים מעוולות העבר" (ע' 85). לכך יש היבטים שונים, בחלקם מעשיים ובחלקם סמליים: הראשונים כוללים בראש ובראשונה שינוי במשטר הקרקעות בישראל, כדי לתקן את העוול של הפקעת הקרקעות הפלסטיניות ואת האפליה המבנית בהקצאת אדמות המדינה. הכותבים גם דורשים "לתת בידי הציבור הפלסטיני אוטונומיה חינוכית מלאה באמצעות מנהל חינוך נפרד" (ע' 88). באופן כללי, דרישות אלה אכן מבקשות להפוך את ישראל ל"מדינת כל אזרחיה": "האזרחות, ולא השיוך האתני, צריכה להפוך לבסיס היחיד הן לזכויות פרט אוניוורסליות כמו קצבאות, הקלות מס, זכאות לאשראי לדירה, והן לשוויון בתחום הצרכים הקהילתיים דוגמת חינוך, בריאות ותשתיות" (ע' 90). ברמה הסמלית, תביעת הכותבים מתרכזת בהכללת "הזיכרון ההיסטורי שלו [של המיעוט הפלסטיני - ג' א'] בסיפור הכלל-מדינתי" (ע' 93). פירוש הדבר שמערכת המשפט תאמץ "משפט של חרטה והכרה בעוול", שמטרתו "להתמודד עם משקעי אירועים טראומטיים שמקורם בשסעים פוליטיים ואתנו-לאומיים" (ע' 92), ואילו המדינה תכיר רשמית באסון הפלסטיני של 1948, תיזום אוכור והנצחה של הכפרים שחרבו ותקבע יום זיכרון ממלכתי ל"נכבה" (ע' 95). הם רואים בוועדת אור, על כל מגרעותיה, את תחילת הדרך בכיוון ההתמודדות עם שאלות אלה (ע' 109-112).

חלקו השלישי של הספר - "חיפואים וחיפאווים" - נוטש את הלשון האבחנתית וההמלצות לטובת סיפורן האישי-קולקטיבי של משפחות הכותבים, שמשותפת להן העובדה שהיגרו לחיפה במהלך שנות העשרים של המאה הקודמת. במובן מסוים, חלק זה מגשים בזעיר אנפין את תביעתם של הכותבים להכללת הסיפור הפלסטיני בסיפור הכלל-מדינתי, שכן גם אם מדינת ישראל רחוקה מרחק שנות אור מנקיטת הצעדים הסמליים שהכותבים המליצו עליהם, הם עצמם יכולים לספר את סיפוריהם במשולב, ובכך לחתור תחת הדרך המובנת מאליה שבה מסופרים סיפורים אישיים ומשפחתיים בישראל. נוסף על כך, תולדות המשפחות מסייעות גם לאשש ולהדגים את הטענות הכלליות יותר שהוצגו בחלקים הקודמים. עדותו של רבינוביץ מלמדת על מידת יכולתה של משפחה יהודית בחיפה להתעלם מן העויבה ההמונית של ערביי העיר, ולייצר "סיפור משפחתי" שהמלחמה והנכבה נעדרות ממנו, והוא רצוף "גושים עמוקים של שתיקה". לכן היא גם מאששת את תביעתו לרפורמה של הזיכרון (ע' 134, 136-137). עדותה של אבו-בקר מדגימה היטב את העובדה שההבחנה הישראלית הממלכתית בין "ערביי ישראל" לבין הפלסטינים בשטחים או בפזורה אין לה על מה להסתמך, שכן בני משפחתה נעים הלך וחזור מג'נין ויעבר לחיפה ועכו, לפני 48 ואחריה, לפני כיבוש השטחים ואחריו; קשרי השארות והחיתון חוצים את הגבולות המדיניים, ואילו הזיכרון הפרטי או המשפחתי כולל גם את אלה המצויים כיום במחנות הפליטים

בלבנון או בסוריה (ע' 121-123, 132, 142-143, 145, 153, 155, 160-161). יתר על כן, תיאורה את אביה, מוחמד, כמי מאמין ש"כל דבר מערבי הוא טוב", כמי שהצטרף לזמן קצר למפלגה הקומוניסטית אך נטש אותה מתוך פחד, וכמי שהעביר את המשפחה לשכונת וולפסון המעורבת וניסה לרשום אותה ל"ריאלי" בחיפה (ע' 150-156, 162), תיאור זה הוא בבחינת רישום ורזי ונוגע ללב של דמות המערבת בתוכה מקצת מן העמדות והחוויות של דור השורדים ומקצת מאלה של הדור השחוק (כפי שאבו־בקר עצמה מצויה במידה מסוימת בין הדור השחוק לדור הזקוף שאותם היא מתארת).

בעיקר בשל החלק האחרון, הדור הזקוף הוא ספר חשוב, ויתרה מזאת, הוא בבחינת מהלך תרבותי שבא בעתו. הוא מכוון בראש ובראשונה לקורא היהודי־ישראלי, ועם זאת, הוא אינו מאפשר לקורא כזה לקרוא אותו מתוך עמדה מרוחקת, כאילו היה אחד מאותם "דוחות" על המתרחש בקרב אוכלוסייה זרה ועוינת. הדור הזקוף כופה על הקורא הישראלי־יהודי (לעתים בעדיניות ולעתים בתקיפות) דרך אחרת של הבנה עצמית, כזו שאינה מבוססת על הוצאה והשכחה של הפלסטינים, אלא על שזירה קפדנית של ההיסטוריות האישיות והקולקטיביות של פלסטינים ויהודים בפלסטינה/ישראל.

לאחר שדיברנו בשבחו של הספר, ראוי לומר גם דבר־מה על מגבלות הטיעון. ראשית, בנוגע לאבחנה: החלוקה לדורות, ובמיוחד ייצוג הניגוד בין הדור השחוק לדור הזקוף, היא בעייתית בלשון המעטה. מבחינה עובדתית, הקורא אינו יכול להתנער מן התחושה כי "הדור הזקוף" אינו אלא קבוצה קטנה יחסית של סטודנטים וסטודנטיות, שהתבלטו אמנם במהלך המאורעות האחרונים, אך אינם מייצגים בהכרח את עמדותיהם והשקפותיהם של מרבית בני דורם. המחברים מודים בכך במהלך הספר, אך הם עושים זאת מאוחר מכדי לשנות את הטיעון המרכזי, ואף עושים זאת בצורה שאינה ראויה, כאשר הם מתייגים את ה"לא זקופים" כפחדנים, "מסתרניקים", בורים, חסרי לאום ונבוכים (ע' 70). בעיה עובדתית זו, והדרך הבלתי ראויה שבה הם בוחרים לפתור אותה, מעידה כמאה עדים על בעיה מתודולוגית חמורה: חוסר עקביות ב"קול" שבאמצעותו הם בוחרים לייצג את הדורות השונים, וביחס בין כתיבה "מנקודת ההשקפה של היליד" לכתיבה מנקודת השקפתו של האינטלקטואל.

אפשר לומר זאת בצורה פשוטה יותר: "הדור הזקוף" הוא כינוי עצמי, הוא האופן שבו חברי יחידה סוציולוגית זו בוחרים לייצג את עצמם והוא חלק מן השפה שלהם (למעשה, המחברים מודהים כל־כך עם השפה הזאת, עד שלעתים אי אפשר לדעת אם הם מדווחים על דעותיו ועמדותיו של "הדור הזקוף" או שלהם עצמם). אך אשר לבני "הדור השחוק", איני בטוח שכך אכן בחרו לייצג את עצמם. האופן שבו הם מיוצגים אינו נובע מכינוי שדור זה מכנה בו את עצמו, אלא הוא בבחינת המְשָׁגָה חיצונית, "תאורטית". אין בכך רע כשלעצמו, אלמלא חוסר העקביות הכרוך בכך מעיד על כך שהמחברים בחרו לספר את סיפורם מנקודת השקפתו של "הדור הזקוף", ולפיכך, תיאורם את הדורות האחרים, או את בני הגיל שאינם "זקופים", אינו אלא שיקוף של מערכת החלוקות וההדרות שבאמצעותה קבוצה מסוימת של פעילים ואינטלקטואלים מכוננת את עצמה, תובעת לייצג "דור", ותובעת ליטול את מקומה של ההנהגה הקיימת. הרי היה אפשר לספר סיפור דומה באמצעות לשונה של הסוציולוגיה הפוליטית, של המאבק בין "הפוליטיקה כמקצוע" לבין "אינטלקטואלים בפוליטיקה", ולא באמצעות הלשון האידאולוגית למדי של "דורות"! המגבלה השנייה נוגעת לחלק מן ההמלצות, ובמיוחד להמלצה התובעת לכלול את

הזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני במסגרת הסיפור הכלל-מדינתי. המלצה זו, אף-על-פי שהיא הומנית ומספקת את הטעם האתי שלנו, מבוססת על תאוריה מפוקפקת של הזיכרון וערכו ליחיד ולקולקטיב. לפי תאוריה זו, הזיכרון מרפא, ואילו ההדחקה של טראומות וקונפליקטים מוליכה ל"חזרה של המודחק" בדמות עמדות סמכותניות, אובססיות והפרעות בקריאת המציאות. אולי, ואולי להפך. כלומר, אולי השכחה מרפאת ואילו הזיכרון, מעצם טבעו, נתון במחלוקת ומעורר מחלוקת. ואולי לא זה ולא זה, אלא אנו נוטים (בעקבות פרויד, ומתוך הביטוס אינטלקטואלי) להעמיס על הזיכרון תקוות רבות מדי, ולהעניק לו חשיבות מופרזת, שסופה להוליך להפרכת התקוות הללו. רק תאוריה ספקולטיבית כזאת יכולה להצדיק את הטענה כי "ההכרה בזיכרון הפלסטיני של 1948 היא תנאי הכרחי לבניית אזרחות משותפת. האלטרנטיווה לכך, שהיא ביצור ההכחשה וההשכחה של אסון כה כבד שמעיק בלי הרף על קורבנותיו, כפי שנעשה עד כה בציבור היהודי בישראל, כמוה כחיים על זמן שאול" (ע' 95). הכותבים מודעים לכך שמדובר בצעדים סמליים שהם "קשים ביותר לעיכול" לציבור היהודי, ולמרות זאת הם סבורים שיש לשאוף אליהם, ותולים את תקוותם בתפקיד שיכולים למלא אינטלקטואלים יהודים-ישראלים כאוונגרד תרבותי (ע' 97). לטעמי, זו תקוות שווא, שאינה מתכון לבניית אזרחות שוויונית ומשותפת, אלא לתחילתו (ולמעשה המשכו) של מאבק מר והרסני על הזיכרון, מאבק שהאינטלקטואלים בהכרח יפסידו בו.

Gershon Shafir and Yoav Peled Being Israeli: The Dynamics
of Multiple Citizenship

Cambridge: Cambridge University Press. 2002. 397 pages.

אמל ג'מאל*

תפקידים המרכזי של מדעני החברה בכלל ומדעני המדינה בפרט הוא פיתוח תאוריות ודגמים המסבירים תהליכים חברתיים ופוליטיים. זהו מאמץ אינטלקטואלי בעל השלכות נורמטיביות, שאינו רק מסביר את המציאות, אלא גם מעצב אותה. התייחסותו של הצופה החוקר לתהליך המוסבר היא אחת הסוגיות המרכזיות בתאורטיזציה של המציאות החברתית והפוליטית. מידת הריחוק בין המערך התאורטי המסביר לבין התהליכים המוסברים עצמם מהווה מרכיב חשוב במידת הלגיטימיות של ההסבר.

מידת ריחוק זו העסיקה רבים מבין מדעני החברה, ההיסטוריונים והפילוסופים בישראל בעשורים האחרונים. צמיחת אסכולות היסטוריות וסוציולוגיות חדשות וביקורתיות כלפי תהליכי התעצבותן של החברה הישראלית ומדינת ישראל חשפה את מידת המחויבות הנורמטיבית של מחקרים חברתיים והיסטוריים רבים לתפיסת העולם הציונית הדומיננטית בישראל. ספרם של גרשון שפיר ויואב פלד להיות ישראלי הוא תרומה חשובה ומרכזית למסורת הסוציולוגית הביקורתית. בתחום מדע המדינה, זהו ספר ראשון זה שנים רבות המציג הסבר כולל ועקבי, מנקודת מבט ביקורתית, לתהליך התהוותה של החברה הישראלית ולמבנה הכוח בתוכה. ספר זה מציג ראייה מפוכחת ומורכבת של הדינמיקות הפוליטיות ושל תהליכי התמסדותה של העוצמה הפוליטית בחברה הישראלית כחברת מהגרים במסגרת פרויקט קולוניאלי-לאומי. לאור זאת, סיפור התהוותה של הישראליות מוצג כתהליך הבניה של יחסי עוצמה וכוח בין קבוצות אוכלוסייה שונות, על-פי תזמון כניסתן לתהליך ועל-פי שייכותן האתנית והלאומית.

בכל בחירה של דגם או תאוריה, או פיתוחם כדי להסביר תהליך היסטורי כלשהו, ננקטת סלקטיביות כלפי המציאות. סלקטיביות זו בולטת במיוחד כאשר מדובר בהדגשת זוויות ראייה מסוימות בהסברת תהליכים חברתיים מורכבים. למרות שהסלקטיביות של המדע היא מובנית בעצם המחקר, היא בעייתית במיוחד כאשר מדובר בניסיונות להצדיק תהליכים פוליטיים וחברתיים במסווה של הסבר.

סוגיה זו חשובה במיוחד כאשר מדובר בסוציולוגיה היסטורית של תהליכי התהוות והתפתחות של מדינות וחברות בהקשר פוליטי קונפליקטואלי. החוקרים את תהליכי התהוותן של מדינות מודרניות באירופה הפנו את תשומת הלב למורכבויות ולסתירות הפנימיות הטמונות בתהליך צמיחתן של מדינות. מחקרים רבים בתחום תהליכי בניוי המדינה הבחינו זה כבר מבחינה אנליטית ועקרונית בין תהליכי בניוי מדינות בהקשרים לאומיים, כפי שהדבר התפתח באירופה המערבית, לבין התהוותן של מדינות בהקשרים קולוניאליים. מדינות קולוניאליות מתבססות על תהליכי הגירה מתיישבת באזורים המאוכלסים על-ידי עמים אחרים. הבחנה זו היא בעלת משמעות מרכזית בספרם של שפיר ופלד, משום שיש לה השפעה על אופייה של המדינה, על מבנה המשטר שלה, על מערכת היחסים בין הכוחות

* אוניברסיטת תל-אביב

החברתיים הפועלים בתוכה ועל הקשר שלה עם המרחב האנושי שבתוכו היא פועלת. הם מסבירים כיצד ההיגיון הקולוניאלי של התנועה הציונית משועתק למדינת ישראל, וממוסד ומונע עליידי תנועות פוליטיות שונות לאורך השנים. על-פי ספרם של שפיר ופלד, היגיון זה הוא אחד המאפיינים המרכזיים המעצבים את אופייה של המדינה ומערערים את יציבותה. שפיר ופלד מראים שההיגיון הקולוניאלי מורכב עוד יותר, משום שקיימות מחלוקות עמוקות בקרב האליטות בנוגע לאופייה ולייעודה של המדינה.

ספרם של שפיר ופלד ממחיש מעל לכל ספק שהשינויים המוסדיים והחברתיים במדינה מושפעים תמיד ממבנה הכוח הקיים ומהאינטרסים הפוליטיים של הכוחות החברתיים הפועלים בתוכה. עקרונות היסוד של הכוחות החברתיים הדומיננטיים במדינה, או בשפתם של שפיר ופלד - המידה הטובה הרפובליקאית, משתקפים במבנה מוסדי המבטיח את יחסי הדומיננטיות בין קבוצות האוכלוסייה השונות. המחברים נשארים קרובים למסורת של חברים ומורים יונתן שפירא בהדגישם את הקשר שבין אליטות דומיננטיות, נוסחה מדינית ומבנים מוסדיים. "להיות ישראלי" הוא הוכחה מבוססת מאוד לכך שהמבנה המוסדי של המדינה, אופי המשטר ומהות האזרחות הנהוגה בה הם דינמיים ומהווים מרכיבים חשובים ביותר, שהקשרים ביניהם קובעים בסופו של דבר לא רק את אופייה של המדינה, אלא גם את מיקומם של הכוחות החברתיים השונים במבנה הכוח שלה.

המחשתן של מורכבויות אלה בתהליך התפתחותה של הציונות, הקמת מדינת ישראל, עיצוב אופייה של החברה הישראלית ובעיקר יחסי הכוח בין הקבוצות החברתיות השונות המרכיבות אותה, היא התרומה המרכזית של שפיר ופלד למחקר הפוליטי. להיות ישראלי בוחן את הסוציולוגיה ההיסטורית והפוליטית של מדינת ישראל מאז תחילת ההגירה היהודית לאזור ועד ימינו. בניגוד לספרים רבים אחרים שעסקו בתהליך התהוותה של מדינת ישראל, ספר זה אינו מחויב לאסכולה תאורטית ולמתודה מחקרית אחת. זהו ספר שמשלב תאוריות גאו-מוסדיות, קולוניאליות, גאו-מרקסיסטיות, פמיניסטיות וליברליות במערך תאורטי מורכב, כדי לחשוף את הדינמיקות המורכבות של התהוותה הפוליטית של מדינת ישראל והחברה הישראלית. המקורות הרעיוניים לדגם שהם מציגים משקפים מחויבות למתודות מחקריות שונות, כגון ובריאניזם, גאו-מרקסיזם, קולוניאליזם, אליטיזם וגאו-אינסטיטוציאליזם. גישה מורכבת זו מאפשרת לשני החוקרים תשקופת (פרספקטיבה) אנליטית ודינמית, המסבירה תהליכים מורכבים ואף מנוגדים בצורה ברורה ועקבית.

בספר שלושה חלקים מרכזיים, הבוחנים את שלב העיצוב, ההתפשטות והטרנספורמציה של המדינה והחברה בישראל. הוא נפתח במבוא תאורטי רחב, המבקר גישות מבניות-תפקודיות וגישות אליטיסטיות להבנת תהליך התהוותה של הישראליות כהוויה פוליטית וחברתית וכמסגרת משפטית המגדירה את אופיו ומהותו של הקשר בין האזרח למדינה. טענה מרכזית של המחברים היא שגישות תפקודיות ואליטיסטיות, שהיו פופולריות בקרב חוקרי ההתפתחות הסוציולוגית והפוליטית של מדינת ישראל בעבר, סובלות מליקויים וחסרונות פוגעים ביכולת ההסבר שלהן. בעוד גישות תפקודיות כפופות לתפיסות נורמטיביות, המשרתות את מבנה הכוח בחברה, גישות אליטיסטיות הן חלקיות ואינן מסוגלות להסביר רבים מן התהליכים החשובים בהתהוותה של המדינה. המחברים מבקרים את מיקוד תשומת הלב של המחקר הסוציולוגי-פוליטי בישראל במתח בין שני עקרונות היסוד הפורמליים של המדינה - יהדותה והדמוקרטיה של המשטר שלה. הם מציעים מסגרת מושגית חלופית, הבנויה משלושה מרכיבים: קולוניאלי, אתנו-לאומי ודמוקרטי.

שפיר ופלד בוחרים להתמקד באזרחות ככלי ההתבוננות העיקרי להבנת תהליכי התהוותה של החברה הישראלית מאז סוף המאה התשע-עשרה ועד ימינו. רוחב היריעה ההיסטורית המוצע בספר בא לאשש את הטענה בדבר קשר חזק ומתמשך בין האופן והתזמון שבהם הצטרפו קבוצות חברתיות שונות לחברה הישראלית לבין יחסי הכוחות ביניהן. כדי לספק הסבר לקשר זה, שפיר ופלד משתמשים במודל "משטר השילוב", שפיתחה הסוציולוגית יסמין סויסיל. מודל זה מתאר את הקשר בין הדרך שבה המדינה מכוננת את יחסה אל קבוצות האוכלוסייה השונות על-פי תזמון הצטרפותם לחברות בה לבין חבילת הזכויות המוענקת לקבוצות אלה. מודל זה מאפשר להם להסביר גם את חלוקת המשאבים הדיפרנציאלית בין הקבוצות החברתיות השונות, ואת הדרך שבה הבדלים אלה מוצדקים בשיח הפוליטי הישראלי. הם ממחישים כיצד האזרחות מהווה "מסגרת שבאמצעותה קבוצות חדשות משולבות במדינה", וכיצד האזרחות מהווה כלי פוליטי מוצלח לשליטה. האזרחות הישראלית מתבטאת בצורות שונות, המשתקפות בזכויות ובחובות דיפרנציאליות, על-פי מפתח אתני ולאומי. תרומתם העיקרית של שפיר ופלד בהקשר זה היא בהוספת ממד מוסדי למשטר השילוב, שבאמצעותו הם מצליחים להמחיש את הצורה שבה שיחים פוליטיים משתרשים במבנה פוליטי מוסדי, המשרת את האינטרסים של הקבוצות הדומיננטיות בחברה.

שפיר ופלד מציגים שלושה סוגים של שיחי אזרחות בישראל: הרפובליקאי, הליברלי והאתנו-לאומי. שיחים אלה קידמו אופני התייחסות שונים לקבוצות שונות, שהפכו לחלק מהחברה הישראלית בתקופות היסטוריות שונות. הדבר בא לידי ביטוי במשמעויות השונות שקיבל מונח האזרחות ובאופי השונה של הזכויות והחובות הטמון בסוגי האזרחות השונים. בעוד שיחי האזרחות האתנו-לאומי והליברלי היו שוליים לאורך העשורים הראשונים של קיום המדינה, השיח הרפובליקני תיווך ביניהם. הדגשת השיח הרפובליקני על-ידי האליטה האשכנזית, ששלטה במוסדות המדינה במשך תקופה ארוכה, שימר את כוחו לאורך שנים רבות. שיח זה תומך בחובו תפיסה קולקטיביסטית לאומית, שהצדיקה מתן זכויות אזרחיות, פוליטיות, חברתיות ותרבותיות למייסדי החברה הישראלית. קבוצת המייסדים, שהיא יוצאת מורח אירופה בעיקרה, נהנתה ממכלול הזכויות, מיסדה אותן במוסדות המדינה, וכך שלטה באופן שבו קבוצות אחרות שולבו בחברה הישראלית ובזכויות שקיבלו. בהקשר זה שפיר ופלד מסבירים את מיקומם של יהודים חרדים, מזרחיים, נשים, אזרחים ערבים, פלסטינים בשטחים, מהגרים מברית-המועצות לשעבר ומהגרים מאתיופיה במשטר השילוב הישראלי. תרומה חשובה של הספר היא בדרך שבה שפיר ופלד מצביעים על הממד הקולוניאלי של משטר השילוב הישראלי. לדעתם, ממד זה בא לידי ביטוי לא רק בהתיישבות הציונית לפני קום המדינה, אלא גם במדיניות כיבוש הסֶפֶר הפנימי לאחר 1948, ובמדיניות ההתנחלויות בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה לאחר 1967. שפיר ופלד מראים כיצד הציונות, שהיוותה חלק בלתי נפרד מן התנועה הקולוניאלית האירופית, הדגישה את מחויבותה למטרה המוסרית של מימוש זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי, תוך כדי דחיקת רגליהם של הפלסטינים מהארץ. תהליך הקולוניאליזציה שלפני קום המדינה וכיבוש ה"סֶפֶר" לאחר 1948 היה תהליך העיצוב ההיסטורי של המסגרת המדינית הישראלית כישות יהודית והמעצב המרכזי של אופי הקשר בין המדינה לאזרחיה הערבים. תהליך זה גרם ליצירת בידול גאוגרפי ופוליטי בין יהודים לפלסטינים במסגרת מערכת שליטה ישראלית שאינה מוגבלת לתחומי הקו הירוק, דבר הפוגע בדמוקרטיה של משטר המדינה. תהליך

הקולוניאליזציה, שנמשך ביתר שאת לאחר 1967, הוסיף ממד חדש לפוליטיקה הישראלית ולמשטר השילוב שלה, שהתבטא בשליטה על מאות אלפי פלסטינים נעדרי זכויות אזרחיות, פוליטיות וחברתיות.

למרות הדגש הקולוניאלי, ספרם של שפיר ופלד אינו מתמקד בעימות הלאומי בין הציונות ומדינת ישראל לעם הפלסטיני ובשילובם של אלה במערכת השליטה הישראלית בלבד. המחברים מבליטים את האופי האתני והמגדרי של "משטר השילוב" הישראלי, ומראים כיצד קבוצות יהודיות שונות זכו ביחס שונה ובזכויות אזרחיות שונות בהתאם למיקומן במבנה משטר השילוב ובאופן שבו שירתו את מטרותיו. אנשי ההגירות הראשונות, שכמעט כולם היו ממוצא אירופי, הם אלה שעמדו מאחורי משטר השילוב, אשר הביא לכינון המבנה הפוליטי והחברתי של מדינת ישראל. המחברים מבליטים את הדרך שבה נוהל משטר השילוב על-ידי אותה קבוצה חברתית דומיננטית, שניסחה ומיסדה אותו כחלק ממערך ארגוני שנועד לשרת את מטרותיה בתקופת היישוב ואפיין את מבנה הכוח במדינת ישראל. מבנה כוח זה התבטא במבנה מוסדי מסועף, שבמרכזו עמדו מפא"י וההסתדרות במשך שנים רבות. מניחתם של המחברים עולה שאליטה פוליטית אינה יכולה לשלוט אם אינה מפתחת את הכלים המוסדיים כדי להפוך את עוצמתה למוחשית ולמעשית.

אתגור כוחה של האליטה הדומיננטית על-ידי קבוצות אוכלוסייה אחרות, בעיקר כתוצאה מעליית מגמות ליברליות ואתנו-לאומיות בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות, הוביל לשינוי באופני שליטתה במוסדות המדינה ולהיחלשות כוחה. תהליכי הגלובליזציה ורצונה של קהיליית העסקים צמצמה בישראל להשתלב בכלכלה העולמית הביאו לליברליזציה גוברת של המשק והכלכלה. שינויים אלה עמדו מאחורי קידום יוזמות השלום שהובילו לחתימת הסכמי אוסלו בין ממשלת ישראל לאש"ף בתחילת שנות התשעים. ביטוי מוסדי מרכזי לשינויים במבנה הכוח בחברה הישראלית ולניסיון של קבוצות אוכלוסייה דומיננטיות לשמר את כוחן בא לידי ביטוי בעליית כוחם של בנק ישראל כשחקן מרכזי במשק ובכלכלה ושל בית המשפט העליון כמתווך מרכזי בסכסוכים בין קבוצות חברתיות ופוליטיות שונות. עליית כוחם של שני מוסדות אלה ביטאה את תהליכי הליברליזציה הכלכליים והפוליטיים שעוברים על החברה הישראלית, וחיוקה אותם לנוכח צמיחת אתגרים אתנו-לאומיים בתקופה שבה השיח הרפובליקאי הולך ומאבד מכוחו. הניתוח המורכב המוצע על-ידי שפיר ופלד נותן משמעות מוחשית לתזת "קץ שלטון האחוסלים" שניסח ברוך קימרלינג.

להיות ישראלי הוא ספר בסוציולוגיה פוליטית המתעמק ומנתח את פרטי השתלבותן ומיקומן של הקבוצות החברתיות השונות המשפיעות ומושפעות ממשטר השילוב הישראלי. הספר מייחד פרקים נפרדים לקבוצות שונות: לאליטה האשכנזית, למזרחיים, לנשים, לפלסטינים שהם אזרחים ולפלסטינים שאינם אזרחים אך חיים במסגרת מערכת השליטה הישראלית, לדתיים ולמהגרים חדשים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה. הספר מנתח את אופי התגובה של קבוצות האוכלוסייה השונות לאופן שילובן בחברה ובמדינה ואת האתגרים שהעמידו לקבוצה החברתית הדומיננטית. נאמנים לתפיסתם התאורטית, המדגישה את חשיבותם של הגורמים המבניים, שפיר ופלד מדגימים כיצד השתמשו הקבוצות השונות בכלים פוליטיים שונים שהיו זמינים להן כדי לקדם את האינטרסים שלהן. בהקשר זה בולט מאוד הדגש שהמחברים שמים בטענה שהגורמים המרכזיים המשפיעים על מיקומן של הקבוצות השונות במבנה הכוח תלוי בשייכותן האתנית ו/או הלאומית, בתקופת השתלבותן במערכת השליטה ובמידת השפעתן הפוליטית. על רקע זה הם גם מספקים מתווה תאורטי

מבני לפתרון הסכסוך הישראלי-הפלסטיני ולדמוקרטיזציה של מדינת ישראל. הם משלבים את תפיסתם התאורטית של ננסי פרייזר וג'ון רולס, ומתרגמים אותה לנוסחה פוליטית מעשית, שנועדה להביא לשוויון פוליטי, אורחי ותרבותי במדינת ישראל. הם מציגים דגם שילוב דמוקרטי ורב-תרבותי חלופי, המאזן בין זכויות פרט אזרחיות, חברתיות ופוליטיות לבין זכויות קיבוציות תרבותיות. לפיכך, ספרם של שפיר ופלד אינו רק ניתוח התפתחותם של האזרחות הישראלית והביטויים המוסדיים שלה, אלא גם מתווה נורמטיבי לעתיד שוויוני ודמוקרטי יותר.

סוד כוחו של הספר הוא בניסיון להציע הסבר כולל של החברה הישראלית, אך זהו גם נקודת התורפה שלו. חולשה בולטת של המערך התאורטי של הספר באה לידי ביטוי באוניברסליות ובמחויבות המבנית שלו. הדגש במבנה הפוליטי הישראלי ובדינמיקות שבתוכו מחליש את כוחם של כל הסוכנים הפוליטיים והחברתיים הפועלים בתוך המבנה. חיסרון כזה בולט, לדוגמה, כאשר מעלים את שאלת הקשר שבין האליטות הדומיננטיות הישנות לבין עליית כוחם של בנק ישראל ובית המשפט העליון כמוסדות מרכזיים בחברה.

השילוב בין התאוריה הקולוניאלית, משטר השילוב ושיחי האזרחות השונים הוא שילוב מוצלח המייחד את הספר הזה. למרות זאת, שפיר ופלד מועדים כאשר הם הופכים את הפלסטינים בשטחים, החיים תחת כיבוש ממושך, לחלק אינטגרלי מסתירותיו של משטר השילוב הישראלי, במקום להוקיע את המשטר הזה כסוג של אפרטהייד פוליטי. שילובם של נתינים אלה במערכת הכוח הישראלית והדיבור על הענקת זכויות מסוימות, מוגבלות ככל שיהיו, לנתינים הפלסטינים, משרה אופי חיובי על הכיבוש, ומשקף, ולו באופן בלתי מכוון, את תפיסת "הכיבוש הנאור". בכך נכנעים שפיר ופלד למאפייניו של דגם משטר השילוב שפיתחה סוסייל. דגם משטר השילוב פותח כמסגרת תאורטית, המסבירה את התייחסותה של מדינה דמוקרטית לקבוצות מהגרים המבקשים להשתלב במסגרתה, כמו במקרה של מהגרים פקיסטנים והודים בבריטניה ומהגרים תורכים בגרמניה. הפלסטינים, האזרחים ואלה החיים תחת כיבוש, מהווים עם מולדת. שילובם במסגרת ניתוח משטר השילוב הישראלי מכפיף אותם לדפוסי החשיבה שמכתיב משטר שילוב זה ומבליע אותם בתוך הנרטיב הציוני. אמנם שפיר ופלד מבקרים את האופנים שבהם שיחי האזרחות במדינת ישראל מצדיקים את שליטתה בעם אחר, אך הסברם נותן עדיפות מתודולוגית וכתוצאה מכך נורמטיבית לנרטיב הישראלי ולהגיון המציאות שלו. הספרות הפוליטית מבחינה באופן מפורש בין קבוצות מהגרים או מיעוטים אתניים לבין עמי מולדת, דבר שהיה עדיף להדגישו במסגרת הניתוח בספר.

חולשה נוספת ביישום המערך התאורטי המורכב ששפיר ופלד מפתחים באה לידי ביטוי בכך שהשימוש בתאוריה הקולוניאלית נשאר מוגבל למישור הגאופוליטי ולמערכת היחסים שבין יהודים לפלסטינים בלבד. הסבר זה נשאר חיצוני לניתוח מערכות היחסים התרבותיות בחברה היהודית. שפיר ופלד אינם מתייחסים למערכת היחסים בין הממסד האשכנזי למהגרי ארצות האיסלם כסוג של קולוניזציה של ההכרה או השכל, כפי שהמחישו חוקרים מזרחיים כגון חנן חבר, יהודה שנהב, עזיזה כזום ואחרים. מחויבותם התאורטית של שפיר ופלד למסורת המבנית-מוסדית-כלכלית מעלימה מהניתוח שלהם מושגים כגון אימפריאליזם תרבותי או תוקפנות תרבותית במערכת היחסים שבין יוצאי אירופה לבין המזרחיים.

מידת המחויבות של שפיר ופלד לנרטיב הציוני הרשמי (מעטה ככל שתהיה) מבצבצת

מאופי דיונם בהגירתם של יוצאי ברית-המועצות לשעבר ויוצאי אתיופיה לישראל. ההתייחסות להגירות אלה, בעיקר לכך שרבים מבין המהגרים הללו אינם יהודים, אינה מבוקרת מנקודת מבט של עצם הלגיטימציה שלה או היותה חלק ממאבקי הכוח בין כוחות שונים בחברה הישראלית ובינה לבין העם הפלסטיני. שפיר ופלד מסתפקים בנייתוח השלכותיה של הגירה זו על החברה הישראלית לאחר שזו התרחשה. שאלה מרכזית שאינה באה לידי ביטוי באבחנה שלהם היא מה הם המניעים התרבותיים, האתניים והלאומיים למתן לגיטימציה לעליית מאות אלפים של לא-יהודים במסגרת הגירה המקבלת את ההצדקות שלה במונחים אתנו-לאומיים מובהקים.

אין ספק שחטרונות אלה בספר הם כאין וכאפס לעומת התרומה החשובה של הספר להבנת תהליכי התהוותה של החברה הישראלית ולהסברת הדינמיקות השונות בתוכה. אין לי ספק שספר זה יהפוך לטקסט מרכזי בלימוד החברה והפוליטיקה הישראלית במקומות שונים בעולם, כולל בישראל, למרות האווירה הפוליטית הבלתי אוהדת למחשבות ביקורתיות מן הסוג ששפיר ופלד מספקים בשפע רב בספר זה.

Nahla Abdo and Ronit Lentini (Eds.) *Women and the Politics of Military Confrontation; Palestinian and Israeli Gendered Narratives of Dislocation*. New York and Oxford: Berghahn Books. 2002. 336 pages.

עמליה סער*

לפנינו אסופה עכשווית וחשובה של שמונה-עשר חיבורים מאת נשים פלסטיניות ויהודיות, רובן ככולן מוכרות בתחום האקטיביזם, המחקר והפובליציסטיקה הפמיניסטית, הכותבות על הפוליטיקה של העימות הצבאי מזווית אישית-פוליטית-מקצועית. החיבורים, הכתובים בלשון אישית מאוד, קושרים את ההיסטוריה הפרטית-נשית אל הפוליטיקה ה"גדולה" של כיבוש, שחרור, ומה שביניהם. יחד הם יוצרים קובץ של נרטיבים משני צדי המתרחס הלאומי, שכולם מדברים על וחלקם גם אל האחר/ת. עם זאת, הם אינם יוצרים דו-שיח. הכמיהה לדו-שיח אמנם שורה על חלק גדול מן החיבורים. כל הכותבות מעידות על כך שמגע עם הצד האחר תופס מקום מרכזי בתודעתן כבר שנים רבות, אם באמצעות עשייה פוליטית, אם באמצעות חוויה של רדיפה, או אם בעצם נוכחותו של המאבק הלאומי בחוויית הימיום ובהגדרה העצמית. גם המבנה הסימטרי כמעט של הכרך, המאגד כותבות "מכאן" ו"משם", וההקדמה המצוינת של העורכות (שעליה ארחיב בהמשך) נוטעים בקוראת ציפייה למצוא בספר דו-שיח חוצה גבולות. אך הציפייה אינה מתממשת. החיבורים כמו נורקים לחלל הספר כדי ש"האחרת" תשמע, ואנו נותרות מבלי לדעת לאן כל זה הוביל.

ובכל זאת, דווקא בציפייה הלא-ממומשת הזאת טמונה לדעתי אחת מנקודות החוזק של הספר. הכרך מגיש צרור עשיר של פרשנויות ביקורתיות למצב מתמשך של עימות צבאי, וזאת בלי רומנטיזציה של הדיכוי, של הקורבנות, או של עצם ההשתייכות למחנה השלום. אין כאן אשליה של אחוות נשים חוצת גבולות, אך בהחלט יש כאן מקום לתיעוד של סבל ושל פגיעות מכל צדי המתרחס, והכרה במורכבות שאינה מכחישה ולו לרגע את חוסר השוויון ההיסטורי בין הקבוצות ובתוכם. הנשים הנכללות בכרך אינן מתכחשות להבדלי הכוח והמעמד, ולידיעה שזכויות היתר והדיכוי ממשיכים להתקיים גם כאשר יש כוונות טובות. עמדה כללית זו מניעה רבות מהן להישיר מבט ביקורתי לא רק אל המציאות החיצונית, אלא גם פנימה, לתוך החברה ולעיתים גם לתוך המשפחות שלהן עצמן. כך מתהווה קובץ מרתק של פרשנויות פוליטיות, שיוצרות קול אנטי-לאומני צלול, אך עמוק. הקול הוא עמוק, והדבר נכון לגבי רוב הכותבות, אם כי לא לגבי כולן, משום שהן מעזות להישיר מבט אל הסתירות והצירופים המורכבים שהסיטואציה ההיסטורית מציעה לנשות הקבוצות השונות.

הספר כתוב באנגלית, עובדה שמצמצמת מאוד את מעגלי הכותבות והקוראות/ים שלו (עובדה שהעורכות מודעות לה היטב). על-פי רוב הוא נקי ורהוט, למעט חוסר איוון מסוים ברמת האנגלית בחיבורים השונים, והשמטה מצערות של הערות השוליים ורשימת המקורות במאמרה החשוב של רוזמרי אל-סאייע. הספר מורכב משני חלקים, על-פי שתי הקטגוריות הלאומיות הדומיננטיות, החלק הראשון מוקדש לנשים פלסטיניות והשני

* אוניברסיטת חיפה

ליהודיות. מעבר לחלוקה זו, החיבורים מאורגנים על-פי מיקומים מטפוריים שונים של גלות ובית. הפרק הראשון מוקדש לגולות בלבנון (סמיה קוסטנדי, רוזמרי אלסאיע' וסועאד דג'אני). הפרק השני מביא את קולותיהן של גולות בבית - כולן פלסטיניות בעלות אורחות ישראלית (איזיס נוצייר, נבילה אספניולי, בדיעה ורור ונהלה עבדו). הפרק השלישי עוסק בחיים תחת הכיבוש (מונה אל פררה, האלה מנאע, נאדרה שלהוב-קבורקיאן). החלק השני מאורגן לפי הכותרות הבאות: גלות כבית (אליס שלוי, רלה מזלי וגילה סבירסקי), גלות כמוקד של אפוזיציה (נירה יובל-דיוויס ואלה שוחט) ומצבים קיומיים של גלות (אסתר פוקס ורונית לנטין).

מכיוון שקצרה היריעה לסקור את כל המאמרים או אפילו את רובם, בחרתי להתמקד במוטיבים משותפים העולים מן הספר, שחלקם מנוסחים היטב בהקדמה. ההקדמה המשותפת של שתי העורכות היא אוסף התכתובות האלקטרוניות שהחליפו ביניהן במהלך הכנת הספר. בדו-שיח כן ואמיץ פורסות שתי הנשים את משנתן הפוליטית ואת שילובה בניסיון חייהן השונה מאוד. הפוליטיקה שלהן ברורה ורדיקלית, אך לא דוגמטית, והדבר יוצר רמה גבוהה מאוד של קשב ביניהן. עבדו ולנטין מנסות לנסח את המיקום המורכב של נשים פמיניסטיות-פציפיסטיות, שאינן מזדהות עם הנרטיבים הלאומיים ההגמוניים, אך בובזמן גם אינן מנותקות מן החוויה הלאומית. כמו רבות מן הכותבות, העורכות חולקות את ההבנה שהנרטיבים הלאומיים הם גבריים ומיליטריסטיים, ולפיכך מקיאים אותן מקרבם, אך הן אינן מכחישות את החשיבות העצומה שיש לקולקטיב הלאומי לגביהן. הספר, באופן ברור, אינו מנסה לגזור גזירה שווה בין חוויית הגלות של יהודיות ופלסטיניות, ואינו מתיימר לייצר דו-שיח בין שוות. הוא מקבל כאקסיומה את ההנחה שהציונות היא כוח כיבוש ודיכוי, ומפרגן לרגש הלאומי בקרב הפלסטיניות. עם זאת (וכאן טמונה המורכבות), העורכות אינן מוותרות על השאלה אם לאומיות ופמיניזם יכולים לדור בכפיפה אחת, וכיצד. למי שרוצה להקשיב, ספר זה מאפשר לשמוע עד כמה הציונות יכולה להיות מעצימה, בעיקר לגבי אלה שנולדו מחוץ לישראל, וקל וחומר לאלה שחוו את השואה, וזאת מבלי לבטל את הביקורת החריפה שלהן על המדינה והחברה הישראלית. לחילופין, הספר מאפשר לשמוע את קולן הלאומי, למוד הסבל, הרווי כעס קולקטיבי, של נשים פלסטיניות, הידועות כלוחמות בלא-אחת באלימות הפטריארכלית של קבוצתן-שלהן.

החיבורים שונים זה מזה בנעימה, בעומק ובהדגשים. עם זאת, אפשר למצוא קווים משותפים בין רוב הכותבות היהודיות ובין רוב הפלסטיניות. הכותבות הפלסטיניות מספרות על חוויות קשות מאוד של נישול, שרירות ואלימות, שכל אחת מהן, בלי יוצאת מן הכלל, חוותה באופן אישי. לי, כקוראת יהודיה-ישראלית, הדיווחים הם קשים ומכאיבים. החיילים שנוהגים בטנקים, שמפציצים ופורצים לבתים, הם הגברים "שלי", במובן המידי ביותר של המילה. בעולם האמיתי, ההתנגדות שלי לכיבוש אינה מבטלת את השיתוף והאינטימיות שלי עם אותם גברים. הספר הנוכחי, בשונה מחיבורים רבים אחרים על הסכסוך, מכיר במורכבות הזאת ומנסח אותה. בכך הוא מאיר את השיזור הבלתי אפשרי, אך היומיומי כל-כך, של עמדה פמיניסטית-פציפיסטית בחיים שהלאומנות והשובניזם שורים על כל רמות הארגון והתוכן שלהם. ההכרה הזאת במורכבות אינה משותפת לכל הכותבות, אלא מתקיימת במידות שונות בחיבורים השונים. היא בולטת במיוחד בכתיבתן של הפלסטיניות אורחות ישראל (בפרק "בית כגלות"), הכותבות מתוך היכרות קרובה עם החברה היהודית-ישראלית, על גווניה וסתירותיה. בעיקר חיבורים אלה, ובמידות משתנות גם חלק מן החיבורים

האחרים בחלק זה, משדרים הבנה שהשתתפות סבילה או אחרת בדיכוי הקולקטיבי אינה פוטרת מאחריות, אך גם אינה מבטלת את האנושיות. ואת זו האחרונה חלקן אינן מתייאשות מלהמשיך ולחפש.

בנרטיבים של הכותבות היהודיות עולה תמונה חדה של היסטוריות יהודיות-נשיות. סיפורים אלה מנכיחים בצורה משמעותית את הסבל, השמחה, התקווה והפסימיות של נשים ששייכות כיום, כמעט בלא יוצאת מן הכלל, לאליטה הדשנה של העולם האקדמי. ככאלה, כל התחושות הללו מקנות משמעות ורצינות לפוליטיקה הרדיקלית שלהן. בהקשר של השיח הציבורי הישראלי, הן מזימות את הסטראוטיפ שפוליטיקה של שלום כצדק חברתי היא עמדה שטוחה, המייצגת פריווילגיה של "יפות נפש". בהקשר של הדו-שיח הישראלי-הפלסטיני, הן מאפשרות הקשבה לסבל, סבל שהוא רלוונטי מבלי להיות מתחרה. אחד הרגשות הנוקבים העולים בספר הוא הכאב. הכאב של מי שחוו השפלות וגדלו במשפחות שהובסו, נעקרו, נקרעו או אבדו. ברוב החיבורים, הכאב אינו מובא כסוג של הון סמלי, ולכן, למרות כתב ההאשמה הקשה שהוא מייצג, הוא מאפשר הזדהות ואינו יוצר היסגרות. היכולת לכאוב עם "האחרת", במקום להתגונן, נעוצה, כפי שמציינת לנטין (ע' 10) במעבר מאשמה לאחריות. על מנת לעשות את המעבר המכריע הזה, שהוא אולי המפתח לשבירת המעגל השוטה של המוסרנות, המאפיין כל-כך את הסכסוך באזורנו, דרוש האומץ לעשות בדיוק מה שעושות נשות מחנה השלום הפמיניסטי. כדי לעבור מאשמה לאחריות דרושה הכלה של רגשות, חוויות ותובנות, שאינן עולות בהכרח בקנה אחד, ודרוש דיון פוליטי, אקדמי, רציונלי ורציני, שאינו מתכחש לרגשות (פחד, כאב, אשמה) ולהנאות (מים זורמים, עושר, חופש תנועה) שמקנה ההשתייכות לקבוצה השלטת. שלהוב-קבורקיאן (ע' 186) מצטטת את כל הוקס שכתבה: "תיאוריה כפרקטיקה-משחררת נובעת מכאב." זהו לטעמי הערך המוסף של הספר הזה ביחס לשפע האדיר של הטקסטים העוסקים בנייתו הקונפליקט הישראלי-הפלסטיני.

אלי אברהמי "חסר לי צהוקם של ילדים" – קיבוץ 2000 בעיני חבריו
 יד טבנקין, 2002. 147 עמודים.

אלי בן-רפאל*

ספרו של אלי אברהמי אינו מביא תאוריה חדשה לגיתוח הקיבוץ, ואף אינו יוצר מסה אישית מתוך הניסיון הקיבוצי; הוא מסמך חשוב למי שמתעניין במה שקורה לחברי הקיבוץ ולתפיסותיהם במערבולת הסבוכה של מציאות חייהם כיום. חשיבותה של עבודה זו היא בכך שאנו שומעים את הקיבוצניקים עצמם מתבטאים ביחס להקשרי החיים השונים שלהם. ערכה של התבטאות זו טמון בעובדה שאנשים אלה היו קשורים כל חייהם למפעל שהקימו כמו ידיהם, השקיעו בו את כוח העבודה שלהם, עמדו בכל דרישותיו היומיומיות, ובסופו של דבר מצאו עצמם כיום לפני דילמות קיומיות המחייבות אותם להתבונן בדרך שהלכו בה עד כה ולהעריך אותה מחדש. זוהי הסיטואציה המתוארת בספרו של אלי אברהמי, בחמישים ראיונות העומק שערך בעשרה קיבוצים, המייצגים נוף אנושי מגוון ב"מגזר הקיבוצי" של שנות האלפיים.

אנו יודעים ממקורות רבים על התמורות החלות בקיבוצים ב־15–18 השנים האחרונות, על הנטייה הגוברת להפרטה בתחום הצריכה, הפורמליזציה של תהליך קבלת ההחלטות הקולקטיביות, המהפכה המנהלית שהגבירה את תלותו של הקולקטיב בשכבת הטכנוקרטים, כניסת העיקרון של התגמול הדיפרנציאלי בין החברים, פתיחת שירותים רבים של הקולקטיב ללקוחות מבחוץ (מחדר האוכל ועד בתי הילדים), חדירת רכוש פרטי יקר (כולל כלי רכב) וכן מגמה של שיוך דירות לחברים, פרויקטים להרחבה קהילתית באמצעות קבלת תושבים לא־חברים ועוד. כל אלה נכנסים לקיבוצים רבים לפי דגמים שונים ויוצרים במגזר כולו מגוון של דפוסי יישוב. השאלה שהמחבר מבקש להתמודד אתה היא פשוטה: איך חברי הקיבוץ רואים את כל אלה? מה הם מרגישים? האם הם נתונים במשבר אישי בעקבות זאת?

רצינותו ואמינותו של הספר באות לידי ביטוי בכך שהמציאות הסובייקטיבית שהוא חושף לפנינו רחוקה מלהיות חד־משמעית וחד־ממדית. בכל הֶקְשֶׁר והֶקְשֶׁר הקיבוצניקים מבקשים להצביע על "יתרונות והישגים" הטמונים בשינויים שהתרחשו בקיבוציהם, וגם על "בעיות חדשות", "קשיים" ו"היבטים שליליים". למעשה, נוצרה מציאות שמציגה דילמות ואתגרים משלה. לדוגמה, במקרים רבים חשים חברי הקיבוץ תחושה של זרות וניכור כלפי הקהילה לנוכח האינדיווידואליזציה של חיי החברה והופעת "פרצופים חדשים לא מוכרים" בחצר הקיבוץ, בבתי הילדים ובחדר האוכל. לעומת זאת, יש מי ששמח על המציאות החדשה, ומדגיש כי כל דמות בלתי מוכרת מייצגת הכנסה נוספת לקופת הקיבוץ. משפחות חדשות שנכנסות לגור בקיבוץ בשכירות הן גם תגבורת חשובה לנוף האנושי, שרבים מבניו ובנותיו עזבו אותו בשנים האחרונות. כמו כן, החברים אשר עובדים מחוץ לקיבוץ (שהם רבים כיום יותר מבעבר) מייצגים יציאה ממעגל העבודה המשותף, אך גם תורמים בכך הכנסה נוספת לקולקטיב ויוצרים אווירה של הרחבת האופק התעסוקתי. אלי אברהמי מצביע גם על תופעה חמורה, הראויה לציון מיוחד: המושג "בית" הולך

* אוניברסיטת תל־אביב

ומשתנה. בזמנו היה ברור לכל חבר ש"קיבוצו הוא ביתו". במילים אחרות, הקיבוץ כולו היה ביתו של הקיבוצניק, ובית זה כלל את בית הילדים, את חדר האוכל, את מוסדות הציבור, את הענפים השונים, וגם את דירתו-שלו, כמובן. כיום מגלה אלי אברהמי כי המושג "בית", לא רק כמקום מגורים אלא כ"קן" (home באנגלית או foyer בצרפתית), מיוחס לרוב רק לדירתו של החבר, ולא לקיבוץ כולו. ככל שהקיבוץ הוריד את הגדר בינו לבין הסביבה החיצונית, כך גבהו הגדרות הפנימיות בין המשפחות.

באותה מידה הולך ונפער פער בין החבר העובד בקיבוץ לבין המפעל או הענף שהוא מועסק בו. בזמנו היה החבר משתבץ במקום העבודה אגב משא ומתן עם מוסדות הקיבוץ, אך כיום החבר מועסק על-ידי מרכז הענף או מנהל המפעל, אשר בסמכותם גם לפטר. הקיבוץ אמנם לא יניח לחבר להיוותר בלי מקום עבודה כלשהו, אך מעמדו של החבר בעבודה תלוי אך ורק ביחסיו עם הממונים עליו, והדבר כרוך באי-ביטחון תעסוקתי, העלול להתפתח לחרדת סטטוס של ממש. לעומת זאת, החברים מודעים לכך שהקשיים הכלכליים החמורים שהקיבוץ נקלע אליהם אינם מותירים דרכים חלופיות לפיתוח משק שיוכל לעמוד בדרישות הכלכליות החיצוניות.

בסופו של דבר, ספרו של אלי אברהמי מציג שינוי מהותי שחל ביחסם של הקיבוצניקים אל הקהילה כולה. מתברר שבכל קיבוץ וקיבוץ אפשר להבחין בהתפשטות גוברת של "לוקליזם" ("מקומיות"), התופס לעתים את מקומה של "הקיבוציות". בדומה לתושבים בקהילות כפריות מסוגים אחרים, הקיבוצניקים נוטים כיום להבליט את העובדה שהם מתגוררים במקום מסוים ולא אחר, השוכן באזור מסוים ולא אחר. דגש חדש זה בא על חשבון הבלטת הזהות הקיבוצית, האמורה להיות מעוגנת בתמיכה בדגם מוגדר של חיי חברה, כלכלה וציבור. תופעה זו מתלווה, כמובן, לנטייתם של הקיבוצניקים להמעייט יותר מבעבר בערכן של דרך החיים והאידאולוגיה שהיו מסממני ההיכר של המושג "קיבוץ" במשך זמן כה רב.

אם כן, ספר זה אינו אופטימי ביחס לעתיד הרעיון הקיבוצי, כפי שנוסח בזמנו על-ידי מנהיגות תנועתית בעלת אידאולוגיה מוצקה. עם זאת, ספר זה אינו מבשר את סוף הדרך של הקיבוצים עצמם, גם אם מדובר כבר בסוגים חדשים של "קיבוצים", אשר אין לדעת לאן יגיעו בעתיד, ואם ימצאו בדרכם נקודת איוון חדשה כלשהי, אשר תאפשר להם לשקוד במשך תקופת זמן סבירה על טיפוח דגמים מוגדרים ויציבים. הדיון בשאלות אלה הוא מעבר למסגרת הספר הזה, אשר מבקש להיות בראש ובראשונה מסמך על האופן שבני אדם חיים, מתנסים ומגיבים על התמורות שהם עצמם מחוללים בדפוסי החיים שלהם. מבחינה זו מתבררת אמת מעניינת, שעשויה להיות חשובה לסוציולוגים העוסקים בשינוי חברתי: ייתכן בהחלט משבר של קולקטיב (כלומר, מצב שבו מבנים והסדרים חברתיים אינם עומדים עוד בפני הביקורת) מבלי שהשחקנים החברתיים ייקלעו בעצמם למשבר אישי. ואכן, האנשים שראיינ אלי אברהמי אינם מגלים סימנים של משבר אישי מרחיק לכת: כל אחד מהם מציג בצורה שקולה ועניינית את המציאות החדשה, שהוא רואה לעצמו חובה להסתגל אליה. מציאות זו היא קולקטיבית פחות ובטוחה פחות מזו שהייתה נחלתם של המרואיינים בעבר, אך זו מציאות שהם מוכנים להתמודד איתה אגב אימוץ תפיסות חדשות. סודו של הפרדוקס הזה (משבר הקהילה אך הסתגלות הפרט) טמון בכך שכל אותם שינויים, שהקיבוצניקים מתמודדים איתם כיום, הם שינויים שהם עצמם החליטו עליהם מתוך דיונים, מאבקים בינם לבין עצמם והחלטה משותפת. אופי השתנותו של הקיבוץ עדיין חושף את העובדה שהקיבוץ הוא עדיין קיבוץ.

בל הוקס פמיניזם זה לכולם: פוליטיקה מכל הלב
 תרגום: דלית באום. חיפה: הוצאת פרדס. 2002. 123 עמודים.

שרון הלוי*

בל הוקס היא אחת ההוגות הפמיניסטיות הבולטות הכותבות כיום, והיא הנציגה הרהוטה ביותר של "הפמיניזם השחור" בארצות-הברית. ספר זה הוא הראשון מבין ספריה הרואה אור בעברית, והיא סוקרת בו את פועלן של התנועות הפמיניסטיות ומציגה בשפה נגישה וישירה את הסוגיות המרכזיות והשנויות במחלוקת, שבהן עוסקות התיאוריות הפמיניסטיות (ההבדלים בין נשים, אידיאל היופי והגוף הנשי, זוגיות והורות פמיניסטיות, חינוך, רוחניות, מיניות ועוד). הוקס אינה מתיימרת להציג כאן תזה חדשה (ולמען האמת היא חוזרת שוב ושוב אל טענות והגדרות שהציגה בספריה הקודמים), אלא מבקשת להגיש לקוראיה ספר בסיסי (בלי הערות שוליים), שהוא מעין מבוא לפמיניזם. הוקס מאמינה שכדי שהפמיניזם ייפך לרלוונטי ולמנוף לשינוי חברתי יש להפכו לנגיש לכל, במיוחד לאלה שאינם בקיאים בתאוריות הפמיניסטיות או בלימודי נשים ומגדר כדיסציפלינה. הצגה פופולרית זו של התאוריות הפמיניסטיות, מנקודת מוצא של "השכל הישר" (common sense), בלי שימוש מיותר בעגה מקצועית ותוך כדי מתן דוגמות ממשיות מחייה, היא פועל יוצא מאמונתה של הוקס. דיון בסוגיות סבוכות כאלה תוך כדי בחירה בסגנון כתיבה נגיש מאפיין את כתיבתן של הוגות פמיניסטיות שחורות אחרות (כמו המשפטנית פטרישה היל קולינס). בחירה זו חושפת לא פעם את הכותבות הללו לשבט הביקורת האקדמית, אך יתרונה בכך שהיא מזכירה לקוראיה את המקום שהפמיניזם צמח ממנו – "חייהן האמיתיים" והתנסויותיהן של נשים, ומחזירה אותו לשורשיו בפעילות בשטח (grassroots).

בל הוקס מציעה לקוראיה את ההגדרה הבאה של הפמיניזם: "פמיניזם הוא תנועה לסיום הסקסיזם, הניצול הסקסיסטי והדיכוי הסקסיסטי" (ע' 12). זוהי הגדרה רחבה ביותר, וניסוחה מנטרל חלק ניכר מן החששות וההתנגדות הראשונית של אנשים הבאים במגע עם התנועה הפמיניסטית ורעיונותיה. הגדרה זו מדגישה שפמיניזם אינו רצון להידמות לגברים או רצון להילחם בהם, אלא שאיפה לחיות בעולם נטול דיכוי, שבו אין אנו נותנים את ידינו (במשים או מבלי משים) לשכפול מבני הכוח המאפיינים חברה פטריארכלית, גזענית והומופובית. הוקס מתמקדת ביתרונות שהפמיניזם מציע לכל בני האדם, גברים ונשים כאחד, ובאותה עת היא מודעת לנקודות התורפה של התנועה. הבדלי המעמד, הגזע והמיניות שפילגו את התנועה הפמיניסטית בארצות-הברית לא נשכחו, והוקס מקדישה לדיון בהם מקום חשוב בספרה.

הוקס מודעת לכך שנשים אינן קבוצה הומוגנית. "אחוות אחיות" (sisterhood) אינה דבר "טבעי", ויצירתה דורשת מחויבות אמיתית ומתמשכת, שבמהלכה נשים חייבות להתמודד עם ההומופוביה, הגזענות והמעמדיות שהפנימו במהלך חייהן. סירובן או חוסר יכולתן של נשים רבות להתמודד עם האופנים שבהם הן עשויות לדכא נשים אחרות יצרו תנועה מרובדת, הנמצאת בסכנת התפוררות. ראוי שלקחי מאבקים אלה יופנמו על-ידי קוראות וקוראים בישראל, שכן בשני העשורים האחרונים החלו הבדלים דומים לפלג בין חברות

* אוניברסיטת חיפה

התנועה בישראל (אשכנזיות-מזרחיות, יהודיות-פלסטיניות, סטרייטיות-לסביות). "מדיניות הרבעים" (ייצוג לאשכנזיות, פלסטיניות, מזרחיות ולסביות) אומצה כפתרון זמני על-ידי חברות התנועה בישראל, אך הדיונים החוזרים והנשנים בסוגיית ההבדלים בין הנשים מותרים טעם מר בפי רבות מן המשתתפות.

לגבי קורא/ת מן האקדמיה, אחת הסוגיות החשובות ביותר שבל הוקס מעלה היא נסיגת ההגות הפמיניסטית אל בין כותלי האקדמיה. אמנם הוקס מכירה בכך שהאקדמיזציה של לימודי נשים תרמה רבות ללגיטימציה של התחום, אך היא מתנגדת נמרצות לניכור הגובר בין התאורטיזציה והחשיבה הפמיניסטית לבין התנועה בשטח. לטענתה, אקדמיזציה זו נטלה מהתנועה הפמיניסטית את עוקצה הפוליטי והרדיקלי. הוקס רואה בנסיגה זו את אחד מכישלונותיו של הפמיניזם האקדמי, וסבורה כי "פוליטיקה אקדמית ורדיפת קריירה תפסו את מקומה של פוליטיקה פמיניסטית. תאוריה פמיניסטית שוכנה בתוך גטו אקדמי, מנותקת כמעט מן העולם החיצוני" (ע' 34). הוקס מסייגת מיד את ההאשמה הזאת וטוענת שאינה דורשת לנטוש את הפמיניזם האקדמי, אלא לגוון אותו באמצעות שימוש בפדגוגיה שונה, סגנונות כתיבה שונים, סוגי מדיה שונים ופנייה לקהלים שונים. גם טיעון זה הוא בעל חשיבות לקורא/ת בישראל, שתהליך הקמת תוכניות לימודי נשים ו/או מגדר נמצא בה בראשיתו. התסמינים הראשונים של אקדמיזציה זו כבר נתנו את אותותיהם, ובמקום לשכפל בלא מחשבה רבה את דפוסי התנהלות האקדמיה האמריקאית, מן הראוי לבחון אם כיוון זה הוא הרצוי למטרותיהן של חוקרות פמיניסטיות באקדמיה ולתנועה הפמיניסטית בכלל.

הספר אינו מחדש רבות לקוראות ולקוראים הבקיאים בתחום, אך כפי שציינתי, החידוש אינו מטרתה של הוקס. חולשתו היחידה של הספר היא שגם בפרק האחרון ("פמיניזם של חזון"), שבו התבקש חידוש כזה, הוא אינו הופיע. הוקס דורשת מקוראיה לדמיין חלופות לתרבות הפטריארכלית, ההומופובית והגזענית שאנו חיים בה, אך היא אינה מצהירה בכירור מהו חזונה. אולי החשש לנכר את קוראיה, שעמם הילכה עד כה בין הטיפות, הוא העוצר בעדה. גם הטקטיקה שהוקס מציעה לתנועה הפמיניסטית, בכדי לעצב חברה חלופית, כגון המרת חשיבתם של גברים בחשיבה פמיניסטית, גיוס משאבים והרחבת בסיס התנועה, אינה טקטיקה ייחודית ומקורית להוקס. אין הדברים הללו נאמרים כדי להמעיס בחשיבות הספר, במיוחד לגבי קוראים שתחום זה חדש להם. סטודנטיות שקראו את הספר נהנו מקריאתו, וניכר שהפנימו את עיקרי דבריו.

לסיכום, אין אלא לברך על תרגומו של ספר זה של הוקס, שראה אור באנגלית לפני שנתיים. הוא מתווסף לשורת יצירות מרכזיות בהגות הפמיניסטית שראו אור באחרונה בעברית (סימון דה בובואר, לוס איריגרי, ג'ודית באטלר ואחרות). זמינותן של יצירות אלה לקוראי העברית הוא שלב חשוב ביצירתה של מסה קריטית לקראת התגבשותה של הגות פמיניסטית מקומית. התרגום לעברית של דלית באום זורם ורחב מטעויות. הוא מעביר את האיכויות המאפיינות את כתיבתה של הוקס, והדבר רק מוסיף להנאה הרבה המופקת מקריאתו.

אווה אילוז האוטופיה הרומנטית – בין אהבה לצרכנות לוד: זמורה ביתן, 2002, 348 עמודים.

רון ניוולד*

ספרה של אילוז מספר את סיפורה של האהבה הרומנטית בארצות-הברית במאה העשרים באמצעות ניתוח ייצוגים ומופעים תרבותיים שונים שלה (כגון במודעות פרסומת ובעיתונים נשים), ובעזרת ראיונות עומק עם חמישים גברים ונשים לבנים, ילידי ארצות-הברית, בני מעמדות הפועלים, המעמד הבינוני והמעמד הבינוני-גבוה. הראיונות עצמם, שנערכו פנים אל פנים, בנויים על-פי שאלונים המחולקים לחטיבות נושאות ועל-פי סדרת שאלות לגבי כמה סיפורים ותמונות, שהמראיינים התבקשו להתבונן בהם ולהגיב עליהם. המתודולוגיה העשירה של הספר תורמת ליצירת תמונה רב-ממדית ומתחכמת, שאינה מובנת מאליה, של ההבניה התרבותית הנקראת "האהבה הרומנטית". אך תרומתו של הספר גדולה הרבה יותר ממתן תשובה סוציולוגית לשאלה "מה זאת אהבה". הטיועונים המוצגים בספר מנסים להרחיב את גבולות הדיון הסוציולוגי למקומות שעשויים לעורר לא מעט פליאה בקרב עובדי השדה.

הספר נפתח בתיאור התמות המרכזיות בייצוגים התרבותיים של האהבה הרומנטית בתחילת המאה העשרים. אילוז מראה כיצד שינויים תרבותיים, חברתיים וכלכליים, כגון הירידה בכוחה של הדת, כניסת הנשים לשוק העבודה והתפתחות הכלכלה התעשייתית, שינו את משמעות האהבה, ניתקו אותה מהשתמעויותיה הדתיות והרומנטיות, מיקמו אותה בתחום הפנאי והדגישו את האלמנט הנהנתני שלה. האהבה התנתקה מהתמות הרומנטיות, הקלסיות והדתיות שהגדירו אותה עד המאה התשע-עשרה, ובו-זמנית נשורה בתוך התרבות הצרכנית. הייצוגים של האהבה בתקשורת ההמונים (הקולנוע ותעשיית הפרסום) הפכו את טקסי האהבה לטקסים צרכניים, ואת אקט הצריכה עצמו לאקט רומנטי.

לדברי אילוז, בתחילת המאה העשרים עברה האהבה הרומנטית "למרכז הבימה התרבותית בארצות-הברית, והפכה למוקד של אוטופיה קולקטיבית". חלקו השני של הספר מציג את האוטופיה הזאת ביתר פירוט. אילוז מתארת כיצד עולם הפרסום מעלים מהאוטופיה הרומנטית את "עולם המוצרים והמותרות החומרי". לדבריה, במקום עולם זה "בא שפע רוחני מעודן, הפונה בתחום לשאיפות 'אוניברסליות' לאותנטיות, לחופש ולרגש טהור. האהבה, בדומה לצרכנות, נועדה לכול, ובמובן זה מתיימרת להציג היעדר מוחלט של מעמד ושל מגדר". אם כן, האוטופיה הרומנטית נהפכת לכזאת באמצעות הכחשת המנגנונים התרבותיים הכלכליים והחברתיים שמאפשרים אותה, ובאמצעות הסתרת הקונפליקטים המעמדיים והמגדריים. כך, למשל, האהבה מוצגת כמשוחררת "מעמד ומגדר" באמצעות מופעים חוזרים ונשנים של סצנות רומנטיות באתרי טבע שונים, ובהתייחסותם של המראיינים למקומות כאלה כמקומות בעלי פונטציאל גבוה לחוויה רומנטית, מאחר שאתרים אלה נתפסים כמקומות נטולי תרבות וחסרי השפעות חברתיות.

אילוז מדיגשה גם את המעמד הספי (לימינלי) שמקבלת האהבה על-ידי טקסי הצריכה שדרכם היא נחווית ומיוצגת. הטקס הרומנטי מתקיים באתר "אחר", והזמן שלו הוא "קדוש",

* אוניברסיטת תל-אביב

בניגוד לזמן החולין של היומיום. אך בסופו של דבר מדובר בטקס חברתי, והחברתיות שלו אינה מתבטאת אך ורק בכך שהוא מחזק את הקשר בין בני הזוג שנוטלים בו חלק. אילו טוענת ש"טקסים רומנטיים המושתתים על צרכנות מחדשים גם את הקשר של הזוג לגוף החברתי, בהגדרים גבולות המנתקים אותו מעולם החולין ובהציפם אותו בשפע הדימויים הציבוריים והסמליים לכאורה של אמצעי התקשורת" (ע' 142).

כפי שאפשר להבין מהטיעון האחרון, אילו אינה שותפה לפרספקטיבה החד-ממדית של מבקרי תרבות רבים, הרואים בתרבות הצריכה ובתקשורת ההמונים לא יותר ממנגנון מסוכן, שמשטיח ומפורר משמעויות וזהויות ומרוקן את הסולידריות החברתית מתוכן. לטענתה (טענה שהיא מוכיחה בעזרת הראיונות), לצד המאפיינים האלה שקיימים בה במידה זו או אחרת, התרבות הצרכנית מאפשרת לבני האדם תחושת זהות ועצמיות עזה. לדבריה, "מוצרי צריכה אינם מרסנים את 'האני' ואינם מדכאים אותו. ההפך הוא הנכון. הם משמשים למעשה כעזרים מועילים להצגתו הדרמטית" (ע' 146).

את הקו הזה ממשיכה אילו בפרק על האתוס התרפויטי. אילו אינה מסכימה עם הגרסה הוולגרית יותר של הגישה המסתמכת על פוקו, אשר מדגישה את האלמנטים הדכאניים של השיח התרפויטי, שבעזרתו אנו מכפיפים את הממדים הלא-רציונליים של ההתנהגות שלנו לקורדים שכלתניים. לטענתה, דווקא השליטה באותם "דחפים" יכולה "להיות בעלת השפעה משחררת", ובכך להביא כאמור לחוויית עצמי אותנטית ועזה יותר. בהקשר ל"אוטופיה הרומנטית", האלמנט המשחרר-דכאני של האתוס התרפויטי הוא זה שמצליח ליישב בין דגם האהבה האידיאלי - חוויה בעלת ממדים פנטסטיים, לבין דגם "הקשר הווגי", בעל המאפיינים הרציונליים והמציאותיים יותר (אילו מדברת על שילוב אלמנטים מהשיח של שוק העבודה בתוך דגם הקשר הווגי - השקעה בקשר, עבודה על הקשר וכדומה).

אך העולם שמציגה אילו אינו עולם שבו כמה שיחות עם הפסיכולוג מאפשרות לכל החפץ בכך לעשות את דרכו אל האוטופיה הרומנטית, או לפחות אל אחת מנגזרותיה המציאותיות. לטענת אילו, בני המעמדות הבינוניים, האמונים על השיח התרפויטי ומתורגלים בעריכת מניפולציות על ייצוגים ודימויים תרבותיים, יצליחו ליישב בצורה טובה יותר את הסתירה האינהרנטית לכאורה שעומדת בבסיס האהבה המודרנית. בני מעמד הפועלים, לעומת זאת, שיכולת תפלול הייצוגים שלהם פחותה יותר והשיח התרפויטי הוא בעל רמת נגישות נמוכה לגביהם, יהיו בעלי סיכויים גבוהים יותר להיכשל בחיי האהבה שלהם. (הנתון שלפיו שיעור הגירושים בארצות-הברית גבוה יותר בקרב בני מעמד הפועלים מאשר בקרב בני המעמד הבינוני והמעמד הבינוני-גבוה מאשש את הטענה הזאת).

לדברי אילו, היכולת לחוות, להבין ולפענח את הסיפורים (נרטיבים) המודרניים כביכול, שמרכיבים את "האהבה הרומנטית" כהבניות תרבותיות פוסט-מודרניסטיות נטולות מסומן, אינה רק מעניקה לבני המעמד הבינוני את היכולת לתחזק זוגיות יציבה, אלא גם מרחיבה את גבולות החוויה האותנטית של העצמי שלהם, או במילים אחרות - את חירותם. מובן שהבעיה של בני מעמד הפועלים אינה רק אי-היכולת הקוגניטיבית למשחק עם ייצוגים, שכן בבסיס הכשל הזה עומד אי-שוויון מוכר יותר: "תנאי חייהם של בני מעמד הפועלים, הכנסתם המוגבלת ומחסור בפנאי ובהשכלה הופכים את החלום הרומנטי' לנגיש הרבה פחות" (ע' 274).

הכנסת אלמנטים של אי-שוויון ואלמנטים מעמדיים לתוך "שיח האהבה" היא התרומה

המשמעותית של הספר העשיר והמורכב הזה. הטיעונים המוצגים בספר מאפשרים להרחיב את הדיון הסוציולוגי באי-שוויון למחוזות שהסוציולוגיה המסורתית נמנעת מהם, או לפחות נוטה להותיר אותם לדיסציפלינות אחרות במדעי החברה. תוך כדי מעקב אחר הפרויקט של בורדייה, אילוז מעניקה למושגים המסורתיים "מעמד", "אי-שוויון" ו"הון" משמעויות חדשות, או חדשות למחצה, שבמובנים רבים הן רלוונטיות יותר למציאויות החברתיות שנחקרות על-ידינו כמדעני החברה.

יהיו שיטענו כי הספר אינו אלא ניסוח מורכב, מתוחכם, ארוך ומפותל של המשפט "עדיף להיות עשיר ובריא מאשר עני וחולה". במובנים מסוימים זה נכון לגבי האוטופיה הרומנטית, כפי שזה נכון לגבי מחקרים סוציולוגיים רבים אחרים. אך הספר הזה מתייחד בכך שהוא מאפשר לנו לדבר גם על הממד החווייתי והרגשי של ה"עדיפות" הזאת, ולהוסיף ממד אקזיסטנציאליסטי לשיח על אי-שוויון, וממד של אי-שוויון לשיח על אהבה ואושר.

**גיוני גל האמנם נטל מרצון? סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה,
1995–1920. קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים
של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 2002. 291 עמודים.**

דוד דה פריס*

התמודדותה של מדינה עם תופעת האבטלה היא אספקלריה לזהותה החברתית והפוליטית, וההיסטוריה של התמודדות זו היא אמצעי מצוין להבנת ההקשרים והגורמים שהשפיעו ומשפיעים על זהות זו. מכאן חשיבותו של הספר של גיוני גל, שעוסק בהתמודדות עם האבטלה בחברה הארצישראלית והישראלית משנות העשרים ועד שנות התשעים של המאה העשרים ובשינויים שחלו בהתמודדות הזאת. עניינו של הספר אינו בתהליכים הכלכליים שיצרו אבטלה, בהתנסויות של המובטלים או בהשפעות המגוונות של תופעת האבטלה על הפרט, על החברה ועל מוסדותיה, אלא במדיניות ביחס לאבטלה וביישומה בפועל. לפיכך, הספר מתמקד באלה שניסחו את הגישות להתמודדות עם האבטלה, במסגרות השלטוניות והמוסדיות שפעלו כדי לצמצמה, ובאילוצים שהכתיבו את אופני ההתמודדות. התמקדות זו, והבחירה לבחון את התפתחות הנושא במשך תקופה ארוכה, שידעה שינויים מוסדיים ושלטוניים מהפכניים, היא המייחדת את הספר. לנוכח דלותה של ההיסטוריה החברתית הישראלית, הספר הוא הארה מבורכת, ואף שעיסוקו במדיניות ולא בהתהוות החברתית, הוא מאיר בצורה מרתקת את הגורמים המרכזיים שעיצבו אותה. במהלך הדיון בתפיסת האבטלה ובמוסדות ובאישים שניסחו את הטיפול בה, מבליט הספר את יחסי הכוחות בחברה ואת החשיבות של הדומיננטיות ההיסטורית שהייתה להנהגת תנועת העבודה בקביעת מדיניות האבטלה.

אמנם הספר אינו עוסק בהתנסויותיהם של המובטלים עצמם ובהשפעתם על המדיניות כלפיהם, אך הוא מציג נאמנה את זהותם של אלה שהמובטלים היו תלויים בהם. העובדה הבולטת ביותר בדיון ביחס למנסחים ולמבצעים של מדיניות האבטלה היא המתח המתמיד שבו היו מצויים במשך המאה העשרים, מאז כינונו של השלטון הבריטי בראשית שנות העשרים ועד שנות התשעים: המתח בין מדיניות פעילה – קליטתם של המובטלים בשוק העבודה על-ידי יצירת עבודה והכשרה מקצועית, לבין מדיניות סבילה – סיוע ותמיכה כלכליים במובטלים ובבני משפחותיהם. במשך תקופה של יותר משבעים שנה נעו קובעי המדיניות ומבצעייה בין שני הקטבים הללו, וקרבתם לקוטב האחד והתרחקותם ממשנהו הייתה תלויה בזהותם הפוליטית, במשנתם האידאולוגית, בהקשרים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים שבהם פעלו, ובלחצים הכלכליים והלא-כלכליים שהשפיעו עליהם. בצורה זו מצליח המחבר ליצור מסגרת סיפורית היסטורית, שהיא רציפה מבחינה קונספטואלית אך גם רצופת שינויים, שהיא עקלקלה מבחינת הגורמים המשפיעים עליהם אך גם יוצרת נדבכים נורמטיביים מבניים. אחד הנדבכים הללו, ואולי המשמעותי ביותר מבחינת הדיון בספר, הוא התהליך שבו חל גידול הדרגתי במשקלה של המדיניות הסבילה בתוך דומיננטיות היסטורית של פתרונות פעילים לבעיית האבטלה. חשיבותו של התהליך אינה רק בכך ששיקף תהליכים רחבים יותר בהיסטוריה של המדיניות החברתית בחברה הישראלית, אלא

* אוניברסיטת תל-אביב

גם שרטט רציפות בתוך סבך ההקשרים של שינויים דמוגרפיים ופוליטיים שהתחוללו בה. העובדה שבעשורים האחרונים האליטה הפוליטית בישראל מקבלת את תופעת האבטלה ואת גידולה המתמשך כדבר מובן מאליו, ולא כגורם שאמור לזעזע את תפיסתה לגבי שוק חופשי ולא-מרוסן, מעניקה חשיבות ייחודית להיסטוריה של התהליך הזה.

את ראשיתה של המדיניות כלפי האבטלה מזהה גל בפרע תפיסתי ומעשי שהתגלע בעשור הראשון של השלטון הבריטי בארץ-ישראל בין שני כוחות מנוגדים: האחד, שיוצג על ידי "מדינת המנדט", שאף למנוע גידול בעלות הכלכלית של השלטון על הארץ, הביע חשש מכושרה הכלכלי של הארץ לקלוט הגירה יהודית, ובפועל הסיר מעצמו כל אחריות לטיפול במובטלים ערביים ויהודיים. מול תפיסה זו התגבש בתוך היישוב היהודי, ובפרט במסגרת תנועת העבודה, כוח פעיל יותר, שראה בבעיות התעסוקה של העולים היהודים מרכיב מרכזי בפרויקט של בניית המדינה ושליטה בשוק העבודה, ואשר חשש שהחרפת האבטלה תדרדר עוד יותר את דימויה הכלכלי של הארץ כבלתי כשירה לקליטת יהודים. על רקע הפער הזה והמשבר הכלכלי החריף במחצית השנייה של שנות העשרים, החלה להיווצר שפתה של מדיניות האבטלה, שפה שקשרה בין כלכלה ללאומיות, שהציבה את האבטלה כנגזרת מבעיות התגשמות של הפרויקט הציוני לנוכח הדומיננטיות של עובדים ערביים בשוק העבודה ולנוכח הסבילות הבריטית, ואשר מיקדה את התפתחותה של מדיניות האבטלה בגופים הארציים והמקומיים של ההסתדרות הכללית. יתרה מזאת, כבר בתקופה מוקדמת זו נוצר מתח בין מדיניות אבטלה סבילה, הממוקדת בסיוע כלכלי למובטלים, לבין המדיניות הפעילה, שמדגישה את הרחבת שוק העבודה, את יצירת התעסוקה ואת שילובם המכוון של המובטלים בשוק העבודה. פעילות זו השתקפה בין השאר בניסיונות של דחיקת עובדים ערביים ממקומות עבודה בבעלות יהודית, בהפעלת לחץ הסתדרותי על המוסדות הלאומיים כדי שייטלו אחריות, ובמאמץ להביא את בעלי ההון ואת ראשי מוסדות היישוב להפעיל לחץ על ממשלת המנדט, כדי שזו תגלה יתר מעורבות. בסופו של דבר, שלב העיצוב של מדיניות האבטלה התאפיין דווקא על דרך השלילה: הוא העיד על שיקוליה הכלכליים הברורים של ממשלת המנדט, שהתעלמו מבעיותיה החברתיות של האוכלוסייה, על אופייה של ההנהגה הפוליטית של היישוב היהודי, שביכרה תפיסה סבילה של סיוע מוגבל למובטלים על פני מעורבות כלכלית עמוקה בשוק העבודה, ועל חולשתה של תנועת העבודה, שלא הצליחה להיענות לצורכי העובדים והמובטלים שהתיימרה לייצג.

על רקע זה החל שלב חדש בשנות השלושים של המאה העשרים, שלב שהתאפיין בניסיון השתלטות של ההסתדרות על מדיניות האבטלה. ניסיון זה נשען מצד אחד על התגברות ההגמוניה הפוליטית של מפא"י בחברה היישובית, ומן הצד האחר – על הגידול העצום בבסיס חברתי של ההסתדרות, ובפרט במגזר העירוני. באמצעות הקרן לחוסר עבודה של ההסתדרות, ובאמצעות שיתוף כולל יותר של החברה היישובית וגורמיה הפוליטיים בטיפול במובטלים, מיסדה תנועת העבודה את הכלים המוסדיים של הטיפול במובטלים ואת קווי המדיניות שהנחו את מדיניות האבטלה של המוסדות הלאומיים. אולם למרות הטיפוח המוסדי והמאמצים הניכרים שהושקעו ביצירת עבודות ובהרחבת שוק העבודה, בעיקר במחצית השנייה של שנות השלושים, המתח בין הגישה הסבילה לגישה הפעילה נותר בעינו. מתח זה אף הגביר את הקונפליקטים הפוליטיים והחברתיים בתוך תנועת העבודה עצמה, וקיבע את גישתם של מנהיגי מפא"י, שרק דומיננטיות פוליטית ושליטה

מלאה על שוק העבודה יכולות ליצור מצב שבו מדיניות האבטלה תניב פירות. ההתפתחויות בתחום הביטוח הסוציאלי בשנות הארבעים, שחלו ביוזמתם של ממשלת המנדט, המוסדות הלאומיים וההסתדרות, לא הצליחו לשנות את הגישה הזאת. יתרה מזאת, ההגמוניה הפוליטית של תנועת העבודה הכתיבה רציפות בהסתייגות מן הגישה הסבילה, דבר שהשתקף היטב בהיסוסים במפא"י ובהסתדרות ביחס לרעיונות של ביטוח אבטלה.

היצמדות זו לתפיסה של יצירת עבודה והכשרה מקצועית של מובטלים אפיינה את ממשלות מפא"י לאחר הקמת המדינה, והתוכנית של ביטוח האבטלה הופעלה בראשונה רק בשנת 1973. דחייה זו נשענה בחלקה על תפיסתה של מפא"י (המפלגה השלטת) שאין להפנות משאבים למטרות "בלתי פרודוקטיביות". את המשאבים יש להפנות קודם כל לייצובה של המערכת הכלכלית ולייזום עבודות למען העולים ממדינות ערב. פעולות אלה היו אמורות לרסן את התסיסה החברתית שרחשה בהם, ובנוסף לכך לשמש בעבורם, כדברי אחד הבכירים שעסקו בנושא, "בית ספר ממלכתי גדול לעבודת כפיים, להסתגלות לתנאי עבודה ולהתיישבות". הדיון בגורמים לשינוי בתפיסות אלה בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים הוא הפרק המוצלח ביותר בספר, בין השאר משום שהוא מנתח בצורה מפורטת את תהליך הערפול שחל בין החלופה הפעילה לחלופה הסבילה ואפשר את שילובן. בניתוח זה מצביע המחבר, בין השאר, על כך שלשינוי היו יסודות עדתיים: התחזקות הנטייה לנקוט מדיניות אבטלה סבילה גדלה ככל שהנפגעים מן האבטלה היו אשכנזים וקרובים יותר לקובעי המדיניות החברתית. יתרה מזאת, חשיבותו של השינוי נעוצה בכך שבשנות השמונים והתשעים, למרות ירידת כוחה של תנועת העבודה והשינוי הפוליטי במדינה, ולמרות המשך החיפוש אחר פתרונות פעילים לבעיית האבטלה, השינוי הכתיב את אופיין של תוכניות הסיוע למובטלים והפך את ההתקרבות המתמשכת אל הקוטב הסביל לבלתי נמנעת.

מבחינות אלה הספר משרטט בצורה אמינה את החלוקה לתקופות ההתנועעות בין שני הקטבים ואת הזיהוי של המבנה הפוליטי והמשנות האידיאולוגיות שהכתיבו אותה. יתרה מזאת, הספר מבוסס היטב על מקורות היסטוריים ראשוניים ומשניים, ומגבש בצורה מעניינת את שורשיה ואת התפתחותה של מערכת הרעיונות, התוכניות והחקיקה שביסודה של מדינת הרווחה הישראלית. עם זאת, בולט בהעדרו ניתוח עמוק של השינוי החברתי. אמנם הספר מתייחס למאפיינים ההיסטוריים של פוליטיקת הכוח בחברה הישראלית ולמאבק החברתי, אך בכל זאת חסר בו במידת-מה ממד הקונפליקט. לא רק המובטלים נעדרים מהדיון כסוכנים חברתיים, ועמם גם ההמונים שחיו בעבר "מתחת לקו העוני", אלא גם קבוצות אחרות, שבוודאי מילאו תפקיד משפיע על קביעת המדיניות, כגון המעמד הבינוני ובעלי ההון. האמנם אפשר לתאר את השפה הפוליטית והחברתית של קובעי מדיניות האבטלה בלי להתייחס לשינוי החברתי שחוללו קבוצות אלה בחברה הישראלית, ואשר בעקבותיו שימשו כבסיס החברתי של המבנה הפוליטי? יתרה מזאת, האם העובדה שהאידיאולוגיה השלטת בחברה הישראלית דחתה בצורה עקבית כל "ניתוח מעמדי" מאפשרת התעלמות מהשפעתם האדירה של המתחים והקונפליקטים המעמדיים בתקופת המנדט ולאחריה על חלוקת ההכנסה ועל מדיניות האבטלה? אין מחלוקת על איכותו של הספר כדיון במדיניות האבטלה, אך הוא נותר פגום מעט בשל התעלמות זו מהיסודות החברתיים של הפוליטיקה הסבוכה שהתרחשה ברקע, ומהקבוצות החברתיות השונות שהשפיעו על פוליטיקה זו. אולם אין בחיסרון זה כדי לפגוע בערכו של הספר. הוא מצביע על הצורך

לחשוב מחדש על שילובה של ההיסטוריה הפוליטית של החברה הישראלית בהיסטוריה הכלכלית והחברתית, ועל המקורות ההיסטוריים לפער העצום בין שליטה פוליטית לבין ייצוג חברתי, שאפיין מאז ומתמיד את החברה הישראלית.

מוריה אבנימלך ויוסי תמיר רווחה מתקתקת: הכלכלה והפוליטיקה של הרווחה בישראל. הקיבוץ המאוחד, קו אדום, 2002. 237 עמודים.

דפנה כספי-דרור*

הספר פותח בהצגת חוסר שביעות הרצון הרווח בציבור לגבי האופן שבו מתנהלת מדיניות הרווחה בישראל. לאחר מכן נעשה מאמץ לבחון את ההקשר הכלכלי והפוליטי של מדיניות הרווחה הישראלית, למן כינונה ועד ימינו. לאורך פרקי הספר מנסים החוקרים להתחקות אחר הגורמים והתהליכים שהביאו, לטענתם, לכישלון בבניית חברה צודקת ושוויונית.

הטענה המרכזית בספר היא שחמישים שנות פעילותה של מדיניות הרווחה הישראלית העמיקו את אי-השוויון והפערים החברתיים-כלכליים, הרחיבו את העוני ופגעו בסולידריות החברתית, למרות שהוקצו משאבים רבים לתשלומי קצבות ולשירותים חברתיים, ולמרות התערבותה העמוקה של הממשלה במשק. הן בפתיה והן לכל אורך הספר מעלים המחברים את השאלות והדילמות העומדות בבסיס מדינת הרווחה בכלל, ובמדינת הרווחה הישראלית בפרט.

בהגדרה רחבה, מטרתה של מדינת הרווחה היא שימוש יעיל במקורות וחלוקתם הצודקת, תוך כדי שמירת חופש הפרט. מכאן עולה הדילמה בין יעילות לצדק ובין צמיחה לשוויון. דילמה זו, הטמונה בעצם הגדרתה של מדינת הרווחה, הולכת ומתעצמת לנוכח פעילותם של שני כוחות, המנוגדים זה לזה, כביכול, מבחינת האינטרסים ומערכת השיקולים המניעה אותם: הכוחות הכלכליים, מן העבר האחד, והכוחות החברתיים, מן העבר האחר. שני כוחות אלה משחקים במגרש הפוליטי, וההכרעות המתקבלות בנוגע למדיניות הרווחה מושפעות לא פעם מכללי המשחק הפוליטיים (לדוגמה, מראייה קצרת טווח של פוליטיקאים, ממערכת צרה של שיקולים ואינטרסים ומנגישות מוגבלת למידע בלתי תלוי).

בספר מתועדים השינויים הרבים שעברה מדיניות הרווחה בישראל מאז חקיקת חוקי הסעד בשנות החמישים ועד ימינו. למעשה, אפשר לחלק את התפתחותה של מערכת הרווחה הישראלית לתקופות אחדות:

בעשור הראשון למן קום המדינה, הושתתה התוכנית לביטחון סוציאלי על עקרונות אוניברסליים, שבוצעו בהדרגה ונהפכו לבסיס של מערכת הרווחה הישראלית. רעיון הביטוח הלאומי הוא ביסודו רעיון של ביטחון סוציאלי לכל, הבא לבסס את הרווחה החברתית על סולידריות לאומית. מערכת הרווחה שהחלה להתבסס התאפיינה בגישה אוניברסלית, שוויונית, מתוך דגש על חלוקה מחדש ביחס לשכבות החלשות.

העשור הבא, שנות השישים, התאפיין בתהליכי מיסוד ופורמליזציה של מערכת הביטוח הלאומי, בצד ההשפעה הפוחתת של האידאולוגיה של תנועת הפועלים, שיפור במצב הכלכלי, הרחבת תוכניות הסעד וגידול בקצבות (לדוגמה, ב־1965 – הורחבה החלתה של קצבת הילדים).

העשור השלישי התאפיין בשינוי במוקדי הכוח, בהעמקת אי-השוויון והפערים החברתיים, ובהתגברות המתח העדתי. הפעילות בתחום הרווחה התרחבה על רקע תוכניות

* אוניברסיטת תל-אביב

המלחמה בעוני בארצות־הברית של שנות השישים ופרוץ המשברים הכלכליים הקשורים במשבר הנפט העולמי. בתקופה זו הונהגה תוכנית ביטוח האבטלה, הושלמה האוניברסליזציה של קצבות הילדים והועלתה רמתן במקביל להגמשת עקרון הביטוח במרבית התוכניות הקיימות.

העשור הרביעי התאפיין בירידה בחוסנה של מדינת הרווחה עם התחזקות האידאולוגיות הימניות ומפלגות הימין. גברה ההתנגדות למדיניות רווחה אוניברסלית גם מצד מפלגות הימין וגם מצדו של השמאל, שאיבד את תמיכת הפועלים בו. בצד המשברים הכלכליים שחוה המשק הישראלי, גברה התחושה שמדינת הרווחה מצויה במשבר (תקופת תאצ'ר ורייגן), ועל רקע מלחמת לבנון חל צמצום בהקצאות לתוכניות ציבוריות בחינוך, בבריאות וברוחה. בשנים אלה חלה נסיגה מעקרון האוניברסליות לכיוון העיקרון הסלקטיבי, ובין השאר הוגבר השימוש במבחני הכנסות לקביעת זכאות וקוצו קצבות שונות.

לאורך דפי הספר מציגים המחברים בצורה בהירה את האירועים והתהליכים שעיצבו את מערכת הרווחה הישראלית. כך, לדוגמה, בפרק השני (פוליטיקה ופופוליטיקה) מוצגת סקירה מרתקת של האירועים המרכזיים שהשפיעו על דמותה של מערכת הרווחה, למן קום המדינה ועד עתה. בעוד פרקים אחרים בספר עוסקים בסוגיות ייחודיות הקשורות לאופן התפתחותה של מערכת הרווחה, הפרק הרביעי עוסק בתופעת העוני, וסוקר את האופן שבו התגבשה מדידת העוני ואת מגבלותיה של מדידה זו. הוא דן בשימוש הציני הנעשה לא פעם בדוח העוני שהמוסד לביטוח לאומי מפרסם מדי שנה, ובפולמוס הרווח בין המצדדים בתפיסה הרואה את העניים כאחראים למצבם, לבין הרואים בעניים את קורבנותיה של המערכת הכלכלית. בפרק זה עולה גם דילמה מרכזית נוספת הניצבת לפני מערכת הרווחה – אם להביא לצמצום תחולת העוני בחברה, או לרכו מאמצים בצמצום עומק העוני. בפרק החמישי מתמקד הדיון בעוני החרדי, תופעה שהיא ייחודית במידה רבה לחברה הישראלית ומציבה דילמות נוספות לפני מעצבי המדיניות החברתית. החוקרים עצמם מפרטים בסוף הפרק את המלצותיהם לשילוב האוכלוסייה החרדית במשק ובשוק העבודה. לנוכח עיסוקו המוגבר (והמוצדק) של הספר בסוגיית העוני בכלל ובקרב הציבור החרדי בפרט, בולט העדר הדיון במצבה של האוכלוסייה הערבית בישראל. למעשה, אין בספר כל אזכור לבעיות הכרוכות בשילוב האוכלוסייה הערבית במערכת הרווחה, חרף תחולת העוני הגבוהה במגזר זה ונחיתותו הכלכלית־חברתית של המגזר הערבי בישראל. נוסף על כך, המחברים דנים בהרחבה במערכת הפנסיה, בחוק ביטוח בריאות, במאבק הנכים ובמקום שתופסת המדיה בהעלאתם של נושאים חברתיים על סדר היום הציבורי, כמו גם באופן שבו היא מטפלת בנושאים אלה. מרבית הסוגיות נדונות בספר באופן יסודי, אם כי לגבי חלק מהנתונים חסר מאוד אזכור המקור, והקורא עשוי לתהות לגבי רמת מהימנותם של הנתונים המוצגים (לדוגמה, חלק מהנתונים על הציבור החרדי בפרק החמישי). המחברים מציגים לאורך פרקי הספר את השינוי המהותי שחל ברעיון שעליו התבססה מדיניות הרווחה בישראל מאז כינונה ועד שנות התשעים. תפיסת הזכאות משתנה ומתעצבת מחדש, מזכאות המבוססת על תרומה למדינה, לזכאות המבוססת על אזרחות, ולאחרונה אף על שהייה בארץ שחלה גם על עובדים זרים. מכאן שיעדיה של מדינת הרווחה צריכים להיבחן מחדש על רקע השינויים הדמוגרפיים באוכלוסייה, שינוי בהרכב המשפחה, התרחבות הגירת העבודה ותהליכי הגלובליזציה. כל אלה ואחרים מניעים את המחברים לקרוא באפילוג "לפרוץ מהתמונה" ולפתח חשיבה שונה ומחודשת על המדיניות החברתית.

חרף הרושם המתקבל מקריאת הספר, על הקושי הרב במציאת נקודת האיזון בין פעולות המשרתות את יעדי הצמיחה לבין אלה החותרות לצמצום הפערים ואי־השוויון בחברה, החוקרים מעלים את המלצותיהם, הן בנוגע לסוגיות ייחודיות (כגון פעולות הנדרשות לשם הגברת שיעורי ההשתתפות של הציבור החרדי בשוק העבודה) והן בנוגע לצורך בהיערכות מחודשת מבחינת יעדיה של מדינת הרווחה והצורך להתאים את עצמה ולהסתגל למציאות משתנה. בפרק החמישה־עשר מסכמים המחברים את התחומים הדורשים שינוי תפיסה מהותי בבסיסה של מערכת הרווחה הישראלית, וביניהם הצורך בהשקעה נרחבת בחינוך כמנוף לצמיחה ולצמצום פערים; ביסוס תוכניות המסייעות במעבר מרווחה לעבודה, מבלי לפגוע באלה שאין ביכולתם להשתלב בשוק העבודה; וצמצום מספר העובדים הזרים, תוך כדי עיגון זכויותיהם במערכת החקיקה. אלה ועוד הם חלק מן ההמלצות והנושאים שהחוקרים סבורים כי ראוי שייבחנו מחדש תוך כדי שינוי תפיסה מהותי, על מנת להגביר את יעילותה של מערכת הרווחה, הן בתפקידה בצמצום אי־השוויון החברתי־כלכלי, והן בתפקידה כ"מקפצה" (בלשון המחברים) שתאפשר לפרטים למצות את יכולתם ושאיפותיהם. הספר תורם תרומה משמעותית לדיון במדיניות החברתית ולהבנת האירועים והתהליכים שהובילו להתגבשות דמותה הנוכחית. הבנה כזאת הכרחית על מנת לגבש ולעצב באופן ענייני ומושכל את יעדיה ואופן פעילותה של מדיניות הרווחה. מכאן שספר זה עשוי לשמש הן חוקרים ומעצבי מדיניות והן את כלל הציבור המשמש כצרכן של מדיניות הרווחה.

דניאל שמשוני שיקום השכונות, פוליטיקה של שינוי
תל-אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד. 2002. 336 עמודים.

ערן רזין*

פרופ' דניאל שמשוני ניהל את פרויקט שיקום השכונות מטעם הממשלה בשנים 1977-1982. שנות דור לאחר מכן, מפרסם שמשוני שני ספרים הנוגעים בפרויקט זה. האחד: ראש העין, ממחנה עולים לעיר משגשגת (מאגנס, ירושלים, 2002); והשני: שיקום השכונות, פוליטיקה של שינוי, העוסק כולו בתיאורו ובהערכתו של פרויקט שיקום השכונות. ימיו הגדולים של פרויקט שיקום השכונות היו בסוף שנות השבעים ובשנות השמונים, ומאז הוא הצטמק ואיבד את מקומו כמרכיב משמעותי במדיניות החברתית והעירונית בישראל. ייתכן שהפרויקט מיצה את עצמו, וייתכן גם שנושאים חדשים שעלו על סדר היום הלאומי, כמו קליטת גל העלייה שהחל להגיע בשלהי 1989, מהלכי השלום, התפוכות בסכסוך הישראלי-הפלסטיני והשפעתן הגוברת של אידאולוגיות כלכליות נאו-שמרניות, דחקו את הנושא לשוליים.

פרויקט שיקום השכונות עורר בזמנו עניין רב בקהילה האקדמית והוליד מחקרי הערכה רבים. בפרט ראויים לציון מחקריהם של רחל אלתרמן, נעמי כרמון ואחרים מהטכניון, שפורסמו בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים. בעיה שכיחה במחקרי הערכה בתחום המדיניות הציבורית היא שהמחקרים נערכים זמן קצר יחסית לאחר שהוחל בהפעלת אמצעי המדיניות, כאשר יש בהם עניין ציבורי רב, אך עדיין חסרה פרספקטיבה של זמן להערכתם. מנגד, כאשר חולף זמן מספיק שוב אין הנושא מעורר עניין ציבורי, למרות שדווקא אז אפשר להגיע למסקנות מוצקות הרבה יותר. לפיכך, יש עניין בבחינה מחודשת של פרויקט שיקום השכונות, שנות דור לאחר שיצא לדרך, אלא שעדיין עולה השאלה - מהם המסרים העדכניים שניתן להפיק כיום מפרסום מחקר הערכה כזה.

ספריו של שמשוני אכן חורגים מעבר להערכה הצרה, הבוחנת את תוצאות הפרויקט לנוכח היעדים שהוגדרו לו בתחומים הפיזי והחברתי ובתחום שיתוף התושבים בקבלת ההחלטות. השאלות המרכזיות שמעלה שמשוני הן בראש ובראשונה בתחום התרבות הפוליטית: איזה תפקיד מילאו בפרויקט זה התרבות הפוליטית והטקטיקה של בעלי הרעיונות, של אנשי המקצוע, של הפוליטיקאים ושל הציבור, וכיצד השפיע הפרויקט על התרבות הפוליטית בשכונות. דהיינו, המסר העיקרי של הספרים הוא בתחום התרבות הפוליטית: שינוי תרבותי-פוליטי-חברתי רחב בחברה הישראלית - מודרניזציה חברתית ובניית חברה אזרחית, החברה הטובה, ולא דווקא הערכה צרה של הישגי הפרויקט בתחום קידום שכונות המצוקה.

הספר אינו מסתמך על מתודולוגיה פורמלית של הערכת מדיניות, והערכה של פרויקט שיקום השכונות היא איכותית בעיקרה, ולעתים גם סובייקטיבית, בפרט כאשר המחבר עוסק בגורמים לתחילת שקיעתו של הפרויקט במחצית הראשונה של שנות השמונים. המחבר מסתמך על ניסיונו מהתקופה שעמד בראש הפרויקט, אך גם על מסמכים ומחקרים נוספים. הספר מציג סקירה היסטורית מפורטת של פרויקט שיקום השכונות, צורת ארגונו

* האוניברסיטה העברית בירושלים

ודרך פעולתו, ומביא דוגמות מפורטות מכמה שכונות, כולל חקר מקרה של שכונה אחת – שכונת יוספטל-דדו בפתח תקווה, שבו מתואר מהלך הפרויקט במשך שני עשורים כמעט. נוסף על כך מוצג מחקר שנערך בסוף שנות התשעים בארבע-עשרה שכונות, שהתקיימה בהן שותפות מלאה של התושבים באמצע שנות השמונים. סגנונו של הספר בהיר וקולח, וההערכות המובאות בו משקפות ניסיון חיים וידע מקיף בכל הנוגע לפרויקט ולמסד התיאורטי והחברתי-הפוליטי שהוא נשען עליו.

המחבר מדגיש תהליך של נסיגה כלל-ארצית במעמד השותפות של התושבים בפרויקט שיקום השכונות מאז אמצע שנות השמונים. ראשית המפנה הייתה לאחר הבחירות לכנסת ב' 1981, שבעקבותיהן הועמדו בראש הפרויקט פוליטיקאים מקצועיים מהליכוד, שהחליפו את הפוליטיקאים הטירונים של ד"ש, אשר הטיפו בכנות רבה יותר לשותפות התושבים. יחסי כוח מפלגתיים נהפכו לבעלי חשיבות מרכזית: השר וסגן השר שקיבלו אחריות לפרויקט היו מסוכסכים ביניהם וניצלו את הפרויקט לקידום מעמדם המפלגתי באמצעות מינויים פוליטיים וחלוקת טובות הנאה. תמורה זו הביאה לירידה במעמדם של אנשי המקצוע, ובמקביל נשחק גם עקרון שיתוף התושבים, אם כי התפיסות והנהלים כבר היכו שורש. המחבר מציין שהשר וסגן השר באו מערי פיתוח, ועל כן לא היו אופטימיים כמו חסידי הרפורמות מבין אנשי ד"ש באשר ליכולתם של התושבים לקבל החלטות. גם ראשי ערים דומיננטיים רוקנו לעתים מתוכן את מסגרות שיתוף התושבים. נוסף על כך, הממשלה נחלשה בטיפול בפרויקט אל מול הסוכנות היהודית, לאחר ששני גורמים אלה פעלו מתוך חיכוך מסוים מאז ראשיתו של הפרויקט. פרויקט שיקום השכונות שרד עוד שנים רבות, ובמחצית הראשונה של שנות השמונים עדיין נהנה מתנופה מסוימת בזכות הניסיון שנצבר בו. אולם הפרויקט נהפך לחלק בלתי נפרד מהמערכת הביורוקרטית. שמשוני מגדיר את התושבים כ"נמרים הססנים", שלא היו נחושים לקחת לידיהם כוח שהיה אפשר להשיגו. הוא דן בפירוט במאפייני המנהיגות המקומית, שצמחה במסגרת הפרויקט, ובחולשותיה. מסקנותיו אינן פסימיות דווקא, והוא מכיר בתרומה משמעותית של פרויקט שיקום השכונות בהחדרה מסוימת של עקרון השותפות. אלא שהישגי הפרויקט היו מוגבלים בדרך הארוכה לבניית חברה אזרחית שטבעה בה מסורת של מעורבות פעילה של האזרחים בממשל המקומי. ספרו האחר של שמשוני, העוסק בראש העין, מעמיק בנושא זה ועוסק בתהליך הארוך והממושך של בניית תרבות אזרחית והשתתפות דמוקרטית בעיר עולים, תהליך שיש בו עליות ומורדות, ואשר פרויקט שיקום השכונות היה רק שלב אחד בו, אם כי שלב בלתי זניח בהחלט.

המסר העיקרי והרלוונטי ביותר העולה מספריו של שמשוני חורג אפוא מפרויקט שיקום השכונות ונוגע בעולם השלטון המקומי, הממשל, המדיניות הציבורית והחברה הישראלית בכללותה. בישראל מרבית לדבר על הנחיצות בתהליך של ביזור, תהליך המתבטא בצמצום מעורבותה היתרה של הממשלה בתחומים שונים של המשק והחברה, וביניהם תחום השלטון המקומי וניהול החיים המקומיים. למעשה, תהליך ביזור בלתי פורמלי מתחולל בחברה הישראלית בעשורים האחרונים, כאשר נחלשת יכולתו של השלטון המרכזי להנהיג מדיניות עקבית ולקיים מנגנוני מדינת רווחה שפותחו בעבר. אלא שתהליך הביזור הבלתי פורמלי נתקל בשני מחסומים עיקריים: האחד הוא המסד החוקי, שלא עבר רפורמה והמשיך לשקף מסורת ריכוזית מתקופות עברו; והשני הוא העדרה של מסורת מפותחת של חברה אזרחית, המעורבת בבקרה על מוסדות השלטון, מעבר לזכות הבסיסית של הצבעה בבחירות

ושל ניצול הזדמנויות מוגבלות המוקנות בחוק, כגון התנגדויות על-פי חוק התכנון והבנייה. תהליך של ביזור סמכויות מגופי שלטון מרכזי אינו יכול להיעצר ברשויות המקומיות, וגם הפרטה ואפילו העברת תפקידים למגזר השלישי אינם תחליף למעורבות פעילה של האזרחים במערכות הממשל, בבקרה ובעיצוב דפוסי מדיניות. תרבות פוליטית מסוג זה אינה מפותחת בישראל. ברבדים שונים של החברה הישראלית בולטים סממנים מסורתיים של ממשל, שבהם דומיננטיות משפחות מורחבות כמסגרת נאמנות בסיסית, חסרות נורמות של הפרדה בין הפרטי לציבורי, והקצאת המשאבים והמשורות נעשית במידה רבה על בסיס שיוכי (אם כי קיימות נורמות מפותחות למדי של עזרה הדדית). ספרו של שמשוני על ראש העין מתאר בפירוט את המצב הזה ואת התהליך האיטי והממושך לשינויו. עם זאת, גם במקומות שבהם הפוליטיקה המקומית היא "מודרנית" יותר ונטולת סממנים שיוכיים חזקים, בולטת האדישות היחסית של האזרח הישראלי. האדישות והוסר המעורבות הן אולי תוצר של חינוך שהדגיש בעבר ערכים סוציאליסטיים, שעל-פיהם המדינה היא בעלת המחויבות לעסוק בבעיות החברתיות, כאשר מחויבותו של הפרט מסתכמת בהצבעה בבחירות, בתשלום מסים ובשירות בצבא. המסר העיקרי העולה מספריו של שמשוני, לעניות דעתי, הוא בתחום בנייתה של התרבות האזרחית שעדיין חסרה כל-כך בחברה הישראלית, בנייה שהיא חיונית ביותר אם רואים בביזור כוחו של השלטון המרכזי תהליך רצוי ואף בלתי נמנע בתחום המדיניות החברתית. לפיכך, סיפורו של פרויקט שיקום השכונות הוא בעל משמעות רבה גם כיום, כצעד בפיתוח תרבות אזרחית כזאת.

Shalva Weil (Ed.) *India's Jewish Heritage: Ritual, Art, and Life-Cycle.*

Mumbai (India): Marg Publications. 2002. 124 Pages, Illustrations.

שלמה דשן*

ספר זה הוא אלבום ססגוני גדול, כאותם כרכים אמנותיים המשמשים קישוט בחדרי סלון ואירוח. מלבד עורכת הספר, האנתרופולוגית שלויה וייל, הכותבים בספר אינם שייכים לתחום מדעי החברה. תוכנו של הספר, שהכותרת מבטאת אותו יפה, מתאר את מורשתם של היהודים בהודו – את האמנות, הפולחן והפולקלור שלהם. הספר אינו עוסק בעניינים תאורטיים או בבעיה כללית, אך בכל זאת הוא מעורר סקרנות בעצם יציאתו לאור.

יהודי הודו מונים כיום כחמשת אלפים נפש בלבד, מתוך אוכלוסיית המיליארדים של הודו. ובכל זאת אלבום זה יוצא לאור מטעמו של גוף לאומי הודי כללי – ה־National Center for the Performing Arts, במסגרת סדרה הכוללת כרכים על קבוצות ואזורים ענקיים, כגון הכותרים Bengal: Sites and Sights וכן Sikh Art: New Perspectives. היהודים תופסים מקום שווה בסדרה, והמדפדף בכרך תוהה על מעמד זה של היהודים בהודו כיום. מבחינת מלאכת העיצוב וההדפסה, זהו כרך מפואר, במיוחד בהשוואה לאיכות הבינונית המאפיינת את תחום ההוצאה לאור בהודו. ייתכן שדבר זה נובע מן הפתיחות הדתית המהוללת של החברה היהודית (למעט היחס העוין אל האיסלם, הכרוך בנסיבות היסטוריות ופוליטיות ייחודיות). הפתיחות מומחשת יפה במסופר בספר (ע' 37) על כיכר העיר באחת מן הערים בדרום הודו. במרכז כיכר זו, שנבנתה בראשית המאה ה־17, עמד ארמונו של הנסיך המקומי, ובמרחק־מה סביבו, בכל אחת מרוחות השמיים, עמד אתר פולחן של אחת מארבע הדתות המקומיות – מקדש הינדי, מסגד, כנסייה וגם בית־כנסת. העורכת, ד"ר שלויה וייל, מתמחה זה כשלושים שנה בחקר יהודי הודו, ובפרט בחקר עדת "בני ישראל". בנושא זה היא הסמכות המוכרת במדעי החברה כיום. המעניין במעמדה של וייל הוא שהיא השתלבה בחיי נחקריה יותר מרוב החוקרים האחרים שהתמחו בקבוצות עדתיות אחרות. וייל ייסדה את החברה ליחסי תרבות הודו-ישראל, והיא מרבה לקיים קשרים עם יוצאי הודו, הן בישראל והן בארץ מוצאם ובארצות שהיגרו אליהן. התערותה זו של החוקרת מוצאת את ביטויה גם בהרכב המחברים של פרקי הספר. מבין עשרת המחברים, חמישה מייצגים את שלוש הקבוצות של יהודי הודו. שני מחברים הם "בני ישראל", שניים הם "קוצ'ינים" ואחד "בגדאדי". רק מחצית המחברים אינם מבני העדה (אחת מהם היא בתה של העורכת, המתוארת כמי ש"נולדה בקהילת 'בני ישראל' בלוד").

אחד מפרקי הספר עוסק במוסדות היהודיים והכלליים שבנו היהודים בעיר מומביי (היא בומביי), מקום ריכוזם העיקרי של היהודים בהודו. פרק אחר עוסק בתרומות של יהודים שונים לחברה ולתרבות של ארצם. פרקים אחדים מוקדשים למנהגים הקשורים לטקסי מחזור החיים ולחגי ישראל, ופרק אחד עוסק באופנות לבוש מסורתיות ומודרניות. שני הפרקים המעניינים ביותר, מבחינתו של מדען החברה, הם העוסקים באדיכלות ובהיסטוריה של בתי־כנסת. המידע בפרקים אלה אינו חדש בלבד, אלא גם מתקשר לפרטי

* אוניברסיטת תל־אביב

מידע קודם הנמצאים בידינו ומאפשרים את הבנתו. מן הפרקים הללו אנו למדים שמן המאה ה-16 ואילך נבנו בהודו לא פחות מ-34 בתי-הכנסת. האחרון נבנה בדלהי ב-1956. סגנון הבנייה באזור קראלה-קוצ'ין מתאפיין בפרט ייחודי, שאינו מוכר בשום מקום אחר בעולם היהודי, והוא בנייה של שתי "תיבות" ("בימות" אצל האשכנזים) – האחת באמצע האולם והאחרת גבוהה יותר, באותו מפלס, וסמוכה לעזרת הנשים הממוקמת בגלרייה. בתיבה הגבוהה משתמשים רק בחגים ובהודמנויות משפחתיות מיוחדות. אחת ההשערות האפשריות היא שמיקום התיבה בסמיכות לנשים קשור למעמדן הפעיל יותר של הנשים בחברה היהודית-היהודית, אך השערה זו טרם נחקרה.

פרט מעניין אחר קשור לסגנון האדריכלות של בתי-הכנסת בעדת ה"בגדאדים" ובעדת "בני ישראל". בתי-הכנסת הללו, שרובם נבנו במחצית השנייה של המאה ה-19, מתאפיינים בפרט ייחודי, המצריך כמה מילות מבוא על הפעילים שבנו את בתי-הכנסת: "בני ישראל" ואף יותר מהם "הבגדאדים" היו חשופים מאוד להשפעה בריטית-קולוניאלית, ורוב עיסוקיהם הכלכליים היו משולבים בפעילות השלטונית. כתוצאה מכך השתדלו יהודים אלה להידמות לבריטים וקלטו הרבה מן האופנות שלהם ומטעמיהם האסתטיים. בעניין זה דמו יהודי הודו ליהודי מרכז אירופה ומערבה, שעברו גם הם תהליך בורגנות מואץ במחצית השנייה של המאה ה-19. כתוצאה מכך, בנו יהודי אירופה בתקופה זו בתי-כנסת מפוארים, כדי לא לפגור אחר שכניהם הנוצרים. אך בה בעת ביקשו יהודי אירופה להימנע מחיקוי מלא של הדת הנוצרית, ולכן פיתחו סגנון בנייה שהיה ייחודי לתקופה. זהו הסגנון הניו-מוסלמי-ספרדי, שריווח בכל מרכז אירופה ומערבה, וניכר גם בארצות-הברית של סוף המאה ה-19. גם יהודי הודו רצו להתבדל מסביבתם, אך הם כמעט לא הכירו את הנצרות, שהייתה חסרת משמעות לגביהם, ולכן לא נמנעו מלחקות את סגנון הכנסיות של הבריטים. אילו היו יהודי הודו מחקים את סגנון בתי-הכנסת האירופיים של התקופה, היה נוצר דמיון בינם לבין המבנים המוסלמיים סביבם, דבר שהיה בלתי קביל בסביבה ההודית המיידית. כך נוצר חיזיון מרתק של בתי-כנסת הודיים הבנויים בסגנון גאו-קלסי וגאו-גותי אופנתי, כמו כנסיות באנגליה. בחלק מבתי-הכנסת ההודיים של המאה ה-19 ישנם גם מגדלים, המזכירים מגדלי כנסייה, אך במקום פעמונים, קבועים בהם שעונים גדולים. גם בפרטי הבנייה המשניים חיקו היהודים את האנגלים, ובפרט בשימוש בחומרי בנייה יקרים, שיובאו מאנגליה. אם כן, בתי-הכנסת בהודו התבדלו מסביבתם באמצעות האדריכלות שלהם, כפי שביטא הכנסת המפואר של פירנצה ורבים אחרים באירופה התבדלו מן הסביבה הנוצרית שלהם. אך התבדלותה של האדריכלות היהודית בהודו הייתה שונה מזו שבאירופה.

הכרך כולו נעשה ברוח של מתיקות נוסטלגית. אילו נכתב למען קורא בעל עניין חברתי, הייתי מצפה לפרקים רבים נוספים (כגון פרקים שיעסקו במעמד כלכלי, במבנה המשפחה, בהשכלה, בשימושי השפות ובוהות הדתית והלאומית). במיוחד היה מעניין להבין מדוע בחרו רוב יהודי הודו לעזוב את ארץ הולדתם, אם מצבם בה היה שפיר, כפי שמצטייר מן הספר.